

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Г. В. САМОЙЛЕНКО

**ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ХІ–ХХІ СТОЛІТЬ
У РЕГІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКАХ**

Ніжин
2021

УДК 008.009(477.5)(075.8)
С17

Книга друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 13 від 03.06.2021 р.

Рецензенти:

Станіславська К. І. – доктор мистецтвознавства, професор;
Даниленко В. М. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Корнєєва А. А. – кандидат філософських наук, доцент;
Пугач В. М. – кандидат філологічних наук, доцент

Самойленко Г. В.

С17 Історія української культури XI–XXI століть у регіональних зв'язках: підручник. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 265 с. з іл. та фото. ISBN 978-617-527-252-7

У книзі на широкому фактичному матеріалі в історичній послідовності висвітлюються основні формотворення української культури в тісних регіональних зв'язках із Північним Лівобережжям України. Значна увага приділяється характеристиці видів мистецтва, які сприяють формуванню естетичних смаків та любові до Батьківщини.

Книга адресована студентам, викладачам, учителям, краєзнавцям, учням і всім, хто цікавиться українською культурою.

Samoilenko G. V.

History of Ukrainian culture of the XI–XXI centuries in regional relations: textbook. Nizhyn: Nizhyn Gogol State University, 2021. 265 p. with illustrations and photos. ISBN 978-617-527-252-7

The book highlights the main material in a historical sequence – the formation of Ukrainian culture in close regional ties with the Northern Left Bank of Ukraine. Much attention is paid to the characterization of arts that contribute to the formation of aesthetic tastes and love for the Motherland.

The book is addressed to students, teachers, local historians and everyone interested in Ukrainian culture.

УДК 008.009(477.5)(075.8)

ISBN 978-617-527-252-7

© Г. В. Самойленко, 2021
© НДУ ім. М. Гоголя, 2021

ЗМІСТ

Поняття про культуру та її формотворення	4
Культура Київської Русі (X–XII ст.)	8
Особливості розвитку культури у XIII – першій половині XVII ст. ..	38
Культура України другої половини XVII–XVIII ст.....	49
Розвиток української культури у XIX ст.	84
Українська культура XX–XXI століття	136
Література.....	263

ПОНЯТТЯ ПРО КУЛЬТУРУ ТА ЇЇ ФОРМОТВОРЕННЯ

У побутовому житті часто чуєш: «Який ти некультурний», чи «У Вас замало культури». А прийшов до школи – учитель історії починає розповідати про рабовласницьку культуру, а на уроках ботаніки йдеться про одnorічні культури. Тож виникає питання: а що таке культура?

У науці є багато її визначень, бо вживають це поняття історики, філософи, культурологи, мистецтвознавці та інші дослідники. Слово «культура» має різноманітне значення й уживається в різних контекстах: сільськогосподарському, медичному, історичному тощо.

Ми будемо розглядати культуру як специфічну життєдіяльність людини в широкому її соціальному контексті. Тому подаємо таке її визначення: *культура* (від латин. *cultura* – вирощувати, освіта, виховання) – це історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей, які виражені в типах і формах організації життя й діяльності людей та у створених ними матеріальних та духовних цінностях. Творцем культури є людина, яка проживає в певному суспільстві.

За основними своїми ознаками й спрямуваннями культура поділяється на *матеріальну* і *духовну*, які перебувають в органічній єдності, бо їх творцями є людина, її розум, знання, засоби й форми спілкування тощо.

Матеріальна культура – це все те, що людина зробила завдяки своїм рукам, тобто праці, розуму з певного матеріалу. До матеріальної культури відносимо знаряддя праці, одяг, меблі, житло тощо.

Духовна культура – усе те, що людина зробила, завдячуючи своєму розуму. Сюди ми відносимо різні види духовної творчості, освіту, виховання, пресу, радіо, телебачення тощо. Духовна культура поділяється на політичну, етичну, художню, наукову, правову, релігійну тощо.

Ми будемо мати справу більше з художньою культурою.

Художня культура – це мистецтво, тобто такі різновиди людської діяльності, в основі якої лежить художньо-образне мислення їх творця.

Сюди ми відносимо літературу, музику, театр, кіно, хореографію, живопис, графіку, скульптуру, архітектуру, ужитково-декоративне мистецтво, художню фотографію, дизайн тощо.

Часто до матеріальної культури студенти відносять архітектуру, бо приміщення зроблене із цегли, або ж скульптуру, бо вона зіплена із глини

чи іншого матеріалу, картину, предмети декоративного мистецтва. Але тут треба визначити, що є першоосновою цього явища, – матеріал, із якого зроблений предмет, чи він створений спочатку в уяві архітектора, художника, скульптора, декоративного майстра, а потім обраний матеріал для його втілення. У цьому випадку передує художньо-образне мислення митця: який будинок збудувати, який образ створити, що намалювати і т.п. Тож архітектурну споруду, пам'ятник, полотно живопису, малюнок, вишивку тощо ми будемо відносити до духовної культури.

Деякі науковці відводять для цих формотворень поняття матеріально-духовна культура.

У науці також уживають такі поняття, як світова, національна, вітчизняна, регіональна, масова, елітарна культура.

Світова культура – це вікова сукупність культур цілісного світу, що визначається власною системою загальнолюдських цінностей і розгалужується на певні рівні якісного й кількісного характеру, акумулює, відбирає й розвиває найкращі риси національних культур. Тобто з тієї чи іншої національної культури добираються найкращі, найоригінальніші, найяскравіші матеріальні й духовні цінності та об'єднуються з іншими подібними культурами, і таким чином створюється образ світової культури. Будуть це єгипетські піраміди, чи зразки давньогрецької культури, чи культури Київської Русі, чи літератури Франції XVII–XVIII століть, кіномистецтва Америки і т.п. – усі вони є елементами світової культури.

Національна культура тісно пов'язана з поняттям «нація», «етнос» і становить сукупність економічних, політичних, побутових, мовних, обрядових, моральних, мистецьких та інших чинників певної нації.

Вітчизняна культура. Україна – багатонаціональна країна. У ній живуть, крім українців, росіяни, поляки, євреї, румуни, греки та ін., а також представники народностей Західної України, які в силу історичних умов зберегли свою мову, свою культуру. Це бойки із Карпатських гір, буковинці, волиняни, галичани, гуцули, лемки, подоляни, покути тощо. Але всі вони живуть в Україні, зберігаючи свою мову, культуру, національні традиції. Україна для них, як і для українців, є вітчизною. Тож вітчизняна культура включає не лише національну культуру, яка твориться українським народом, а й усіма народностями чи групами інших народів, що проживають в Україні.

Регіональна культура – це культура певного регіону: Бойківщини, Буковини, Волині, Галичини, Гуцульщини, Лемківщини, Поділля, Полуктя, Полісся, Слобожанщини, Таврії, Холмщини. У кожного регіону є свої особливості розвитку культури, але вони всі частини великої держави України, у них спільна історична доля й спільне майбутнє.

В усі часи для всіх народів поняття «Батьківщина» було святим. І зрада їй – найстрашніший злочин. Любити Батьківщину, шанувати її, примножувати їй славу, добробут, збагачувати її духовно й матеріально завжди було святим обов'язком її громадянина.

У більшості людей усвідомлення Батьківщини в широкому значенні – Вітчизни завжди доповнювалося ще й відчуттям малої батьківщини, яке асоціювалося з рідним краєм, містом, селищем, селом, хутором, своєю вулицею, батьківською хатою, вишневим садочком біля неї чи старою дикою грушею посеред двору, яка була свідком життя, оберегом не одного покоління цієї оселі. І саме ця маленька батьківщина зі своєю неповторною, а інколи навіть скромною красою навечно входила у свідомість людини з дитинства, з перших кроків її життя, з перших вражень про навколишній світ. І це дитяче сприйняття своєї батьківщини з часом поєднувалося з тим широким поняттям великої Батьківщини – України, яка для кожної людини є одна. Поет Василь Симоненко у вірші «Лебеді материнства» так передав ці хвилюючі почуття:

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
 Виростуть з тобою приспані тривоги.
 У хмільні смеркання мавки чорноброві
 Ждатимуть твоєї ніжності й любові.
 Будуть тебе кликати у сади зелені
 Хлопців чорночубих диво-наречені.
 Можеш вибирати друзів і дружину,
 Вибрати не можна тільки Батьківщину.
 Можна вибрати друга і по духу брата,
 Та не можна рідну матір вибирати.
 За собою завше будуть мандрувати
 Очі материнські і білява хата.
 І якщо впадеш ти на чужому полі,
 Прийдуть з України верби і тополі,
 Стануть над тобою, листям затріпочуть,
 Тугою прощання душу залоскочуть.
 Можна все на світі вибирати, сину,
 Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Ці слова поета ще раз нагадали нам, що треба любити Батьківщину, свою Україну, готувати себе до активного життя, знати культуру свого народу, збагачувати її, щоб якомога більше було імен українців у світовій історії й культурі.

Запам'ятаймо слова лауреата Шевченківської премії письменника Яреми Гояна, який з надією писав: «Воскреснемо, брати і сестри, бо Земля наша, хоч і розіп'ята на хресті історії, але свята.

Воскреснемо! Бо ми вічно були на цій Богом даній Землі як народ, і рідне небо хай пошле нам силу для життя й воскресіння.

Воскреснемо! Бо світить нам у віки пророцтво Тараса: «Не вмирає душа наша, не вмирає воля».

Встаньмо з колін, розірвімо пута, якими нас віками приковано до чорних скель, високо підніmemo голови, як це одвіку було написано нам на роду...

Любимо, нене, твою рахманну землю і стихію Чорного моря, яке котило краями гомін волі. Любимо твої веселі доли і зелені верховини

Карпат, що сягають зір, розлогі ниви і зажурені діброви, тихі, як молитва, озера і бистрії ріки, сиві міста і села в квітучих вінках садів, мову і пісні, що споконвіку живуть у серці твого, і людей – творців і мучеників своєї вічності.

Любимо тебе, Україно, наш тихий земний рай, розіп'ятий на хресті...

Хай воскресне перед зорею третього тисячоліття страдниця Україна! Вона зазнала так багато лиха на землі, яке буває хіба тільки в страшних казках про пекло. Вона заслужила благословення і щастя під сонцем.

Помолимося! Хай сяйво від воскресіння Хреста проб'є товщу двох тисяч літ і благодатною рукою торкнеться високого чола України.

Помолимося рідним материнським словом. І наша молитва буде прийнята, бо то промовлятиме сама душа...

Помолимося! Хай на рідній землі під небесною ласкою вовіки віків буде Україна...» [Гоян Ярема. Воскреснемо! Київ, 2000.]

Наш курс українознавчі студії історія української культури відрізняється від подібних тим, що в ньому буде чимало матеріалу із регіональної, місцевої культури. Хочеться, щоб усі ви в майбутньому були зрячими і, проходячи біля тієї чи іншої пам'ятки культури, могли її пізнати й розповісти про неї своїм друзям, знайомим.

Вивчення історії української культури слід вести не вибірково, а в чітко визначеній історичній послідовності, тобто керуватися принципом історизму, системності, які передбачають чіткий історичний коментар, створення фону епохи, характеристики її основних рушійних сил, а також системності. Саме в такому історичному середовищі факти культури чи культурологічне явище зможе проявитися повною мірою. Не створивши фону епохи, не побачивши історичного часу, в якому розвивалося явище, дослідник чи студент може припуститися помилки в його оцінці, дійти суб'єктивних заполітизованих висновків.

Саме ця історична послідовність дасть можливість усім побачити, як історичні умови сприяли чи заважали розвиткові окремих формо-творень культури чи видів мистецтва, що з'являлося нового щодо попередніх періодів і чи помітний його прогрес, у чому його своєрідність. Важливо, щоб у процесі розкриття розвитку культури в той чи інший історичний період було видно її творця, людину в системі культури з її поглядами, проблемами.

З курсу історії української культури існує наукова література, підручники, посібники. Чимало джерел – це наукові дослідження автора підручника, які стосуються різних періодів її розвитку. Бажаю всім успіхів у вивченні культури українського народу, представниками якого Ви є.

КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ (X–XII СТ.)

Історична епоха та прийняття християнства

На нинішній території України проживали в далекому минулому різні племена, які створювали свою культуру. Археологічні дослідження свідчать, що дві тисячі років тому існували різні культури. Яскравим прикладом цього є культура пізнього палеоліту – Мізинська стоянка на Чернігівщині, де було знайдено зразки образотворчого й музичного мистецтва наших далеких предків.

Вершиною неолітичного періоду вважають Трипільську культуру (від назви села Трипілля на Київщині V–III тисячоліття до н. е.). Відомі також Скіфо-сарматська культура (VII–II тисячоліття до н. е.), Антична культура (VI тисячоліття до н. е.), Міста – поліси Чорноморсько-азовської місцевості, зокрема місто Херсонес (V тисячоліття до н. е.).

Визначальним для культурного розвитку праукраїнців був рубіж I тис. до н. е. – I тис. н.е. У цей період творців культури, різних за походженням і світоглядом, було чимало, але провідну роль у її розвитку відігравали традиції давнього європейського етносу – східних слов'ян. Густа мережа їхніх поселень існувала на всій території сучасної України.

Наші давні предки вірили, що все навколишнє середовище живе, і шукали в ньому світоглядні опори, першооснови буття. Так склалися міфи про язичницьких богів, міфологічні уявлення про духів, фантастичних божеств та істот (мавок, русалок, чортів, домовиків, лісовиків тощо) До священного слов'янського пантеону належали бог грому і блискавки Перун, бог сонця Хорс, вогню – Сварог, добра – Дажбог та ін.

Світоглядні уявлення слов'ян утілилися в образі Світового дерева, вертикальний вимір якого символізував три царства: небо (гілля), землю (стовбур) і підземелля (коріння), а горизонтальний – ідеї простору (схід – південь – захід – північ) і часу (ранок – день – вечір – ніч).

У календарних обрядах квітуче дерево символізувало життя, всохла – смерть.

Існує «Велесова книга», створена ще в V столітті н. е., хоча записана у IX ст. (870 р.), у якій висвітлена історія, віра, звичаї нашого народу за період 1500 років до Києворуської доби. Книга незвичайна, це берестяні таблички, заповнені оригінальним письмом-велесовицею. Книгу знайшли у 1919 р. на Харківщині, забрали для вивчення в одну із західно-європейських країн, зняли копії, а потім вона зникла. Надрукували книгу в США (1957 р.), в Україні – у 90-х рр. XX ст.

*Перше видання Велесової книги
та зразок його тексту*

Книга присвячена Богу худоби – Велесу, який навчав людей обробляти землю, розводити худобу. Розповідається, як у Ора було 3 сини – Кий, Щек і Хорив, які виконали заповіт батька, вирушивши в різні краї й давши початок появи трьох народів: Кий – русинам, Щек – чехам, Хорив – хорватам.

**Київська Русь.
Прийняття християнства
і його роль у розвитку
культури**

На давній території формується об'єднання слов'ян під владою київських князів, що увійшло під назвою Київська Русь (IX–XIII ст.), яка успадкувала духовні традиції своїх попередників і мала тісні стосунки з багатьма

сусідніми народами: Візантією, Францією, Німеччиною, Угорщиною, активно розвивала культурні відносини з південними слов'янами. Особливо з Болгарією, що вплинуло на утвердження писемності, яку розробили болгарські високоосвічені рівноапостольні брати Кирило і Мефодій, що присвятили своє життя Богові й мешкали в монастирі. Вони разом з Божим словом несли грамотність і удосконалили старослов'янську азбуку, переклали старослов'янською мовою Святе письмо і Богослужбні книги.

Велику роль на розвиток Київської Русі мало прийняття християнства у 988 р., хоча його окремі прояви були й раніше. Як стверджує літописець, сама акція охрещення слов'ян візантійськими священниками була досить жорстокою. Проте Київський князь Володимир добре розумів, що необхідно об'єднувати країну, і цим може допомогти християнство.

Саме ця релігія вплинула і на розвиток усієї культури Київської Русі X–XII ст., яка проявилася в наступному:

1. Щоб знищити культових язичницьких ідолів, князь Володимир наказав побудувати на їх місці християнські храми. Таким чином з'являється храмове будівництво, яке здійснювалося у візантійському стилі.

2. Починає розвиватися освіта, мистецтво, літописання, наука.

3. Змінюється світогляд руського народу. Церкви та монастирі стали осередками культури. Приїхало багато візантійських священників, письменних людей, які сприяли поширенню грамотності й знань про весь світ та минулі цивілізації України.

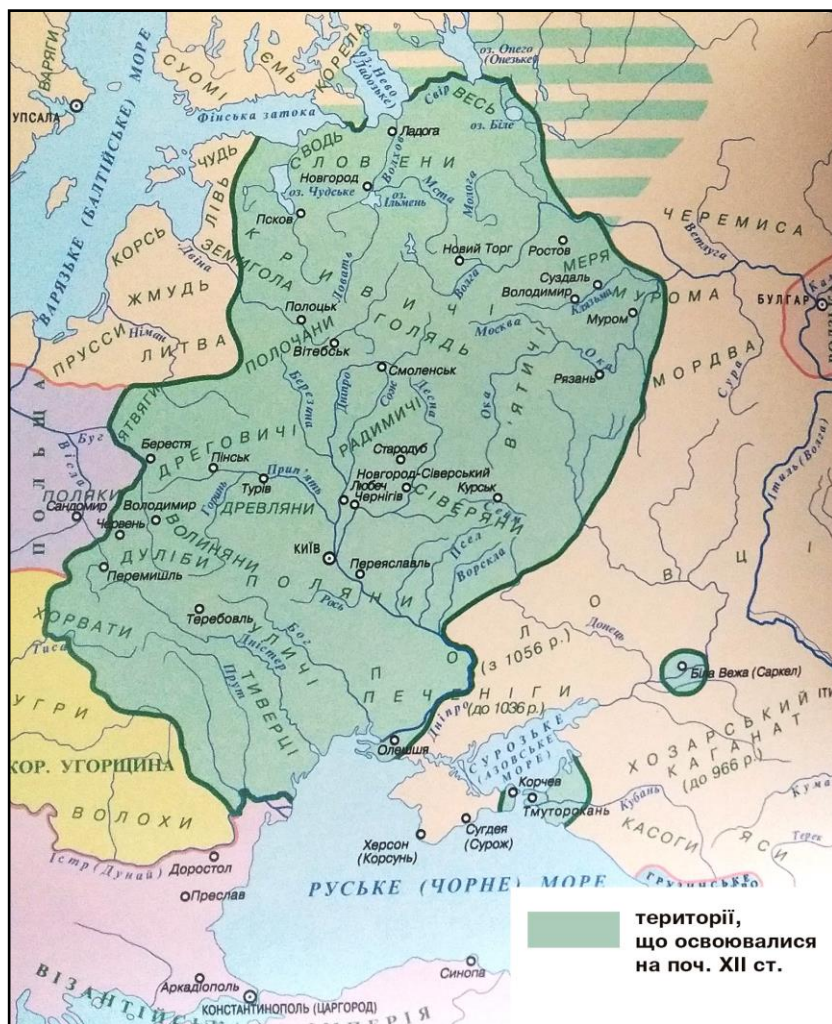
4. Запровадження християнства як державної релігії відіграло величезну роль у консолідації феодальної держави.

5. Зростає міжнародний престиж Київської Русі.

Крім позитивних рис, православ'я виправдовувало соціальну нерівність і гноблення людей, відчувалася відірваність від Заходу, стверджувався містицизм, аскетизм.

Київська Русь як держава складалася з окремих князівств: Київське, Переяславське, Сіверське, Чернігівське, Волинське, Галицьке (це на південному сході), Пінсько-Турівське, Полоцьке (на заході), Смоленське, Ростово-Суздальське, Муромо-Рязанське і Новгородська земля (на півночі).

Цікаво знати. Багато слов'ян не хотіли розлучатися зі своїми язичницькими богами. Вони плакали, відмовлялися хреститися, били священників. Але їх силою змушували прийняти нову релігію. Після хрещення це довго ходили по руським містам і селам волхви та чарівники, закликаючи населення виконувати давні релігійні обряди. Поступово слов'яни звикли до християнської релігії, але старі язичницькі вірування остаточно не зникли. Багато з них збереглося і влилося у християнство. Не стало грізного Перуна. Але його рисами народ наділив святого Іл'ю. Ілля став відати громом і блискавкою. Замість «скотинячого» богу Велеса покровителем худоби став святий Влао» (За кн.: Сиров С. Н. Сторінки історії. Москва, 1977).

Карта князівств Київської Русі

Починаючи з IX–X століть і особливо наприкінці X та початку XI століть, у Київській Русі формуються міста. Було багато створено фортець і культових будівель у Києві, Чернігові, Переяславі та ін. Наприклад, на Чернігівщині формуються міста-фортеці: Любеч (907 р.), Чернігів (907 р.), Прилуки (1092 р.), Новгород-Сіверський (1096 р.), Остер (1098 р.), Уненеж (Ніжин, 1147), Срібне (1174 р.) та інші.

Будівництво та архітектура

Міста в Київській Русі склалися з трьох частин:

- 1) укріплений центр;
- 2) довкола нього – місто з дерев'яною та земляною стіною;

3) ремісничі та торгові передмістя, розташовані за міськими стінами.

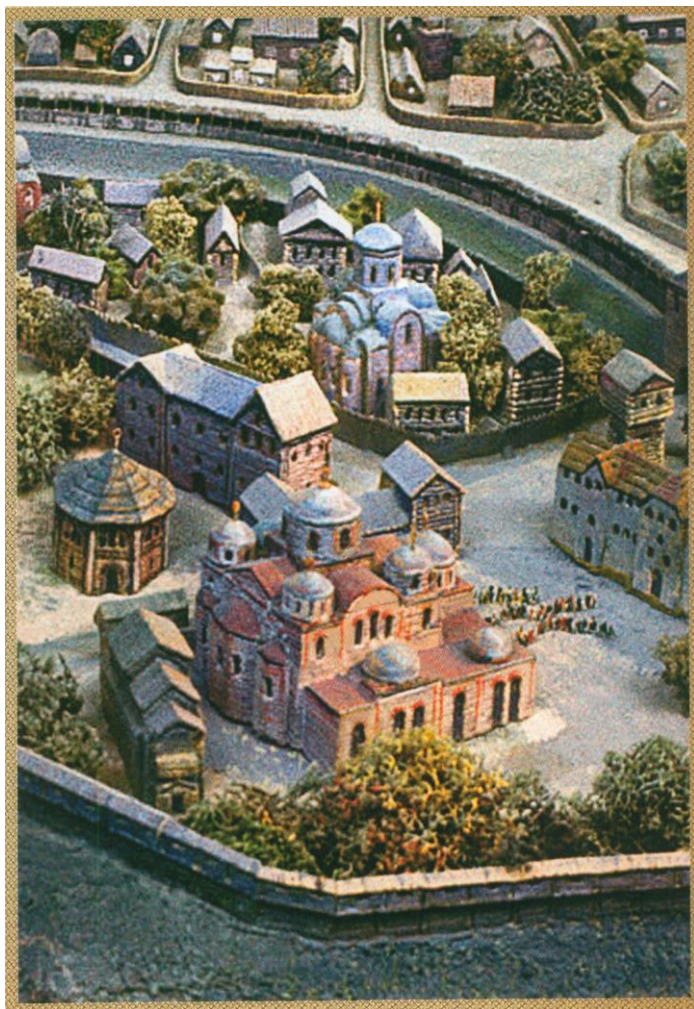
Проникнути до міста можна було через ворота, які вбудовувалися в стіні фортеці. Прикладом можуть бути Золоті ворота в Києві (1037 р.).

Схема Києва XI–XIII ст.

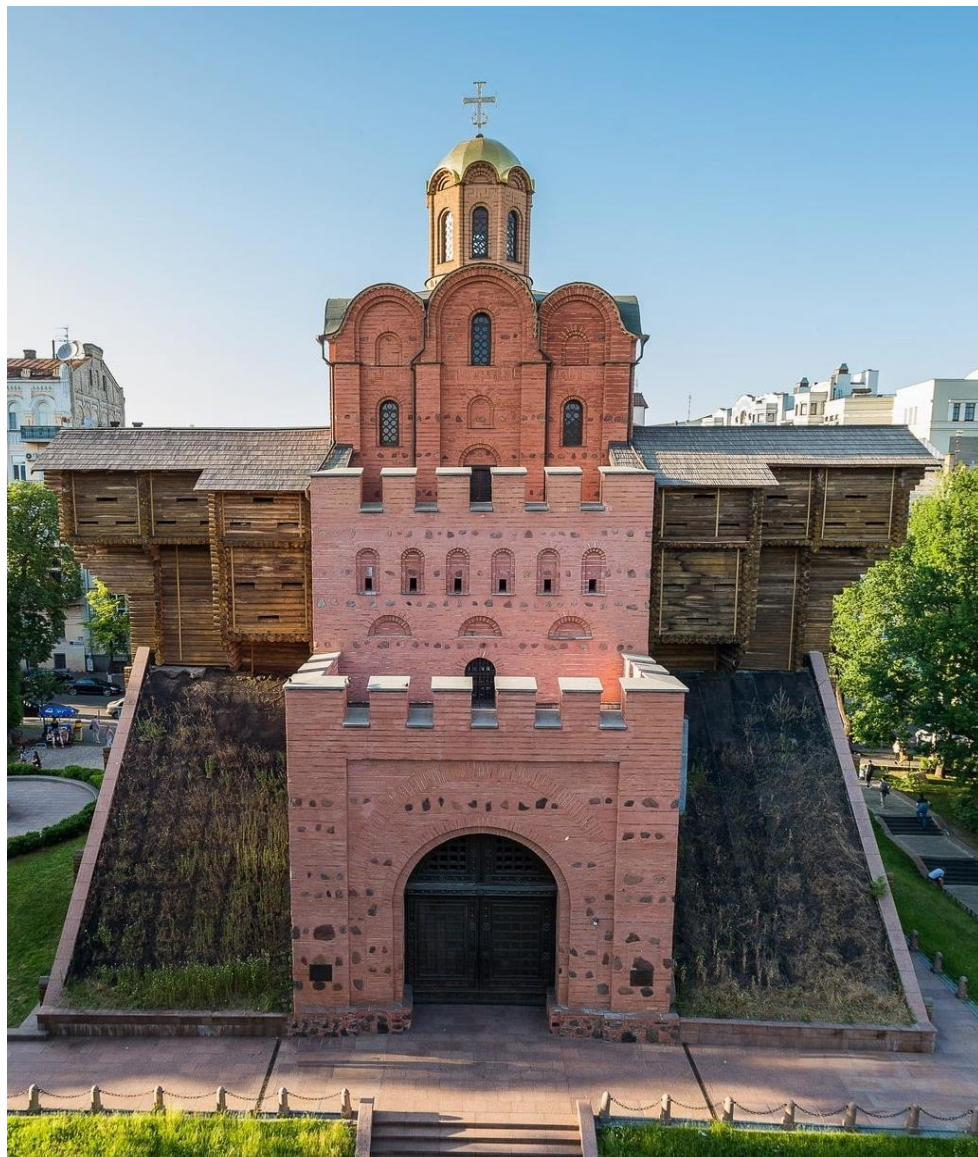
У кожному місті розвивається *будівництво – фортечне, житлове та храмове*. Основним будівельним матеріалом містобудування було дерево, а також каміння і цегла плінфа. Будівельниками були як

візантійські майстри, так і давньоруські. Поступово формуються свої архітектурні школи. Така школа була в Києві й Чернігові, для них притаманні досконалість цегляного мурування, використання якісної цегли плінфи з каолінових глин, декоративна обробка тиньку – обмазки цем'янковим білуватим розчином стін фасадів на квадрати, уведення в цегляне мурування білокам'яних різьблених деталей з рельєфами язичницького художнього «звіриного стилю».

Модель Десятинної церкви з оточенням

Цікаві подробиці. Під час будівництва Київського замку, який був зруйнований кримськими татарами в 1482 р., тут працювало понад 20 тис. теслярів, мулярів, ковалів і землекопів (за «Новим довідником історії України»).

*Золоті ворота.
Сучасний вигляд*

Житлові будівлі зводилися з дерева й мали різні форми: двоповерхові для князів та знаті, одноповерхові для інших верств населення.

Слід відзначити *храмове будівництво*, яке здійснювалося як із дерева, так і каміння та цегли. Як свідчать науковці, у Києві було збудовано 600 дерев'яних храмів, які згоріли у 1124 р. Дерев'яні храми будувалися і в інших містах Київської Русі.

Дерев'яні будівлі

До нас дійшли лише кам'яні муровані храми, які спочатку будувалися візантійськими майстрами в хрестовобанному вигляді. Центральна частина будови увінчується куполом, який складається з барабана й бані, що нагадує шолом. Навколо основної бані можуть розташовуватися менші. Тож храм може бути однобанний, 3-х банний, 5-ти банний тощо. Наземна частина храму складається із апсиди, яка завжди повернена на схід, у ній розташований вівтар, далі іде зальна частина, а по боках можуть бути галереї. Кінець зальної частини, яка розташована на заході, називають бабинцем.

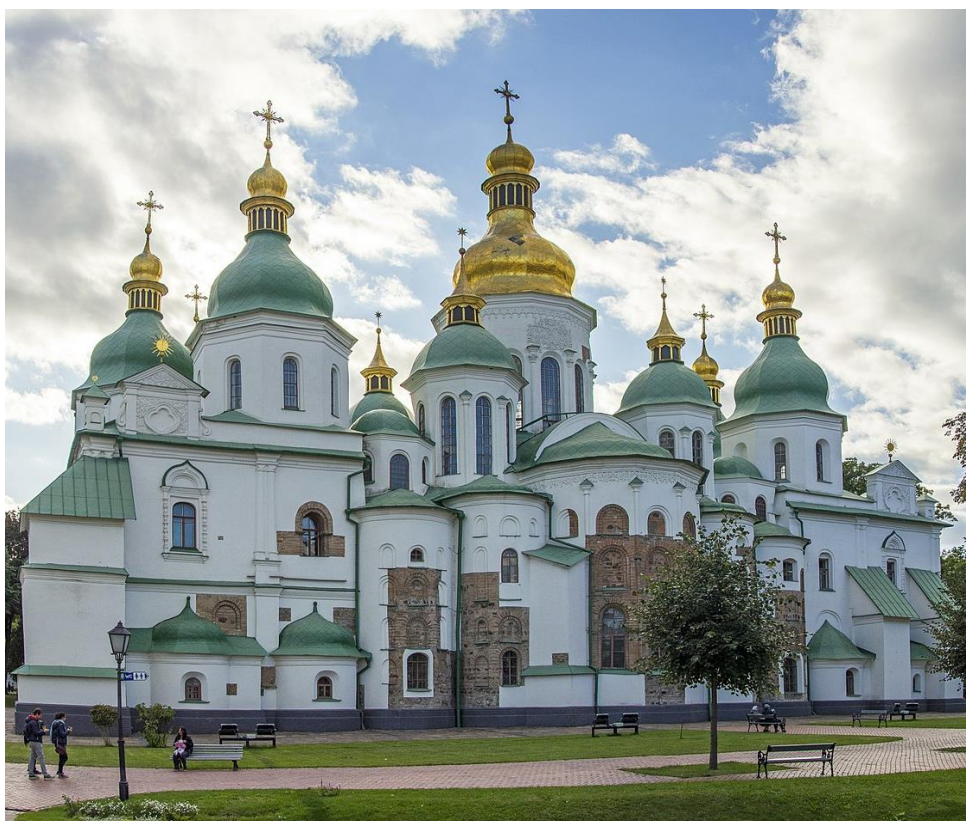

Десятинна церква

Храми бувають прямокутні чи коловидні. Першим таким храмом, символом розквіту держави була *Десятинна церква* (989–996 рр.), збудована у княжіння Володимира Святославича, який виділив на її будову десяту частину князівського доходу. Давні джерела називають її церквою Богородиці. Вона була дуже гарно оздоблена мозаїкою, фресками, різнокольоровими мармуровими плитами. Тут були поховані князь Володимир, його дружина царівна Галина, княгиня Ольга, прах якої був перенесений із Вишгорода.

Наприкінці 1240 р. орди хана Батия зруйнували храм, який розміщувався недалеко від князівського палацу. Тут загинуло багато киян, що ховалися від ворога. Нині розкопали лише фундамент. У 1828–1842 рр. за проєктом арх. В. І. Стасова була збудована церква Святої Богородиці, яка теж не збереглася, але є її світлини.

У XI столітті з'явився в Києві головний храм Давньоруської держави за часів Ярослава Мудрого *Софійський собор* (1017–1037 рр.), присвячений Мудрості Господній, який, як свідчать графіті цього храму, почав будувати ще князь Володимир 1011 року, але основну роль у його спорудженні відіграв Ярослав Мудрий. Це була найвизначніша пам'ятка візантійського мистецтва у Київській Русі. 76 метрів дзвіниця, "Брама Заборовського" були збудовані у XVIII столітті арх. Й. Шеделем. Храм будувався в романському стилі, а у XVII столітті (1685–1707 рр.) був добудований і перебудований у стилі бароко. Храм гарно оздоблений. Таким він дійшов і до нас – величним і прекрасним символом української держави.

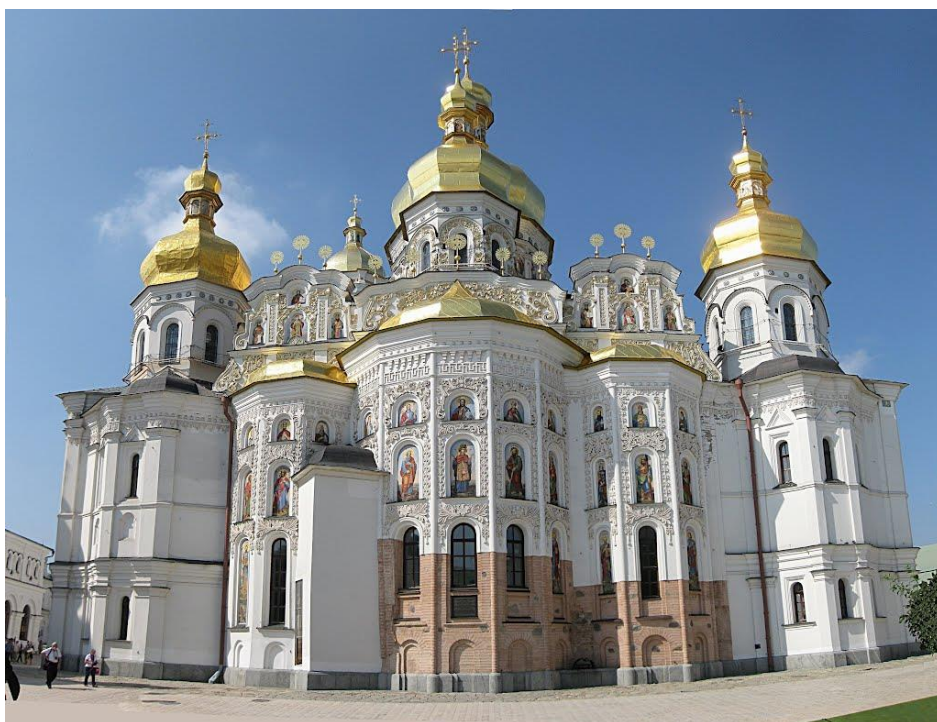
*Софійський
собор*

У XI столітті були збудовані у Києві також Успенський собор Києво-Печерського монастиря (1073–1074 рр.), а у XII столітті Михайлівський Золотоверхий собор (1008–1013 рр.), церкви Богородиці Пирогощі на Подолі (1132 р.), Кирилівська (1146 р.), Василівська (1183 р.) та інші храми. Усе це висотні будівлі монументальної архітектури.

Особливо розрісся Київ при Ярославу Мудрому, який площею у кілька разів був більшим «міста Володимира».

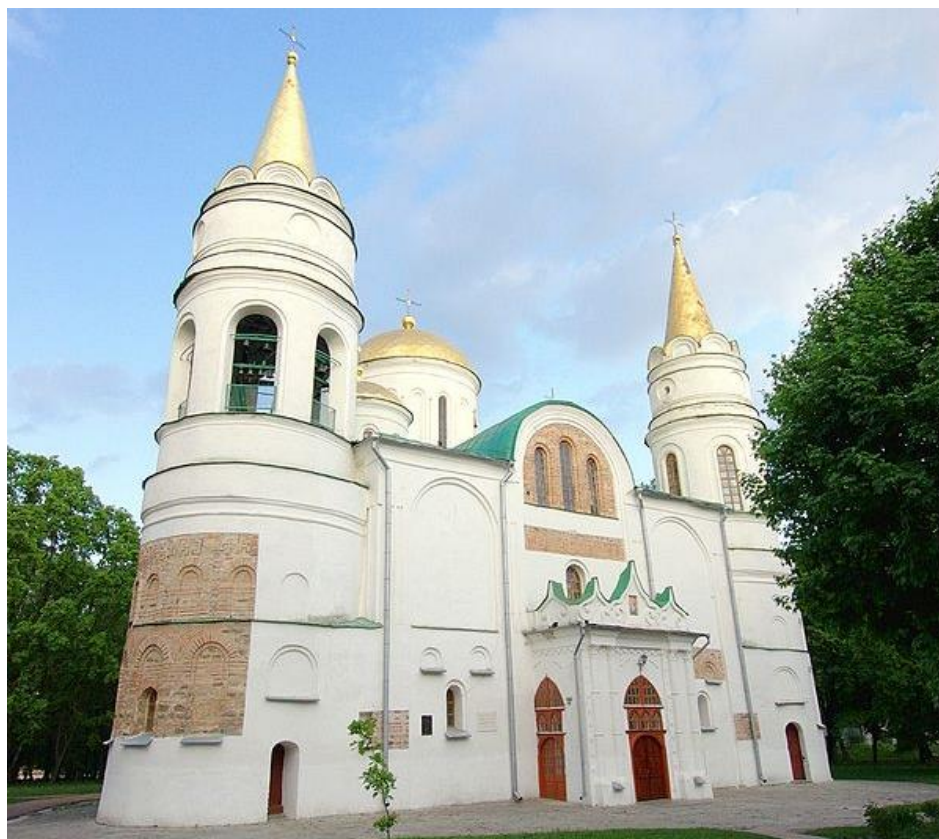
*Михайлівський
Золотоверхий собор*

Успенський собор (Собор Успіння Пресвятої Богородиці) – головний соборний храм Успенської Києво-Печерської Лаври

Відзначався багатством будівель і Чернігів. У XI столітті збудований у центрі древнього дитинця Спаський собор (1033–1034) чернігівським князем Мстиславом. А у XII столітті Борисоглібський Собор (1123) князем Давидом Святославовичем, Успенський собор Єлецького монастиря, Іллінська церква. Наприкінці XII – початку XIII століття збудована П'ятницька церква під керівництвом давньоруського архітектора Петра Милоніга. Будівля є яскравим зразком архітектури мистецтва Київської Русі [34].

Для давньоруських храмів характерні стрункість силуету, витонченість плавно вигнутих ліній, строгість зовнішнього вигляду, пишне вбрання інтер'єру, який прикрашали біломармурові різьблені колони, а також фрески золотаво-червоних, сіро-зелених і сіро-блакитних тонів. Підлога храмів частіше була викладена червоно-фіолетовими овруцькими шиферними плитами, як це було в Спаському соборі Чернігова, оздоблені мозаїкою з різнокольорової смальти, а також полив'яними плитами.

*Спаський собор
у Чернігові*

*Борисоглібський
Собор у Чернігові*

Таким чином, будівництво у Київській Русі відзначалося як самобутнім національним стилем, так і великою кількістю красивих дерев'яних, кам'яних споруд. Крім князів та бояр, які мали палаци та «тереди золоті», городяни проживали у дерев'яних зрубах. Смерди жили в невеликих приміщеннях або напівземлянках. Величні храми були окрасою міст Київської Русі.

Живопис Київської Русі

Паралельно з розвитком будівництва входить у життя і живопис. Будинки прикрашалися різьбленням по дереву й кості, настінною мозаїкою і фресками, іконами. Тож живопис XI–XII століть має такі різновиди: *фрески*, *мозаїка*, які належать до монументального живопису, *іконопис* – станковий живопис та *книжкова мініатюра*. До нашого часу дійшли їх чудові зразки в Київському храмі Святої Софії, де стіни вражають фресками. *Фрески* – це розписи рослинними фарбами стін по вологій штукатурці, яка робиться з піску й глини. Доки вона не висохла, то в ній між піщинками є пори, у які проникає фарба й зберігається довго. У Софійському соборі налічується до 3 тис. квадратних метрів фрескових зображень. Значна частина їх присвячена сім'ї Ярослава Мудрого, а також побутовим сценам: полюванню, виступам борців, музик тощо. Цікавою є фреска апостола Павла.

*Євхаристія. Головний вівтар. Собор святої Софії.
Перша половина XI ст. Київ. Фрагмент фрески*

Вражає і *мозаїка*. У цьому випадку зображення здійснюється за допомогою маленьких різнокольорових шматочків смальти. Збереглося в Софійському соборі понад 260 тис. квадратних метрів мозаїчного живопису. У центрі собору у вівтарній її частині розташоване шестиметрове зображення Божої Матері – Оранти. Як свідчать дослідники, у її створенні художники використали смальту 177 відтінків.

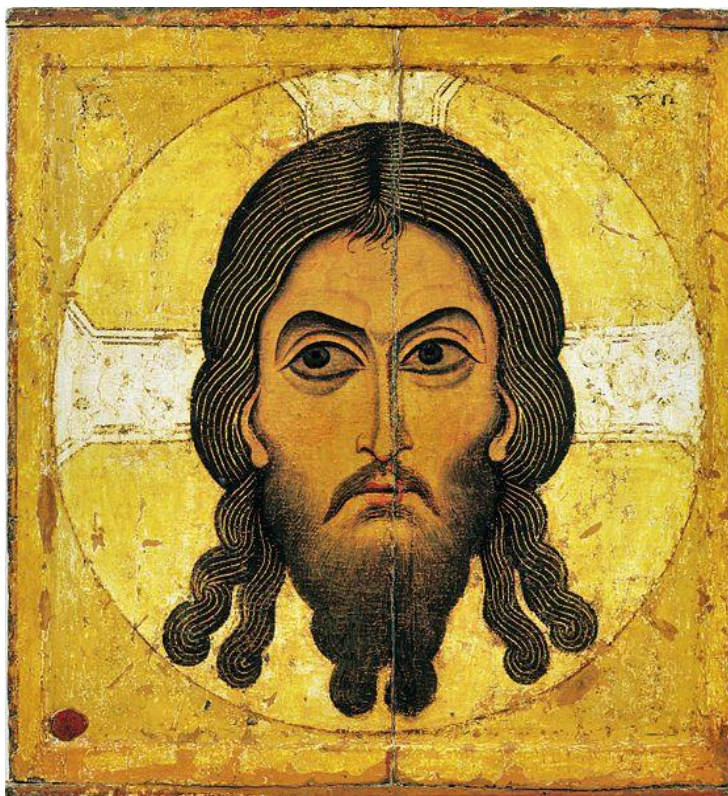
Оранта

про оздоблення своїх храмів, знаходили для цього умілих майстрів. Наприкінці XI–XII століття з'явилися в Київській Русі власні твори давньоруського іконопису, бо до цього часу ікони завозили із Візантії та Болгарії. Найвідомішим осередком іконописання був Києво-Печерський монастир, де працював художник Алімпій, який під час будівництва Успенського собору вчився у константинопольських майстрів малювати та робити мозаїчні панно.

Цікаво знати. Автор книги «Мистецтво Київської Русі» Ю. С. Асеев свідчить: «Смальту варили в спеціальних посудинах (тиглях), домішуючи в розплавлене скло барвники – свинець, мінеральні фарби тощо, потім розливали на відшліфовану поверхню, а коли вона застигала – кололи на кубики. Кубики робили різних розмірів – з маленьких викладали обличчя, руки, ступні ніг, з більших – одяг, тло, предмети. Наприклад, у мозаїках Софії Київської використано величезну кількість відтінків смальти: зеленої 34 відтінки, жовтої – 23, червоної – 19, золотої та коричневої – по 25, синьої – 21, срібної – 9, пурпурної – 6. Загалом палітра софійської мозаїки налічує близько 180 відтінків» (Київ: Мистецтво, 1989).

Крім Оранти, знаходимо й інші зображення не лише в Софійському соборі, а і в інших храмах, зокрема в Михайлівському Золотоверхому соборі. Тепло-сіро-блакитних, золотавих та тепло-червоних тонів фрески знаходимо також у чернігівських храмах – Спаському соборі та Іллінській церкві. Слід пам'ятати, що в той час колір мав своє символічне значення. Зелений, жовтий – символізували Небесне Царство, білий – Преображення Господнє, синій, голубий – перетворення земного в небесне, зелений – усе земне, пурпурний – символ царської влади. Залишки розпису, окремі його фрагменти свідчать про високу майстерність давньоруських художників. Місцеві князі, а також церковні діячі дбали

Ікони – це зображення, виконані на дерев'яній дошці. Серед знаменитих ікон цього часу слід назвати ікони Святого Бориса і Гліба (XI століття), Вишгородську (Володимирську) Богоматір, Холмську Богоматір (найдавніша), Благовіщення (архангел Гавриїл і Діва Марія), Спас Нерукотворний, Ангел – золоте волосся, святий Георгій, Дмитро Солунський та інші. Ікона – це не просто живописний твір для прикраси приміщення. Вона призначена для спілкування людини з Богом. Це своєрідний місток між земним життям і потойбічним, духовним. Тому її використовують у храмах та оселях.

*Спас Нерукотворний.
Київська школа XII ст.*

Важливо знати. Відомий дослідник іконописного мистецтва професор Дмитро Степовик стверджує у своїй монографії «Історія української ікони X–XX століть» (Київ, 1996): «Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир-Волинський, Галич і Львів не знали і не хотіли знати прямих запозичень зі стилю малювання візантійських ікон та декоративних виробів для своїх храмів... Мистецтво української ікони розвивалося, рухалося вперед, творячи не філію митропольного мистецтва, а власну й оригінальну школу».

Вишгородська
Божа Матір
Візантійського
походження XI–XII ст.

Важливо знати. «Український вчений Дмитро Степовик у книзі «Історія української ікони X–XX століть» (Київ, 2004) стверджує, що «... у переліку наших найбільючіших втрат на мистецькій ниві необхідно згадати ще одну, вельми своєрідну. Україна сьогодні не є власницею своїх найдавніших ікон – епохи Київської Русі». Лише у Третяковській галереї у Москві знаходяться ікони: Вишгородська ікона Богоматері, або «Владімірская», Богородиця Велика Панагія, відома під назвами «Знамення» й «Оранта», а також Устюзьке Благовіщення, Спас Нерукотворний, Дмитро Солунський, Моління (Ісус Христос з ангелами Михаїлом та Гавриїлом), Успіння, Микола Чудотворець зі святими на полях, Печерська Богородиця з Антонієм і Теодосієм. Ікони Давньої Русі знаходяться і в інших музеях різних країн. «Ці ікони епохи Київської Русі було забрано у нас у різні періоди історії; ясна річ без оплати й жодної компенсації. Але то ще пів біди. За багато століть бездержавного статусу українського народу,

котрий не міг повністю відстояти самостійність своєї історії та свого мистецтва, забрані у нас твори ототожнювалися з мистецтвом тих країн, куди їх було вивезено... І в Російській імперії, і в Радянському Союзі, який змінив її, навіть поважні і серйозні вчені так міцно зжилися з думкою про «російськість» фактично неросійських ікон (як і безлічі інших мистецьких творів, доставлених у музеї Москви й Санкт-Петербурга), що не допускали й тіні сумніву стосовно належності цих творів іншому слов'янському народові та його культурі.

Непорозуміння щодо справжньої ідентифікації ікон коріниться в іще іншій проблемі: чиєю була Київська Русь і хто є правонаступником цієї середньовічної монархічної держави? Усупереч усім історико-правовим доказам, це правонаступництво привласнила собі Росія, хоч наприкінці існування Київської Русі (40-ві роки XIII ст.) не було ні Росії як самостійної держави, ні її попередника – Московського царства».

Книжкова мініатюра

Особливе місце у живописі цього часу посідає книжкова мініатюра. Це розписи великих перших літер – ініціалів на початку тексту книги, окремі зображення сцен повсякденного життя, фігурки рибалок, сячів, воїнів. Зі смаком малювалися заставки до розділів. У деяких книжках трапляються цикли зображень. З'явилася й українська емблема – тризубець, яка була княжим і державним символом. До нашого часу дійшли мініатюри в рукописних книжках «Остромирова Євангеліє», «Ізборника» Святослава тощо.

Книжкова мініатюра
«Ізборник Святослава»

Ремесла та ужитково-прикладне мистецтво

В XI–XII столітті широко розвиваються ремесла та ужитково-прикладне мистецтво. Вироби різьбярів, ковалів, зброярів, ювелірів, ткачів та інших майстрів відзначалися високою якістю і художнім смаком. Про це свідчать ювелірні прикраси (колти, браслети, сережки, вушні й шийні прикраси, різні медальйони) із київських та чернігівських розкопок. Вони вражають витонченістю й майстерністю.

Зразки видів ремесел
із Чернігівського історичного музею
(XI–XII ст.)

Цікаво знати. Довідка про одяг, якому велику увагу приділяли в Київській Русі. «Представники знаті носили дорогі жупани, кожухи, корзно, обшиті хутром та оздоблені золотими гудзиками; широкі шаровари, соболеві шапки з шовковим верхом, різнокольорові сап'янові чоботи. Використовувалися різноманітні прикраси та аксесуари: позолочені пояси, гривні, перстні. Шуби з дорогого хутра соболів, хуниць, бобрів носили чоловіки руської знаті. Жінки з «крацих» і «світлих» сімей одягали довгі шовкові жупани та шуби з хутра, узували сап'янові чобітки, прикрашали своє вбрання виробами з золота й коштовного каміння. Представники ж «чорних» людей носили одяг із вовни, льону, шкіри, на ногах – шкряні чобітки чи постоли. Традиційними були вишивки на літньому й теплому одязі. Прикрасами служили вироби з кераміки, скла, міді, у деяких випадках – зі срібла». (Новий довідник історії України. Київ, 2005).

**Освіта. Бібліотеки
XI–XII століття**

Давньоруська культура представлена великою кількістю не лише речових, а й фольклорних та писемних пам'яток. Ще до прийняття християнства на Русі була відома писемність (Велесова книга, берестяні грамоти тощо), а з уведенням візантійського православ'я утверджується кирилична система письма. Розвитком освіти піклується київський князь Володимир Святославич, який відкрив державну школу, де навчалися діти з його найближчого оточення. Князь Ярослав Мудрий наказав при церквах, монастирях відкривати школи та брати для навчання хлопчиків. При Софії Київській була відкрита школа для знатних родів. Піклування про освіту взяли на себе держава й церква. Як свідчать дослідження останнього часу, у Київській Русі існувала не лише початкова, а й вища освіта. Зокрема, в школі при Софійському соборі вивчали, крім грамоти, богословсько-філософські дисципліни: богослов'я, філософію, риторику, а також граматику, іноземні мови, співи. Крім цієї школи, яка була прообразом вищої школи, гарну освіту давали в школах при Печерському та Видубицькому монастирях, а в Чернігові, Переяславі, Галичі – у школах при єпископіях. Особливу увагу тут приділяли вивченню іноземних мов. Це сприяло перекладу книг з іноземних мов на слов'янську.

Жіночу школу, де навчалася понад триста дівчат, відкрила при Андріївському монастирі внучка Ярослава Мудрого Анна Васиївна (Анка). Тут навчали писати, рахувати, співати, вишивати тощо.

Починають формуватися *бібліотеки*. Першою й найбільшою була бібліотека в Софії Київській (1037). Тут Ярослав Мудрий зберігав і свою бібліотеку (950 томів). Це було перше велике зібрання рукописних книг на Русі. Про це свідчить літопис 1037 р. Її доля невідома. Є припущення, що вона переховувалася в печерах колишнього Межигірського монастиря під Києвом (нині село Нові Петрівці).

У Чернігові син Ярослава Мудрого Святослав теж мав велику бібліотеку, частину із книг він сам переписав. Відома й бібліотека чернігівського князя Святослава Давидовича (Миколи Святоші) у XII столітті, де були книги старослов'янською мовою з історії, філософії, географії. Книги гарно оздоблювалися. Обкладинки робили з дерев'яних дошок, обтягнутих шкірою або срібною оправою. Формування бібліотек спостерігалось і при монастирях, де зберігалися літописи, церковні книги, перекладна література.

**Літературні
пам'ятки**

У період XI–XII століття розвивається література, яка поділяється на усну народну творчість, або фольклор, і літописну писемну. Значне місце в житті народу Давньої Русі посідали твори усної народної творчості: календарні, обрядові та ліричні пісні, перекази, легенди, загадки, замовляння, заклинання. Останні жанри пов'язані з вірою людей у магічну силу слова. Особливе місце в цьому виді літератури посідають *билини*, які виконувалися під музику в речитативно-декламаційній формі. За змістом вони становлять своєрідний цикл у давньоруському фольклорі, зокрема Київському і Чернігівському, бо основні події в них відбувалися у цих містах, зокрема в садибах князя Володимира, а також чернігівських князів. Улюбленими їхніми героями були богатирі Ілля Муромець, Добрина Микитич, Альоша Попович, а також селянин – орач Микула Селянинович. Переважна більшість їх – це історичні особи, які згадуються в літописах X–XII ст.

В. Васнецов «Три богатири»

Серед відомих билин – «Ілля Муромець і Соловей-розбійник», «Іван Купецький син», «Іван Годінович» та інші. Найяскравішою із них є билина «Ілля Муромець і Соловей-розбійник», у якій розповідається про подвиг богатиря, що допоміг звільнитися чернігівцям від зовнішніх ворогів. Пам'ятаємо цей знаменитий епізод:

Из того ли то из города из Мурома,
Из того села да Карачарова
Выезжал удаленький дородный добрый молодец.

Он стоял заутреню во Муроме,
 А и к обеденке поспеть хотел он в стольный Киев-град.
 Да и подъехал он ко славному ко городу к Чернигову.
 У того ли города Чернигова
 Нагнано-то силушки черным-черно,
 А и черным-черно, как черна ворона.
 Так пехотою никто тут не прохаживат,
 На добром коне никто тут не проезживат,
 Птица черный ворон не пролётыват,
 Серый зверь да не прорыскиват.
 А подъехал как ко силушке великой,
 Он как стал-то эту сидушку великую,
 Стал конем топтать да стал копьём колоть,
 А и побил он эту силу всю великую.

Але в цій билині говориться не лише про зовнішніх ворогів, а й про внутрішніх, яких уособлює собою Соловей-розбійник. Якщо в боротьбі з зовнішніми ворогами Ілля Муромець використовує доброго коня, фізичну силу, уміння володіти зброєю, то в сутичці з внутрішніми ворогами – розум, кмітливість, які в нього виявляються не стільки в боротьбі з Солов'єм-розбійником, скільки з оточенням князя Володимира, яке також стояло на шляху до об'єднання князівств. Сила Іллі – це сила народу, який прагнув до єдності й міцності держави. Билини бувають героїчні, а також побутові, де ставляться важливі громадсько-політичні та соціально-моральні проблеми [34].

Літописна література

Цей вид літератури поділяється на перекладну й оригінальну. Перекладна література має церковно-релігійний, християнський характер. До яскравих пам'яток належать *Остромирове Євангеліє*, яке було перекладене для новгородського посадника Остромира за часів Ярослава Мудрого (1056–1057), нині в Санкт-Петербурзькій бібліотеці. Слід назвати також різного роду повчання отців Православної Церкви – Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскіна, Єфрема Сірина, які пізніше у XIX столітті переклали народною українською мовою Т. Шевченко, П. Куліш, М. Шашкевич. Одним із видів літописної літератури є і збірники релігійного та релігійно-світського характеру. Серед них – *«Ізборник»* Святослава Ярославовича (1073 та 1076 роки), який був досить освіченою людиною, сприяв перекладу з грецької на старослов'янську мову книг. У виданні 1076 р. подано «Слово князя про користь читання книжок». Писар книги Іоанн був теж освіченою людиною, книжником-ерудитом. До літописної літератури відносимо також *мінеї* – твори про життя святих за датами їх народження, *патерики* – життя святих за країнами, де вони жили.

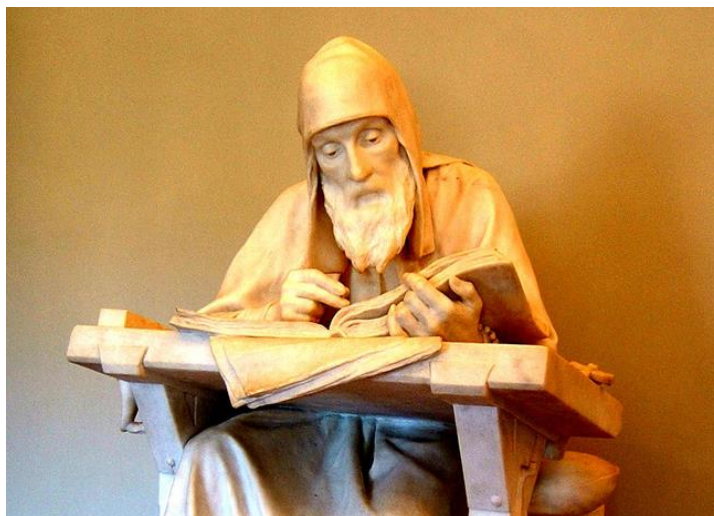
Серед літописної літератури важливе місце посідають і збірники науково-історичного характеру – хронографи, бджоли, а також апокрифи – перекази на біблійні теми про героїв Біблії, повісті з Візантії, арабські та індійські казки, твори природничого та географічного змісту, які перекладалися слов'янською мовою. Водночас розвивалася й оригінальна творчість.

Сторінка «Ізборника Святослава»

Літописи

У 70–80-х роках XI ст. в Десятинній церкві в Києві почали вести літописання. Особливо плідним воно було в Києво-Печерському монастирі, де працювали літописці – ігумени Никон і Сильвестр. Найвідомішою пам'яткою є «Повість минулих літ» Нестора Літописця 1113 р., у якій розповідається, «откуда есть пошла Русская земля, кто в Кieverе первое начал княжити и откуда Русская земля стала есть». «Повість...» – це видатна історична та літературна пам'ятка. Оригінальність її полягає в тому, що сухі історичні факти переплітаються з яскраво написаними розповідями про долю окремих князів, їхнє правління. Автор разом із тим дає зрозуміти, що таке добро і зло, справедливість і підлість. Нестор прославляє тільки тих сміливих і гуманних князів, які відстоювали могутність і єдність Руської землі. Саме тут він наводить відомі слова відважного й войовничого Чернігівського, а потім і

Київського князя Святослава, який перед походом посилав гонців до князів чи країн, щоб сповістити їх: «Хочью на вы йти».

Нестор Літописець

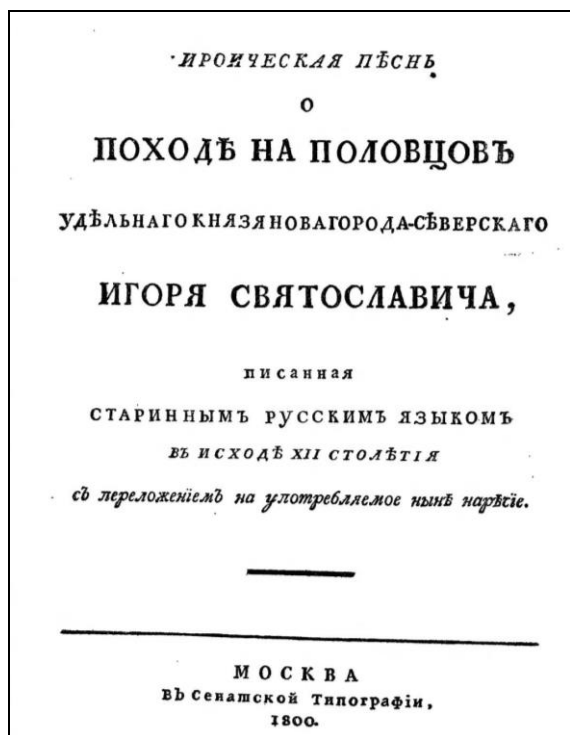
Літописець Нестор стоїть на боці й Володимира Мономаха, який, довідавшись про осліплення князя Василька, сказав, що якщо «брат брата почти колоти», то «погибнет земля Русская, и враги наши половцы пришедше возмут землю Русскую».

Існують *літописні ізводи* Іпатіївський та Лаврентіївський, де знаходимо й «Повість минулих літ» різних редакцій. Літописанням займалися в Києві, в Новгороді, Переяславі, Галичі, Чернігові та інших містах. Відомі літописи різних жанрів: сказання, сімейні й родові хроніки, військові повісті, життєписи князів.

Серед літописних творів XI–XII століття виділяється «*Повчання дітям*» (1117 рік) Володимира Мономаха, який був чернігівським, а потім київським князем. Основна його вимога дітям – остерігатися «буести» (тобто гордості), слухатися старших, поважати молодших. «*Всего же паче убогих не забывайте, но елико могуще по силе кормите, и придавайте сироте, и вдовицу оправдите сами, в не вдавайте сильным погубити человека*». Князь закликав бути справедливим, не покладатися ні на тиунів (управителів), ні на слуг, ні на воевод, а самому прагнути упоратися з усіма дрібницями життя, бути спостережливим під час походів і жити одним життям із дружинниками. Володимир Мономах застерігав дітей від брехні, п'янства, розпусти. Величезним злом він вважав лень: «*Леность, бо всему мати: еже умеет, то забудет, а его же не умеет, а том ся не учит*».

До науково-географічного літопису відносимо «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена». Ігумен Данило був родом із Сновська (нині Седнева), який здійснив похід до Палестини (бл. 1106–1108 рр.), виконуючи дипломатичні доручення київського князя. Данило під час опису Єрусалима та інших місць згадує місто Сновськ, річку Снов, порівнює її з Йорданом. Ігумен був освіченою людиною, знав декілька мов, церковну й апокрифічну літературу. Пам'ятка просякнута глибоким патріотизмом, написана простою, зрозумілою мовою.

Як свідчить академік Б. О. Рибаків у своїй книзі «Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве», у Чернігові 1175/1176 рр. проживав письменник *Кузьмище Киянин*, який виступив автором «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» (князя Володимиро-Суздальського князівства), яке здійснили бояри Рязані й Суздаля, а також Чернігівського літопису 1175 р. та знаменитого «Слова про князів», у якому вперше зазвучав заклик до єднання руських князів проти ворогів.

Титульний листок першого видання
«Слова о полку Игореві»

Ярославна. Ілюстрація худ. В. Фаворського

Найяскравішою літописною пам'яткою є «Слово о полку Ігоревім», де розповідається про невдалий похід Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича, який, не порадившись з київським князем Святославом Всеволодовичем, виступив 23 квітня 1185 року проти половців і здобув поразку, потрапив у полон, з якого йому вдалося втекти. Цю пам'ятку, яка має не лише літописний, але й літературний характер, знайшов у 1800 році в бібліотеці Спасо-Преображенського монастиря міста Ярославля відомий збирач старожитностей О. І. Мусін-Пушкін.

Пам'ятаємо початок цієї величної пам'ятки: «Почнемо ж, браття, цю повість від старовинного Володимира до нинішнього Ігоря, який збудив розум міццю своєю, вигострив його мужністю серця свого; сповнившись войовничого духу, повів свої хоробрі полки на землю Половецьку за землю Руську... Тоді вступив Ігор-князь в золоте стремено і поїхав по чистому полю. Сонце йому тьмою путь заступило; ніч, стогнучи йому грозою, пробудила птиць; свист звіриний зчинився; див кричить на вершкуну дерева, велить прислухатися до землі незнаной, Волги й Помор'я, і Посулля, і Сурожа, і Корсуня, і до тебе, Тмутороканський ідоле. А половці неторованими дорогами побігли до Дону Великого; Ігор до Дону воїнів веде.

То було в тих боях і в тих походах; а такого бою нечувано: з ранку до вечора, з вечора до світанку летять стріли гартовані, гримлять шаблі об шоломи, тріщать списи булатні у полі незнаному, посеред землі Половецької. Чорна земля під копитами (коней) кістьми була засіяна, а кров'ю полита; горем зійшли вони по Руській землі».

Ця пам'ятка нині добре вивчена, написано багато наукових праць про специфіку цього твору, його художню значимість. «Слово о полку Ігоревім» просякнуте ідеєю єднання руських князів у боротьбі проти зовнішніх ворогів. Цей заклик відчувається і в «золотому слові» великого київського князя Святослава Всеволодовича, у якому він звертається

до руських князів постояти «за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святославича!», і в звертаннях автора до руських князів. «Слово» – це глибока, схвилювана, проникнута ліризмом розповідь про невдалий і повчальний похід князя Ігоря та його брата Всеволода проти половців, які постійно нападали на Руську землю. Вона була написана невдовзі після цього походу й проникнута глибоким історизмом, який давав можливість увічнити цю подію та й саму епоху. Автора цікавить не лише сам похід, а й причини, «витоки цієї великої ворожнечі, яка охопила всіх руських і всіх полоцьких князів» [34].

Однією зі складних проблем, пов'язаних зі знаменитою пам'яткою, є питання про авторство «Слова». Існують різні гіпотези. Ціла група вчених, зокрема М. Карамзін, М. Максимович, К. Ушинський, О. Назаревський, П. Охріменко, Г. Самойленко, вважають, що автором «Слова» була близька до князя Ігоря людина з Чернігівщини. Про це свідчать наступні докази:

1. Пам'ятка пов'язана як змістом, так і чітко визначеною лінією місцевого патріотизму. Автор не засуджує князя, а співчуває, навіть перебільшує його відомість, коли говорить про полон князя, сповідаючи при цьому, що всі народи оплакують його. Але це перебільшення, бо князь не був широко відомим за межами Русі.

2. Автор «Слова» був освіченою, незалежною, з прогресивними поглядами людиною, яка глибоко розуміла історичні процеси, що відбувалися у той час, уміє їх аналізувати. Знає не лише загальноруські історичні та літературні джерела, а й пам'ятки Чернігівщини, зокрема «Хождение игумена Даниїла, Слово про князів» Кузьмища Киянина. Автор любив Чернігівщину і вслід за Києвом називав Чернігів, а потім Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Римов (міста, які входили до Чернігово-Сіверщини). Можливо, це був учитель Ігоря Святославовича, який брав участь у поході, чи княжий співець, зброносець, як свідчить акад. Д. С. Лихачов, або ж боярин Петро Борисович, на думку Бориса Рибаківа.

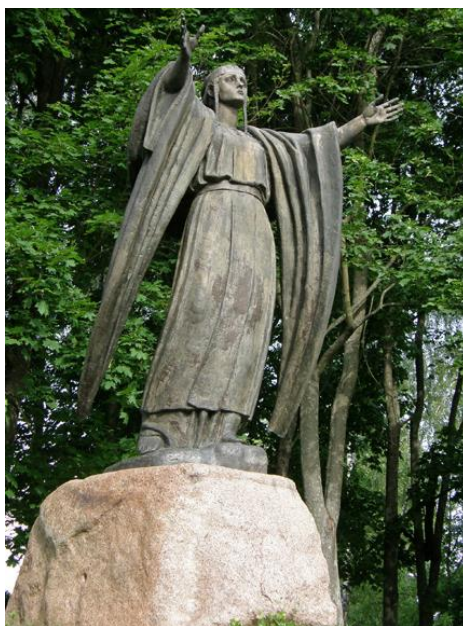
3. Для автора «Слова», що виріс на Чернігівщині, місцеві легенди, народно-пісенна творчість, чернігівські князі були йому найдорожчі й найближчі, хоча, як заявив дослідник О.В. Соколов, «його чернігівський патріотизм був пов'язаний з любов'ю до всієї Руської землі».

4. Автор «Слова» вживає у творі багато місцевих слів-діалектизмів, висловів, топонімів, етніонімів.

Але факти, які пов'язують «Слово о полку Ігоревім» із Чернігівщиною, жодним чином не роблять пам'ятник твором місцевого значення. Це визначний загальноруський твір, це героїчна, ліро-епічна поема, яка просякнута ідеєю єднання руських князів у боротьбі проти зовнішніх ворогів. Основна його ідея сприймається як загальноруське гасло, а регіональний матеріал лише допомагав розширити прикмети, характерні для всієї Руської землі. Як свідчать подальші історичні події,

заклик автора «Слова» відіграв важливу роль у житті князівств Київської Русі. Щодо автора «Слова» дискусія триває. «Слово о полку Ігоревім», його художня сила свідчить про високий рівень розвитку культури Київської Русі XI–XII століття.

Культура Київської Русі відзначена багатьма визначними пам'ятками, які дійшли до нашого часу як у галузі храмового будівництва, так і монументальному і станковому живописі (мозаїка, фрески, іконопис), а також у розвитку ужитково-декоративного мистецтва (посуд, одяг, прикраси) та народній творчості і літописній літературі, створенні перших бібліотек. І цим руські талановиті люди славили себе на віки.

*Скульптурні зображення героїв
«Слова о полку Ігоревім»
у Новгороді-Сіверському*

Давньоруська культура – це унікальне явище, яке увібрало в себе багатогранність її формотворень, видів мистецтва, жанрову його різноманітність, широкую палітру історичних подій та глибокий патріотизм, яким проникнутий кожний мистецький та літописний твір. Давньоруська культура, хоча і опиралася спочатку на візантійський досвід, змогла вийти на свій особистий шлях розвитку й утвердитися як надзвичайно якісна і високохудожня самостійна течія у світовій культурі.

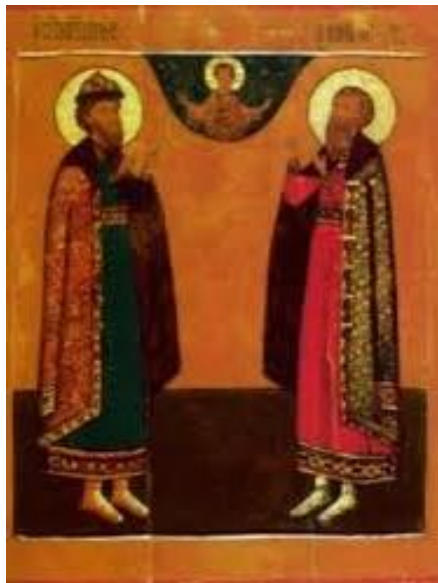
Поміркуйте над прочитаним:

- 1) Чому у XI–XII ст. в Київській Русі спостерігається розквіт культури?
- 2) Яку пам'ятку культури Київської Русі можна назвати символом усієї епохи і чому Ви вважаєте саме її?
- 3) Які види мистецтва представлені у Софійському соборі і в чому специфіка кожного з них?
- 4) Дайте визначення ікони і назвіть відомі із них.
- 5) Що таке канон і як він відбивається на творах мистецтва?
- 6) Чому літописну пам'ятку «Слово о полку Ігоревім» відносять до творів художньої літератури?
- 7) Чим викликана поява графіки в мистецтві XI–XII ст.?
- 8) Яка доля перших бібліотек Київської Русі?
- 9) Чому школа при Софійському соборі є прообразом вищої школи?
- 10) Що цікавого для себе Ви відкрили в культурі XI–XII ст.?

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ у XIII – першій половині XVII СТ.

У порівнянні з XI–XII ст., коли культура Київської Русі набула всебічного розвитку, у XIII – першій половині XVII ст. вона розвивалася нерівномірно, і цьому зумовили історичні події того часу. Слабшає політична роль Києва як об'єднувального центру всіх князівств. Завдали великої шкоди полчища татаро-монголів 1238–1240 рр. Хоча руський народ проявляв героїзм і мужність, було зруйновано багато міст, у тому числі Переяслав (1239), Чернігів (1239), Київ (1240). Останні захисники Києва зачинилися в Десятинній церкві, але татари за допомогою стінобитної машини зруйнували храм, і всі захисники загинули. Із 50 тис. киян живими залишилося не більше 2 тис. осіб.

Завоювавши більшу частину Київської Русі, хан Батий вимагав, щоб до нього з'являлися руські князі за отриманням ярликів на княжіння. У 1246 р. в орду прибув і чернігівський князь Михайло з боярином Федором. Від них вимагали зректися православ'я, поклонятися монгольським ідолам, але князь і боярин відмовилися, і після страшних жорстоких тортур вони були страчені. Пізніше дочка князя Михайла Марія, яка була одружена з Ростовським князем, потурбувалася, щоб про подвиг батька стало відомо всім. І чернігівський єпископ Іоанн написав твір «Сказание об убиении в орде князя Михаила Черниговского с боярином Федором». Існує декілька редакцій твору. Церква у 1246 р. зарахувала Михайла і Федора до лику святих. У Чернігові пізніше була збудована

Ікона Святих Михайла та Федора

церква їх імені, відновлена нині. Цей факт засвідчує, що хан Батий давав знати, що так буде з кожним, хто не підкориться йому.

Наприкінці XIII – першій половині XVII ст. відбуваються значні зміни в соціальному, політичному та економічному житті Київської Русі. Саме в цей час триває процес посилення її роздрібненості на окремі, більш дрібні князівства. У деяких регіонах Русі проходить політична консолідація, яка призвела до формування на її території 3-х самостійних держав: Московія – на Північному Сході, Білорусії – на Заході та України – у Південно-Західній її частині.

Українська народність утверджується на території Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Волинського і Галицького князівств.

Назва «Україна» вперше зафіксована у Переяславському літописі 1185 р. та в Іпатівському літописі 1187 р. У наступних століттях назви «Україна», «українці» поступово поширюються на всі землі Південно-Західної Русі, про що свідчить усна народна творчість, вітчизняні й зарубіжні офіційні документи, дорожні записи, географічні трактати.

На Україні формується два різновиди мов, що вживалися на її території: слов'яно-руська й українська книжні мови. Слов'яно-руська складалася на основі взаємодії церковнослов'янської й давньоруської

Великий князь Литовський Ольгерд

літературної мови. Вона застосовувалася переважно в церковно-службовій літературі. Давньоукраїнська мова формувалася на основі давньоруської й живої розмовної мови. Нею послуговувалися у світських пам'ятках писемності, літописах, полемічній літературі, віршах тощо. У побутовому вжитку діяла давньоруська мова з діалектними елементами.

На жаль, знесилена Україна вільно розвиватися не могла й була захоплена 1357–1358 рр. Великим Литовським князівством на чолі з князем Ольгердом, який говорив: «Ми старовини не чіпаємо і новини не вводимо». Тому близькість мов, релігії та культури двох країн (окупованої і окупаційної) подавало надію, що литовські князі не тільки захистять

українців від татаро-монголів, а їй дадуть можливість продовжувати жити так, як вони жили до окупації. Але з боку литовського князя Вітовта посилюються утиски, він посадив на місце удільних князів своїх намісників, що викликало незадоволення, і частина Сіверщини у 1405 р. перейшла на бік Росії.

Окупаційний режим посилюється, коли Литва об'єдналася з Польщею. Поступово Річ Посполита заволоділа територією України, як Правобережної, так і Лівобережної. Ця окупація тривала до середини XVII ст., охоплена козацько-селянськими повстаннями, а з 1648 р. розпочинається народно-визвольна війна під керівництвом гетьмана України Богдана Хмельницького. Поляки були вигнані з Лівобережжя, де утворилася Українська гетьманська держава на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Правобережна Україна ще залишилася під владою Польщі, хоча окремі її частини захопили угорці.

Таким чином українська культура розвивалася у XIV – першій половині XVII ст. в окупаційних умовах. Функціонування культури цього часу дослідники поділяють на два періоди: литовсько-руський, коли Литва, маючи нижчий розвиток, брала з української все краще, і польсько-литовський. У цей час продовжує розвиватися *будівництво*, як і в попередній період, – фортечне (або оборонне), житлове та храмове.

Хотинська фортеця

Кам'янець-Подільська фортеця

Постійні військові дії на території України сприяли появі великої кількості замків і фортець. Тому на зміну дерев'яним прийшли могутні кам'яні стіни, потужні мури, велика кількість башт. Прикладом цього може бути фортечна споруда – Київський замок на горі Киселівці, у м. Кременці, у Білгороді (Дністровському), Хотинська фортеця, Луцька та інших міст. Деяким храмам теж надавали форму фортеці. Цікавим архітектурним ансамблем є споруда Львівського ставропігійного братства XVI – початку XVII ст.

Цікаво знати. Польський король Сигізмунд III запросив французького інженера де Боплана для перебудови фортець. Починають укріплюватися міста, монастирі. Захопивши Україну, король надає деяким її містам магдебурзьке право, яке передбачає часткове самоврядування, деяку самостійність: Львову (1356), Кременцю (1374), Берестю (1390), Києву (1494); на Лівобережжі: Новгороду-Сіверську (1620), Чернігову, Стародубу (1623), Ніжину (1625), Борзні (1634) і т.п. У зв'язку з тим, що Чернігівщина була прикордонною територією з Росією, приділялася велика увага оборонному будівництву.

Польський уряд на території України насаджує католицизм, а тому будуються костьоли, перебудовуються православні монастирі. Хоча пізніше в першій половині XVII ст., коли митрополит Петро Могила домігся легалізації православ'я України, дозволяли будувати й православні храми, про що свідчать збудовані дерев'яні церкви Ніжина: Іоанна Богослава (1619), Петра і Павла (1620), Різдва Богородиці (1620), Св. Покрови (1636). Це спостерігаємо і в інших регіонах.

Якщо говорити про *житлове будівництво*, то воно здійснювалося у вигляді української хати – однокамерної чи двокамерної в основному з солом'яним дахом. У цьому будівництві зберігалися народні традиції.

Польські магнати будували свої палаци. Так, у 1647 р. Я. Вишневецький зводить дерев'яний палац у Прилуках, а до цього подібний був збудований у Лубнах. З'являється Київський замок.

Проникає у будівництво європейський ренесансний стиль, що можна помітити на деяких кам'яних спорудах: Петропавлівська церква на Поділлі, церква замку в селі Сутківцях та ін. Продовжується використання візантійського стилю та готики. Особливо це помітно у Львові та інших містах цього регіону.

У цей період розвиваються *ремесла*: деревообробне, прядіння, ткацтво, виготовлення предметів убрання, вишивання; кераміка, гончарство. Формуються перші цехові об'єднання. Розвивається торгівля, наприклад, у Ніжині було три ярмарки.

Живопис

Святий Юрій Зміборець

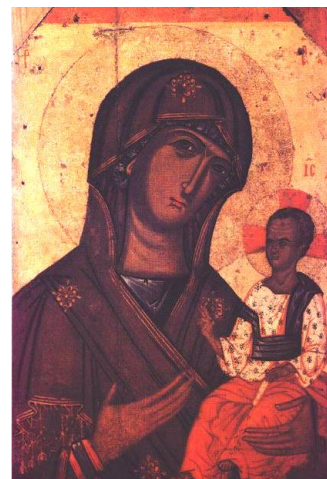
Як свідчать дослідники, і в цей історичний час розвивається *малярство*. Українські художники поступово відходять від візантійських традицій статичності й уривчастості, що помітно в релігійному живописі. Крім нього, вони звертаються до світської тематики. Приділяють увагу пейзажному жанру, побутовим та військовим сценам. Українські традиції помітні у творах *іконопису*, зокрема в іконі Святого Миколая (покровителя ремісників і мандрівників), Волинської Богоматері з дитиною (заступниця знедолених) та ін. Юрій Зміборець зображений у лицарських латах на коні зі списом.

Святий Юрій, або Георгій, був одним з найпопулярніших у цей час в українському та європейському мистецтві. З'являється й *портретний живопис*: «Галицький воєвода І. Данилович», «Купець Костянтин Корнякт» та ін.

Цікаві й *графічні роботи* в книгах, які тяжіють до реалізму.

Хоча твори українських живописців цінувалися в той час, але їх, як православних,

Як свідчать дослідники, і в цей історичний час розвивається *малярство*. Українські художники поступово відходять від візантійських традицій статичності й уривчастості, що помітно в релігійному живописі. Крім нього, вони звертаються до світської тематики. Приділяють увагу пейзажному жанру, побутовим та військовим сценам. Українські традиції помітні у творах *іконопису*, зокрема в іконі Святого Миколая (покровителя ремісників і мандрівників), Волинської Богоматері з дитиною (заступниця знедолених) та ін. Юрій Зміборець зображений у лицарських латах на коні зі списом.

Волинська Богоматір з дитиною

не приймали у малярські цехи. У той час українців називали в документах русинами (похідне від назви Русь), так само називалися й білоруси.

Росіяни в ті часи здебільшого називалися московитами, бо їх держава була Московія. Значне місце в розвитку живопису посідає Львів. Там художники писали портрети на замовлення вельмож. На Київщині, Чернігівщині, Поділлі розвивається народний живопис. У XVI – на початку XVII ст. використовується в оздобленні книжок мініатюра, українська гравюра, ілюстрації.

Освіта

Дослідники вважають, що православні монахи продовжували навчати українських дітей. Крім цього існували братські школи де викладання здійснювалося грецькою, латинською та польською мовами. Відоме з 1439 р. Львівське братство, яке у 1586 р. відкрило школу, ректором якої був Іван Борецький. Київське братство, яке існувало з 1615 р., теж відкрило свою школу, де ректором був Мелентій Смотрицький. Існувала також Лаврська школа (1631), якою опікувався митрополит Петро Могила. Братські школи були і в деяких інших містах України: Вінниці, Кам'янці-Подільському, Луцьку тощо. Викладання тут велося церковно-слов'янською мовою. Тут навчалися діти різних суспільних станів. Діти з незаможних родин проживали в бурсах.

Вищих навчальних закладів у XIV–XV ст. в Україні не було. Можновладці могли відправляти своїх дітей учитися до Європи в Краківському, Празькому, Падуанському, Болонському університетах та університетах Німеччини. Серед їх випускників – відомі українці: професор медицини Юрій Котермак (Дрогобич), поет Павло Русин, учений-білорус Франциск Скорина, що жив в Україні.

Острозький колегіум

У 1578 р. був відкритий Острозький греко-слов'янський колегіум (ректор Герасим Смотрицький) і діяв до 1698 р. Цей колегіум, згодом академія, був заснований князем Костянтином Острозьким. Тут вивчали граматику, діалектику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, грецьку, латинську та старослов'янську мови.

Петро Могила

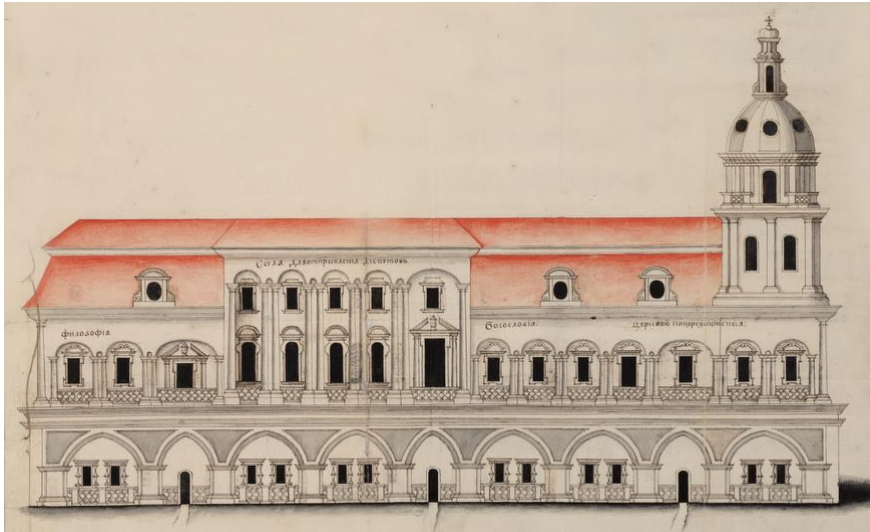
Видатний український церковний і культурний діяч митрополит Петро Могила домігся легалізації православної церкви в Україні. Він у вересні 1632 р. об'єднав київську і лаврську братські школи та створив *Київський братський колегіум* – освітній заклад європейського типу. Курс наук тут був таким, як і в західноєвропейських університетах. Тут викладали латинську, грецьку, польську мови, досягнення світової історії, літератури, поезику, філософію. Це був єдиний вищий заклад України, Східної Європи та всього православного світу. У ньому навчалось понад тисячу учнів. Були написані перші підручники, зокрема з історії (Інокентій Гізель «Київський синопсис»).

Помираючи, Петро Могила заповідав колегіуму великі кошти, бібліотеку на 2131 книгу, будинки тощо.

Цікаво знати. *Зі стін колегії вийшли українські гетьмани Юрій Хмельницький, Іван Виговський, Павло Тетеря, Іван Брюховецький, Михайло Ханенко, Петро Дорошенко, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Данило Апостол, Іван Скоропадський, філософ і письменник Григорій Сковорода; композитори Максим Березовський, Артем Ведель, літописці Самійло Величко, Григорій Грабянка, вчені й письменники Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Лазар Баранович, Дмитро Туптало, Іоанікій Галятовський, Іван Максимович, Михайло Бантши-Каменський та ін.*

Колегіум став називатися Києво-Могилянським. Викладання було латиною, бо ця мова була науковою для всіх країн Європи; навчання тривало 12 років. Тут працювали видатні постаті тодішньої України.

У 1701 р. його найменували Києво-Могилянською академією, яка проіснувала як світський навчальний заклад до 1817 р., а після цього її перетворили на Духовну академію.

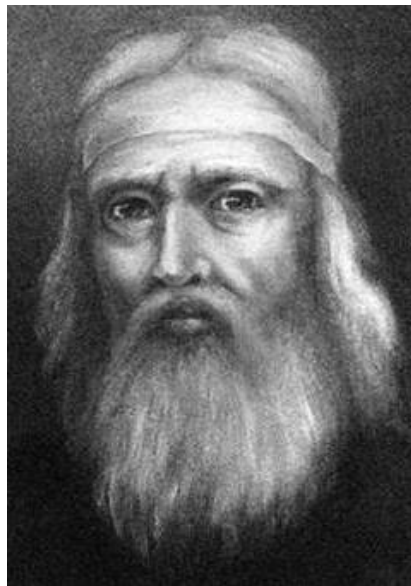

Києво-Могилянська академія

У 1661 р. на базі Єзуїтської колегії з метою колонізації українського народу був відкритий Львівський університет, де викладання відбувалося польською мовою.

У зв'язку з відкриттям навчальних закладів виникла потреба в *книгодрукуванні*. Перші книги слов'янського кириличного алфавіту з'явилися в Кракові близько 1491 р. і були здійснені краківським міщанином Фіолем, хоча його засудили й заборонили займатися ерессю. Але поступово книговидання набирає сили й переходить на глаголицю і кирилицю. Книги видаються в Чорногорії, Сербії, на Балканах. У Празі здійснив свої видання білоруською мовою Франциск Скорина.

Засновником книгодрукування в Росії і Україні був Іван Федоров, який разом з Петром Мстиславцем утік із Москви, бо його переслідувала церква, і переїхав до України у 1566 р., видав «Учительне Євангеліє», «Псалтир», «Часослов». Переїхавши до Львова, заснував у 1573 р. тут першу в Україні друкарню, надрукувавши 1574 р. книги «Апостол» та «Азбука».

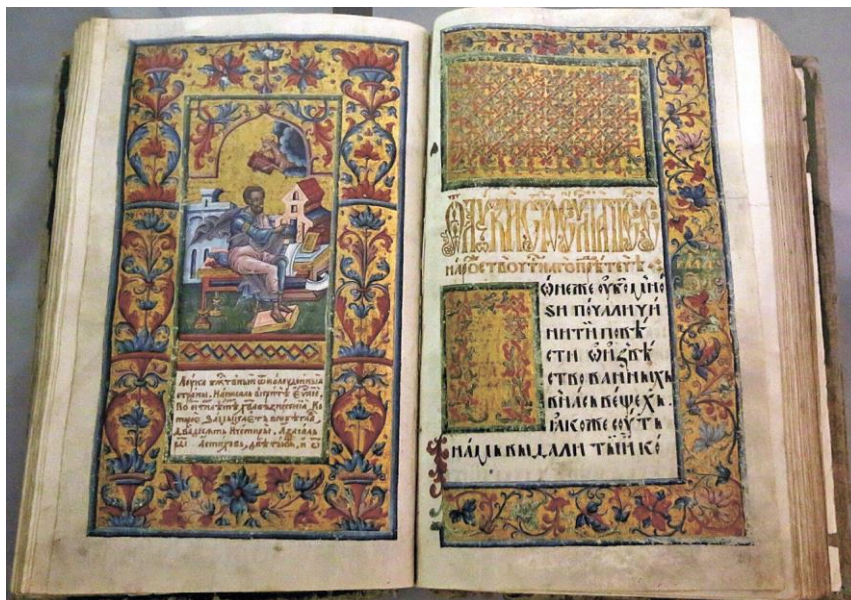

Іван Федоров

У 1578 р. І. Федоров переїхав до Острога в маєток князя К. Острозького, перевидав абетку, надрукував кирилицею Острозьку Біблію. Помер І. Федоров у Львові 1583 р.

Острозька біблія

Пересопницьке Євангеліє

Серед інших визначних книжкових пам'яток слід назвати «Пересопницьке Євангеліє» 1556–1561 рр. з прекрасним графічним оформленням. Це був рукописний переклад з церковнослов'янської на тогочасну книжну українську мову на пергаменті. Її перекладачами були

М. Василевич та архімандрит Пересопницького монастиря на Волині Григорій. У нашу добу президенти України присягають на ній на вірність українській державі.

У 1616 р. відкривається друкарня в Києво-Печерській лаврі, де видали «Часословець» і «Псалтир». Письменник К. Транквіліон-Ставровецький, що приїхав до Чернігова, мав пересувну друкарню, у якій видав свою книгу «Перло многоценное».

Цікаво знати. У силу примітивної технології тогочасні друкарні були малопотужні. Так, за 1591–1622 рр. у Львові було видруковано 13 назв, у Острозі за 1574–1599 рр. – 18, а в Києві за 1615–1630 рр. – 40, у тому числі й знаменитий «Требник» Петра Могилы, який мав 1670 сторінок, а в Почаєві за 1730 р. і до кінця століття видано 187 назв. Кількість видань зростає у XVIII ст.

Література

У XIV–XVII ст. розвивається усна народна творчість: балади, історичні та героїчні пісні, думи, бо весь час в Україні тривали повстання селян і козаків, напади татар і турків. Серед фольклорних творів виділяються «Втеча трьох братів з Азова», «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка», «Козак Голота», «Байда» та ін. З нових жанрів уходять у життя думи про боротьбу українського народу проти татаро-турецьких загарбників, про неволю в далеких країнах.

Відомі й деякі *літописи*, зокрема Густинського монастиря (1600–1640) – про заснування обителі та Густинський літопис (1623–1627), у якому розкривається історія України з найдавніших часів і до 1597 р. включно. Літопис закінчується трьома розділами: «Про походження козаків», «Про запровадження нового календаря», «Про початок унії».

У XVI ст. розвивається *художня література*, зокрема полемічна література, яка стосувалася проблем католицизму і православ'я. Видатними представниками полемічної літератури були *Мелентій Смотрицький*, Іван Вишенський та ін. Полемічна література надихала українських патріотів на боротьбу за свою віру і свободу,

Цікава творчість і чернігівських письменників 20–50-х р. XVII ст. *Антонія Радивиловського*, який закінчив Києво-Могилянський колегіум і працював архідияконом у Чернігові, писав проповіді, у які вкраплював легенди, міфи, казки, що робило їх близькими до народних творів. Серед інших жанрів особливе місце посідають байки (їх понад 20) («Соловей і Орел», «Ластівка і Лебеді», «Лис і Журавель», «Лев, Осел і Лисиця» та ін.).

У Чернігові в першій половині XVII ст. жив український письменник, богослов, філософ, церковний діяч *Кирило Транквіліон-Ставровецький*,

який писав поетичні та прозові твори на морально-релігійну тематику. Видав книгу «Перло многоцінне» давньоукраїнською мовою. Цю книгу він писав на схилі віку важко, бо відчував відповідальність за те слово, яке він промовляв. У вірші «Похвала о премудрості троякой» автор стверджує, що для нього мудрість – найдорожчий скарб, цінніший за будь-яке каміння чи золото. «Мудрість робить людину сильнішою», – наголошує поет. А у вірші «Ліки розкішникам цього світу» нагадує всім, хто ненажерливо оббирає інших, прагне до розкоші, золота, насолоди, що вони залишать усе, коли прийде смерть. І відвернуться від володаря всі, хто був поруч. Смерть у цьому випадку виступає карою божою цим ненажерам. Але поет називає її «страшною і нежалостивою», бо вона не щадить жодного: мудрого чи знаного, сміливого чи веселого, молодого чи красивого. Її не хвилює ні плач, ні жалість, ні страшне горе – вона сліпа і глуха.

К. Транквіліон-Ставровецький порівняно з іншими письменниками цього часу, які зверталися до висвітлення людського життя, до історичної тематики, політики, до возвеличення героїв-борців, гетьманів-полководців тощо, менше порушував ці теми. Його більше цікавили у філософському осмисленні взаємини людини з Богом, його мудрим заповітом. І в цьому випадку слово поета мало духовний характер, хоч інколи він, трактуючи Святе Письмо, нерідко фантазує, використовуючи алегорію. Поетика творів К. Транквіліона-Ставровецького наближалася до бароко.

Період XIII – першої половини XVII ст. посідає в історії культури особливе місце. Незважаючи на те, що територія України була окупована іншими державами, українці вижили й не втратили своєї самобутньої культури: зберегли свою мову, релігію, традиції й народну творчість, які відображали їх ментальність і самосвідомість, збагатили її різними формотвореннями та впливами, зокрема східно- та західноєвропейськими, і проклали шлях подальшого розвитку культури в наступному періоді.

Поміркуйте над прочитаним:

- 1) Коли з'явилася назва «Україна» і як вона утверджувалася в наступних століттях?
- 2) В яких історичних умовах розвивалася культура в XIII – поч. XVII ст.?
- 3) Яка доля української мови у цей історичний час?
- 4) У чому різниця фортечного будівництва XIII – пер. пол. XVII ст. і попередніх епох?
- 5) Які нові навчальні заклади з'являються після Київської Русі, в чому їх своєрідність?
- 6) Чим було цікавим XVI – поч. XVII ст. в галузі культури?

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ.

Розвиток культури цього періоду тісно переплітається з історичними умовами, які відбувалися у XVII ст. З 1648 до 1657 рр. ішла національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польського панування, яка закінчилася перемогою українського народу. На Лівобережжі України утворилася Гетьманська держава на чолі з Богданом Хмельницьким, а її Правобережна частина ще залишалася під владою Польщі. Але боротьба тривала.

Гетьман Богдан Хмельницький

Тому, розглядаючи розвиток культури цього часу, слід пам'ятати про умови, у яких вона розвивалася. Другу половину XVII ст. називають золотим віком українського мистецтва. Це був час нових історичних реалій, утвердження національного державотворення.

Бурхливий розвиток суспільства, прогрес природничо-математичних наук призвів до того, що замість теологічного світобачення

прийшло раціональне розуміння світу. Це відбилося й на розвитку української культури. Поряд із сакральною (релігійною) розвивається світська художня культура. Переважає у всіх видах художньої культури стиль бароко. Важливим фактором, який суттєво вплинув на специфіку розвитку культури, зокрема архітектури в добу Гетьманщини, стало народження принципово нового світосприйняття вільної людини, що мешкала в цей час. Людям XVII ст. були до смаку високі, пишно декоровані будівлі, які вільно розташовувалися в просторі та втілювали собою дух свободи, почуття радості й тріумфу. Зміцненню міст сприяли економічна і станова свобода міщанства та міського козацтва, пожвавлення внутрішньої та міжнародної торгівлі, поява нової правлячої еліти.

Історики стверджують, що за рівнем освіченості й культури український народ за козацько-гетьманської доби піднявся на один щабель з розвиненими країнами Західної Європи.

**Будівництво та його різновиди.
Архітектурні стилі**

У цей історичний період, як і в попередні, розвивалося *фортечне (оборонне), житлове та храмове будівництво*. З'явилося також нове – *громадське й палацове*. У зв'язку з тим, що військові

дії на території продовжувалися з поляками, турками, татарами, а також росіянами, зверталась особлива увага на укріплення всіх населених пунктів. Змінюються укріплення як на Правобережжі, де з'являються комплекси замків великих феодалів (у Острозі, Кам'янці-Подільському), так і на Лівобережжі.

Дослідники української архітектури XVII–XVIII ст. визначають у Гетьманській державі *3 етапи розвитку архітектури та містобудування*:

1. 1648–1720 рр. характеризується якісною й кількісною зміною в архітектурі, інтенсивним використанням мурованого будівництва, утвердженням українського бароко як архітектурного стилю в архітектурі.

2. 1720–1750-ті рр. Визначаються різким тиском російського царизму на урядові установи України, який призвів до кризового соціально-економічного стану в Гетьманській державі, що зменшило масштаби та сповільнило темпи будівництва в усіх містах Лівобережжя, окрім Києва.

3. Третій етап пов'язаний з обранням останнього гетьмана К. Розумовського, його намаганням перетворити Гетьманщину на зразкову європейську державу з розвинутою культурою. Хоча слід зазначити, що в цей період не було масового будівництва, архітектура була пов'язана зі зведенням палаців, ратуш, магістратів, полкових і сотенних канцелярій. Відбулася поступова зміна стилю бароко на класицизм. За свідченням арабського мандрівника Павла Алеппського, який відвідав

у цей час Лівобережну Україну, «земля була начинена фортецями, як гранат зернятами». Тут були як старі фортеці (Чернігів, Новгород-Сіверський, Любич, Ніжин), які будувалися французьким інженером Г. де Бопланом ще за польської окупації, так і нові, засновані у XVII ст. (Батурин, Козелець, Глухів, Кролевець, Конотоп та ін.). У 1745–1749 рр. фортечне будівництво здійснювалося за планом інженера Д. де Боскета. Він вносив зміни і в старі фортеці, про що свідчать схеми фортечних споруд Чернігова та Ніжина.

Чернігівська фортеця

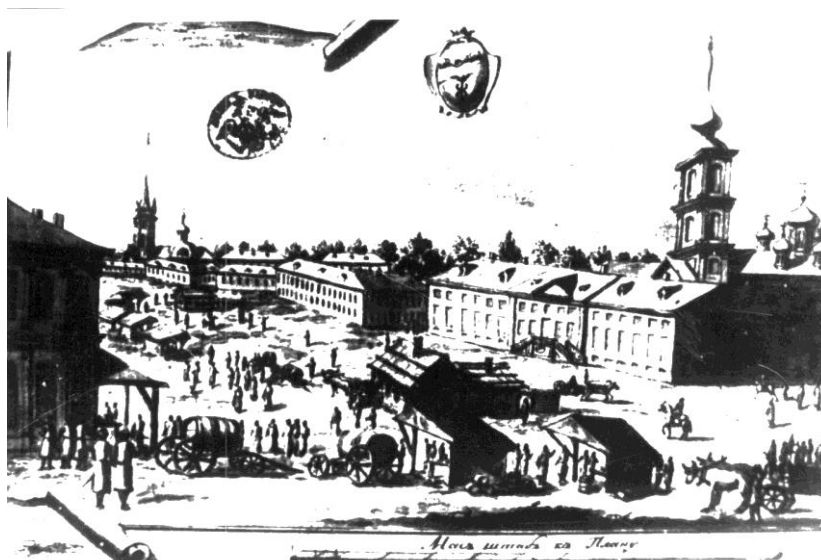
Цікаво знати. Фортеця Ніжина у 1665 р. була обнесена земляним валом. Над нею здіймалися 11 дерев'яних башт, на 10-ти з яких були влаштовані гармати. Зовні місто було укріплене частоколом. У фортеці було четверо воріт – Київські, Чернігівські, Московські і Круничпільські. У центральній частині Ніжина розташовані три мости через річку Остер, що виходили до міських воріт.

Домінуючу роль у фортеці Ніжина XVII–XVIII ст. посідав замок на місці території нинішнього ринку, який являв собою територію, оточену земляними укріпленнями із сімома бастионами зі східного боку. Перед північними воротами уздовж ріки Остер розміщувалися цейхаузи, а зовні – гамазеї. Біля бастиону знаходились артилерійські погребі, які захищала фортечна стіна, а в центрі замку – порохові погребі, комендантський двір, канцелярія, соляні комори. Посередині фортеці здіймалась Богоявленська (Замкова) церква, яка була зведена 1721 р. на місці дерев'яної, і організувала внутрішньозамковий простір. У 1745–1749 рр. Ніжинський замок був реконструйований, про що свідчить «План Нежинской крепости с ближним строением».

підписаний інженером-полковником Д. де Боскетом. На плані зображені замок, церква, крамниці, гарнізонні кузні тощо. Замку було надано геометрично правильних обрисів витягнутого понад річкою п'ятикутника. На кутах споруджено 5 бастіонів. До замку прибудовано форт, який тримає під прицілом прилеглі території.

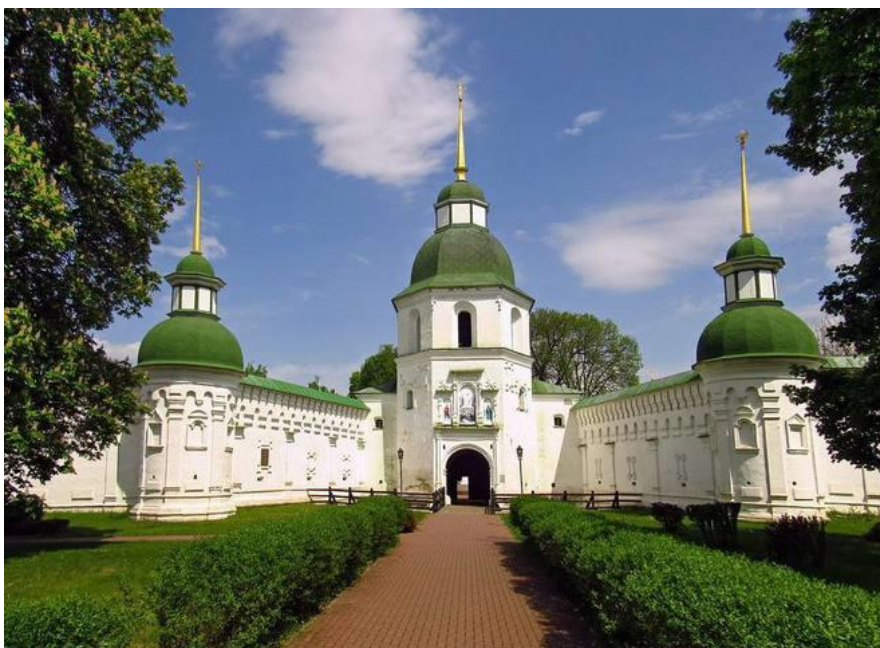
Схема фортеці Ніжина

Територія замку Ніжина XVIII ст.

Яке б ми місто на Північному Лівобережжі не взяли, воно буде мати специфічну замкову будову.

У містах була обов'язково наявність фортеці, яка мала типову форму й забудову, бо вона виконувала скрізь однотипні завдання. Конструкція стін фортеці мала різну форму: «стоячий Острог» чи «кілля дубове», тин дубовий, частокіл з бруствером, інколи стіни з брусів, забраних у шули. Усі замки мали вилазки, сховки, підземні галереї. У XVII ст. з'являться і муровані фортеці. Роль фортець виконували монастирі з мурованими фортечними стінами: Спасо-Преображенський у Новгород-Сіверському, Домницький монастир Різдва Богородиці, Крупицько-Батуринський, Миколаївський монастир та інші.

Новгород-Сіверська фортеця

Житлове будівництво культури

У XVII–XVIII ст. переважна більшість житлових будівель (козаків, козацької старшини, духовенства, міщан, селян, купців та ін.) були дерев'яними та глинобитними різних розмірів. З'являлися й муровані, але всі вони були типу сільської хати. На дворах козацької старшини, купців розміщувалася велика кількість господарських будівель, клунь, хлівів, кухонь, лазень, погребів тощо.

Поступово, із зростанням майнового стану верхівки місцевого козацтва, цей найпростіший тип житла ускладнився. Але у більшості випадків житловий будинок, дерев'яний чи мурований, нагадував тип звичайної сільської хати на дві половини, як будинок Лизогуба в Чернігові.

Будинок Лизогуба

Значне місце посідали *громадські будівлі*: полкові й сотенні канцелярії, магістрати, ратуші, суди, цехові будівлі. Як свідчить «справа про всі в Малій Росії казенні будинки» (1781 р.), де подані описи та креслення багатьох адміністративних будівель, тип хати мали й громадські споруди, а також *приміщення обслуговування*: школи, аптеки, заїжджі двори, пошта, цирульні, шпиталі, шинки, корчми – та *господарські приміщення*: торговельні будинки, арсенали, провіантні комори тощо. У будівництві громадських будівель брали участь архітектори А. Квасов, Д. Аксамитов, О. Старцев та ін.

Наприкінці XVIII ст. з'явилося *палацове будівництво*, яке здійснювалося за планами відомих архітекторів. Палац К. Розумовського у Батурині зведений за проектом Ч. Б. Камерона, а палац П. А. Румянцева-Задунайського у Вишеньках збудований М. Мосцепановим.

Палац К. Розумовського у Батурині

З'являються в цей час і *виробничі приміщення*: водяні млини, цегельні заводи, броварні, ковальні, які пізніше перейдуть у розділ промислового будівництва [35].

Храмове будівництво отримує у цей час широкий розвиток, як дерев'яне, так і муроване. Дерев'яне розвивалося як на Правобережжі, так і Лівобережжі. На Бойківщині, Волині, Поділлі переважали одно-трьохбанні храми. На Чернігівщині, Полтавщині з'явилися 5 банні, рідко 7–9-ти банні (село Новоселиця – 9-ти банний храм 1773 р.) За XVII–XVIII ст. на Чернігівщині було збудовано 606 храмів. Лише в Ніжинському полку – 131 храм (із них 129 дерев'яних).

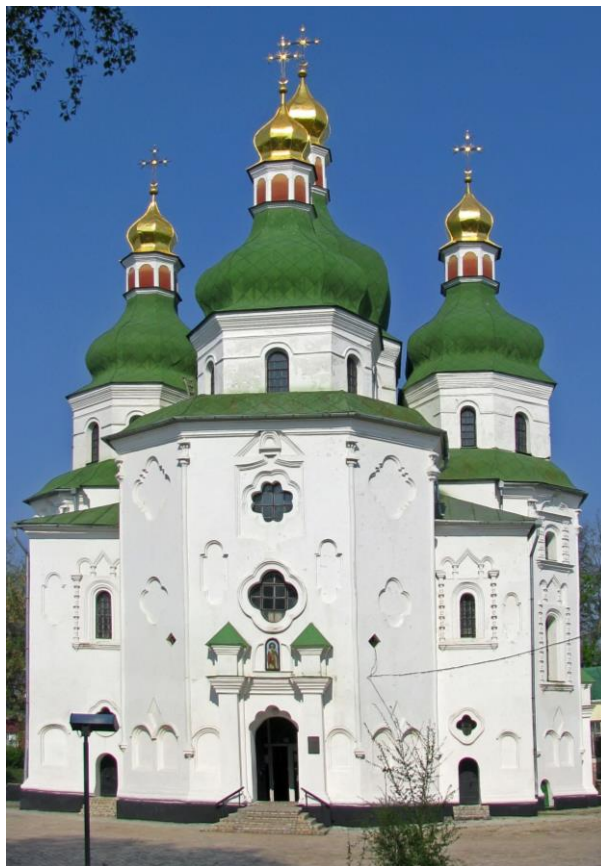
Унікальним стилем храмів був *український національний*, у якому перероблено й переплавлено всі чужі елементи. Їх будівництво замовляла громада. Відомими будівельниками були майстри із Ніжина Опанас Шолудько та Тимофій Йосипович, які звели 36-метрову 5-ти банну Вознесенську церкву у м. Березні 1761 р.

Цікаво знати. У Ніжині було 10 дерев'яних храмів, які у XVIII ст. заступили муровані. Усього в Ніжині в цей час збудовано й діяло 25 храмів. Збереглося – 17:3 собори: Миколаївський, Благовіщенський чоловічого монастиря і Введенський собор жіночого монастиря, а також храми: Св. Петра і Павла у чоловічому монастирі, Богоявленська (Замкова) на базарі, Троїцька, Михайлівська, Всіхсвятська (останні дві побудовані греками), Іоанна Богослова, Василя і Пантелеймона, Покровська, Спасо-Преображенська, Хресто-Воздвиженська (на Матерках), Вознесенська (на Овдіївській вул.), Святого Миколая (біля Покровської церкви), Святих Костянтина та Софії (на центральному цвинтарі), Іоанна Милостивого (у 3-му мікрорайоні). Усі вони були збудовані, крім Миколаївського собору, у XVIII ст. переважно в стилі бароко.

Окремо слід сказати про *Миколаївський собор*, який був збудований у 1655–1658 роках у стилі бароко, перший храм на Лівобережній Україні. Це справжній шедевр української барокової архітектури другої половини XVII ст. Різні вчені називають його «найстарішим і найціннішим» (М. Цапенко), «перше кам'яне диво на Лівобережній Україні» (А. Макаров). П'ятибанний, у хрещатому плані храм стоїть на широкому Соборному майдані. Його основою є центральна найвища частина, так званий четверик, до якого прилягають гранчасті об'єми. Це надає споруді особливої кристалоподібної форми і є одним із улюблених українських будівничих прийомів. Ступінчасту композицію завершують цибулевидні бані. Монументальність та стрункість храму підкреслює їх двоповерхова форма. Вражає глядачів і зовнішнє оформлення площини приміщення, яке здійснено за рахунок різної форми вікон, а також ніш різної конфігурації – прямокутних, ромбових, хрестоподібних. Миколаївський собор у Ніжині – це зразок справжньої барокової будови.

Щоб зрозуміти його красу, слід сказати де-що про *стиль бароко*, який використовувався в різних видах мистецтва (архітектурі, живописі, літературі, музиці, скульптурі).

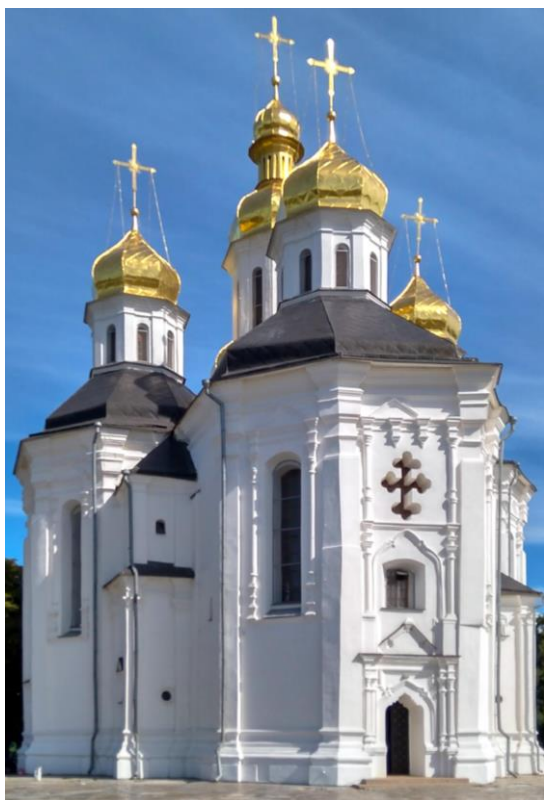
Бароко (від італ. слова – вибагливий, химерний, з португальської – перлина неправильної форми) – це творчий метод у мистецтві, для якого характерна наявність: героїчного чи релігійного змісту; метафоричність; перебільшений вираз почуттів; героїзація художніх образів; надмірна пишність, декоративність, орнаментальність; повчальний характер.

Миколаївський собор у Ніжині

У кожному виді мистецтва усі ці риси проявляються по-різному, та й не всі вони присутні. Так, у архітектурі проявляються пишність, декоративність, оригінальність форм; помпезність, монументальність.

Живописним та літературним творам характерна надмірна пишність, декоративність, вишуканість форм, урочисте представництво, помпезність, зовнішня показовість. За зразком Миколаївського собору в Ніжині збудована і Катерининська церква в Чернігові, Троїцький собор у Густинському монастирі та інші храми.

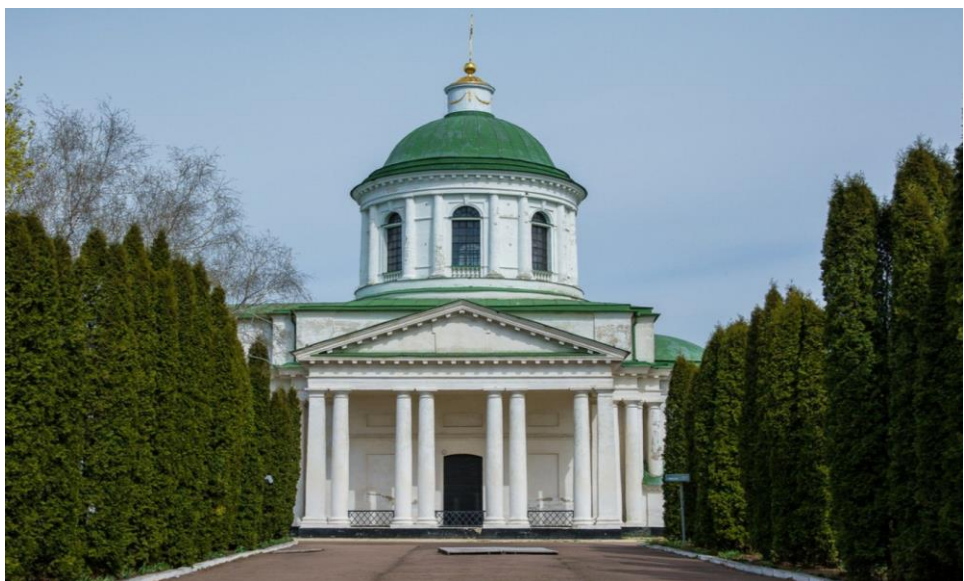
*Катерининська церква
в Чернігові*

Але в середині XVIII ст. бароко було витіснене новим стилем – класицизмом, для якого характерна геометрична чіткість форм, логічність планування, стриманий декор, ясність і урівноваженість композиції. Прикладом його може бути Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському (1791–1796), збудований за проектом арх. Дж. Кваренгі. Використовується в будівництві також стиль еkleктики, який передбачає поєднання елементів різних стилів. Наприклад, у Всіхсвятській церкві в Ніжині поєднані елементи візантійського стилю і класицизму, а у Благовіщенському соборі – давньоруського стилю і бароко.

Цікаво знати. У будівництві храмів велику роль відіграли меценати: гетьмани Іван Мазепа, Іван Самойлович, Данило Апостол, Кирило Розумовський; полковники Василь Дунін-Борковський, Лизогуби (збудували Катерининську церкву в Чернігові), брати Золотаренки (Миколаївський собор у Ніжині), а також церковні діячі: Лазар Баранович (збудував за власний кошт Троїцький собор у Чернігові), Стефан Яворський (Благовіщенський собор у Ніжині), купці грецькі (Михайлівську і Всіхсвятську церкви в Ніжині) тощо.

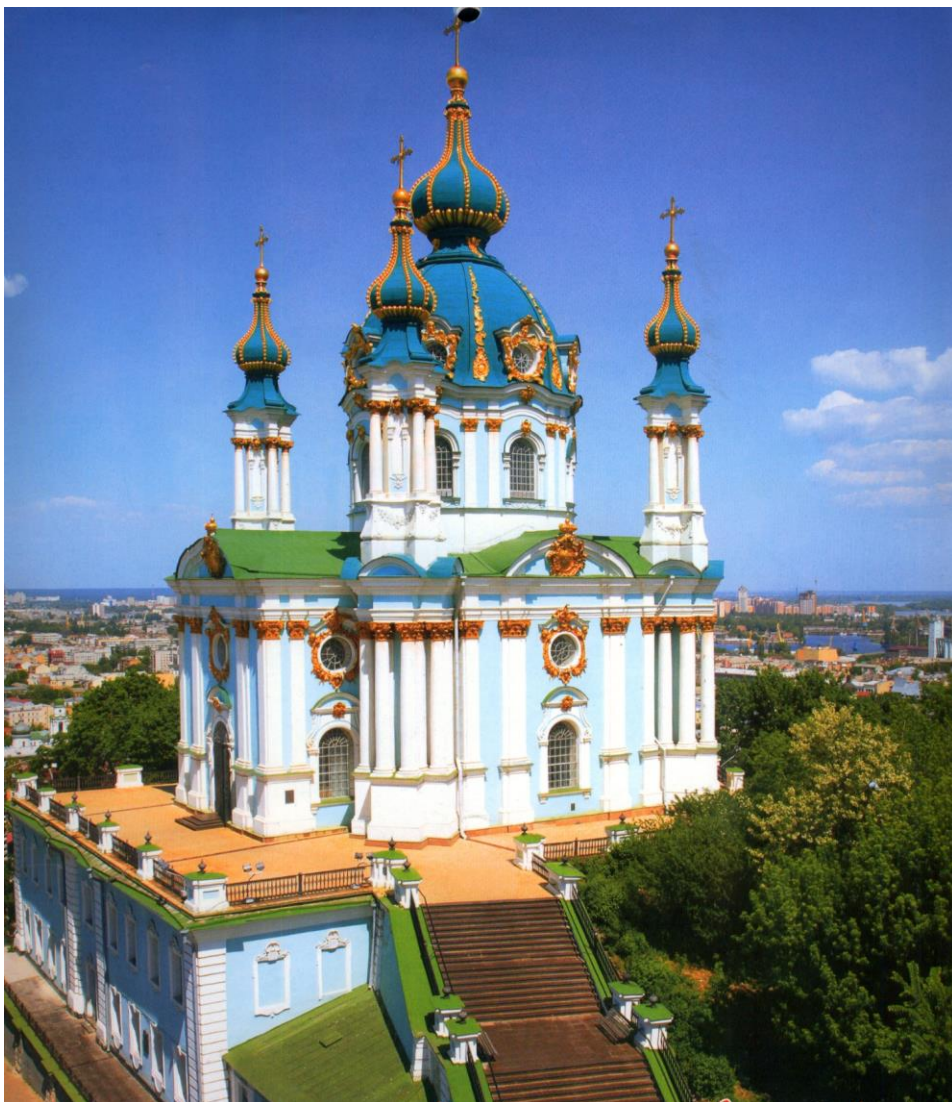

*Спасо-Преображенський собор
у Новгороді-Сіверському*

*Всіхсвятська церква
в Ніжині*

Україна мала й своїх архітекторів: Степан Ковнір (Кловський палац у Києві), Іван Григорович-Барський (церква Різдва Богородиці в Козельці та Трьохсвятительська церква у Лемешах), Йоган Шедель (дзвіниця Києво-Печерської лаври (96,5 м), та Софіївського собору), Дж. Кваренгі (Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському), Бартоломео Растреллі (Андріївська церква, Маріїнський палац у Києві).

*Андріївська церква в Києві
у стилі бароко*

У Західній Україні будувалися храми в стилі пізнього польського бароко: Домініканський костел у Львові (архітектор Ян де Вітте), Святого Юра у Львові (архітектор Г. Гофман) та ін.

*Собор Святого Юра
у Львові*

У XVII–XVIII ст. була звернена увага на реставрацію старих пам'яток архітектури, їх ремонт, а інколи й перебудову. Велика робота в цьому напрямку велася в Києві. Був реставрований Софійський собор, змінений романський стиль на бароко, змінився його зовнішній вигляд. Усе це проводилося з ініціативи митрополита Петра Могили за фінансової допомоги гетьмана Івана Мазепи. Велику роль у реставрації чернігівських храмів XI–XII ст. відіграв архієпископ Лазар Баранович.

**Живопис другої
половини XVII–XVIII ст.**

У порівнянні з попередніми періодами образотворче мистецтво зберігає як набуті традиції, так і збагачується новими жанрами. У цей час можна виділити декілька його жанрів: *монументальний, станковий, іконописний, історичний, фольклорно-декоративний, книжково-ілюстративний*.

Два перших жанри тісно пов'язані з масовим храмовим будівництвом, як дерев'яним, так і мурованим, бо у внутрішньому оздобленні українських храмів XVII–XVIII ст. особливе місце посідав *монументальний настінний живопис*, який у цей період вступав у новий етап розвитку. Про це свідчать розписи храмів на Правобережній Україні, Волині,

розписи Троїцької церкви Почаївського монастиря, здійснені художником Пахомієм Пренятицьким, розписи церкви Різдва Богородиці Загорівського монастиря художником Алімпієм Токарським тощо.

На Львівщині та Закарпатті продовжували розписувати дерев'яні храми. У деяких із них спостерігалася циклічність розписів, про що свідчить живопис церкви Св. Юра у Дрогобичі.

Важливо знати. *Монументальне мистецтво розвивається також у Києві та на Лівобережжі України в Гетьманській державі. Але тут необхідно наголосити на думці, що хоча тематично живопис залишався релігійним, однак основним його змістом, на думку відомого українського мистецтвознавця П. Жолтовського, уже стають гуманістичні ідеї. Чільне місце в ньому починає посідати образ людини. Середньовічна умовність, статистичність і релігійна тематика поступаються прагненням до реалістичного зображення дійсності.*

Поступово в творах монументального живопису на біблійні теми стає більш відчутним світське начало, що надавало їм великої внутрішньої сили та суспільної вагомості. Частіше до канонічних композицій вводяться постаті видатних історичних осіб.

Художники на своїх полотнах вирішували в цей час нові завдання: опановували засоби реалістичного мистецтва, долали традиційну площинність, прагнули створити ілюзію відкритого простору та руху. Хоча в монументальному живописі відчутний вплив теологічної науки, головним осередком якою була малярська школа, заснована при Києво-Печерській лаврі, та духовні церковні установи, які виробляли догматично-моральні, церковно-історичні системи. Деякі образи, котрі вийшли з Лаврської школи, на той час стали специфічними «канонами», прикладами для наслідування на всіх просторах України.

На думку мистецтвознавців, у цей період Ніжин теж відіграв провідну роль у розвитку монументального живопису, про що свідчать розписи Благовіщенського собору, Троїцького, Іоанна Богослова та інших храмів міста.

Особливий інтерес викликає живопис Благовіщенського собору, збудованого у 1702–1716 рр. на кошти митрополита *Стефана Яворського*. Він же надав їм і для розпису храму, про що свідчить митрополитий тестамент від 1722 р., у якому заповідано, щоб церкву «всю малеванієм украсити, как почали в олтарі».

Як свідчить П. М. Жолтовський, який вивчав живопис храму, «головна його цінність полягає в іконографічному змісті. На ньому налічується майже 50 великих композицій, у яких ще певною мірою відчуваються пропагандистські засади, так характерні для настінних розписів XVIII ст.» [34].

Цікаво знати. Монументальний живопис Благовіщенського собору у Ніжині, яким було вкрито 2500 квадратних метрів, виконаний на високому художньому рівні й добре пов'язаний з архітектурою споруди. Його вважають лебединою піснею староукраїнського наддніпрянського монументального живопису. Найкращими є сцени, на яких відтворено перебування Адама і Єви в раю, їх спокушення й вигнання з раю. Постаті Адама і Єви написані реалістично, зі знанням анатомії людського тіла. Райський пейзаж зображено з пишною соковитою рослинністю. Майстерно виконані й сцени, які пов'язані з Народженням, Стрітенням, Хрещенням, покладанням до гробу Ісуса Христа. На жаль, у XX ст. у зв'язку з тим, що в храмі була відкрита майстерня з ремонту машин, майже весь живопис було втрачено. Залишилися окремі його фрагменти.

Фрагменти розпису
Благовіщенського собору
«Вознесіння»

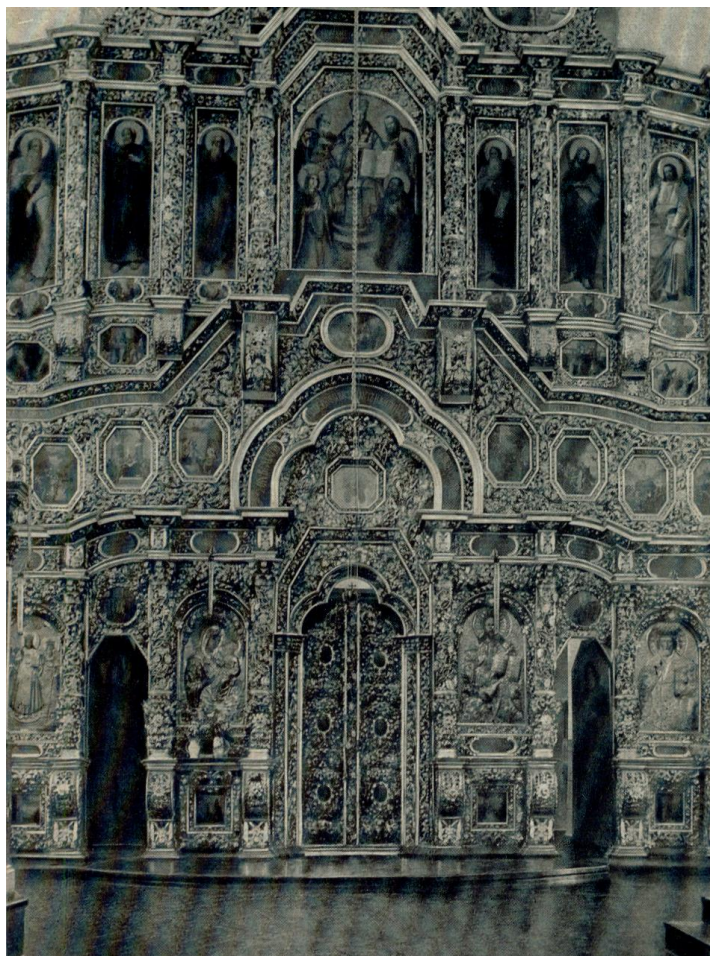
Станковий живопис пов'язаний з іконописанням та створенням іконостасів різних розмірів, збагаченим декоративним різьбленням, якому його майстри і підпорядковували живопис.

Іконостас – це стіна, яка відокремлює олтарну частину від загальної частини храму, де перебувають віруючі, він складається з декількох рядів ікон, зокрема й місцевих святинь, і має трое воріт.

Іконописний живопис, як і створення іконостасів, часто залежав від участі в ньому представників козацької старшини та вищого духовенства, які виділяли кошти на їх створення, залучали відомих майстрів.

Цікаво знати. Яскравою пам'яткою мистецтва XVIII ст. був 5-ти ярусний іконостас Миколаївського собору в Ніжині, який розмалював відомий художник цього часу Василь Реклінський (1734 р.) Він же згодом намалював іконостас у соборі Хреста Воздвиженського монастиря в Полтаві. А разом з учнями він здійснив і написання ікон для храмів у Великих Сорочинцях, які замовляв гетьман Данило Апостол.

Вражав своєю масштабністю й 7-ми ярусний іконостас Благовіщенського собору у Ніжині. Подібний був іконостас і в Успенському соборі Києво-Печерської лаври та Троїцькій надбрамній церкві.

*Іконостас Миколаївського собору.
30-ті рр. XVIII ст.*

У станковому живописі працювали також художники Іван Руткович, Йов Кондзелевич, Віссаріон Каменський, Василь Реклінський та ін.

Серед *відомих ікон* цього часу слід назвати ікону Єлецької Богородиці Успенського собору в Чернігові, ікону Спаса та Богородиці у Спасо-Преображенському соборі в Новгороді-Сіверському, Св. Варвари та Катерини, чудотворну ікону Корсунської Божої матері, яку написав київський митрополит Рафаїл Заборовський у 1725–1731 рр. у Благовіщенському соборі у Ніжині.

У багатьох храмах є чудотворні ікони. Крім ікон, зображених відомими художниками, збереглося чимало й *народних ікон*, намальованих аматорами, які мають свої специфічні особливості. Вони призначалися для хатнього вживання. Їх купували переважно на ярмарках.

Цікаво знати. Новим у іконописному мистецтві цього часу було зображення на них світських осіб. Наприклад, на іконі «Покрова», що в Дашкові, зображений Богдан Хмельницький. Особливо багато різних церковних та вельможних світських осіб, гетьманів, полковників бачимо на іконах «Покрова Богородиці», зокрема в Новгород-Сіверській Успенській церкві, на якій Богоматір благословляє своїм покровом царя і царицю, гетьмана Полуботка з дружиною, полковника Журавку з сином та їх дружинами, а також представників духовенства.

Ікона Покрова Богородиці

У другій половині XVII–XVIII ст. виділяється *портретний живопис*. Мандрівник П. Алеппський відзначав майстерність митців вправно писати портрети, малювати людські обличчя з досконалою подібністю, особливо в портретах на весь зріст, зокрема патріархів у пишному одязі, гетьманів та полковників і членів їх родини. Це парадний портрет Василя Гамалії, полковника Василя Дуніна-Борковського, сотниці Євдокії Журавки (худ. І. Паєвський, 1697 р.), полковника Юхима Дарагана.

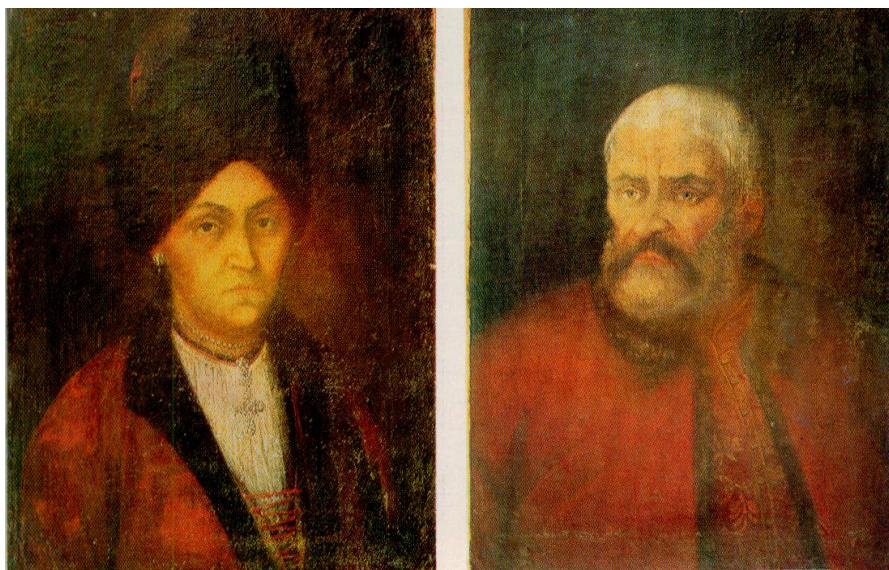

*Портрет полковника
В. Дуніна-Борковського*

*Портрет полковника
Ю. Дарагана*

Це портрети на весь зріст, збагачені описом одягу, предметами полковничої влади, багатством інтер'єру. Були також поясні портрети, прикладом яких можуть бути портрети Гната Галагана та його дружини Олени, Григорія Галагана і його дружини Ірини, портрет Наталки Розумихи та багатьох інших. Цей жанр був досить популярним для цього часу. Серед портретів церковних діячів виділяються зображення Лазаря Барановича, Дмитра Туптала (Дмитра Ростовського) тощо.

Портрети Олени та Гната Галаганів

Важливо знати. Козацький портрет на той час відображав дві основні функції; по-перше, він утверджував заслуги зображуваних перед Гетьманською державою і козацтвом, перед церквою; по-друге, свідчив про подальший розвиток українського образотворчого мистецтва й жанру портрета, зокрема в реалістичному напрямку, свідчив про намагання художників розкрити складний світ представників козацької старшини, релігійних діячів і виявити їх національні ознаки, філософськи осмислити їх життя й психологічно відтворити це в портреті.

В образотворчому мистецтві популярним був і жанр фольклорно-декоративний, який використовувався у побутовому хатньому вжитку. Сюди належать різного роду народні картини на кшталт «Козака Мамає», «Бандуриста біля корчми», «Се діло треба розжувати» та інші.

Найпопулярнішим був сюжет про козака Мамає. Картини мають символічний характер, хоча й не позбавлені оригінальності та пошуків утілення характерних рис представників козацтва та селянства.

У другій половині XVII ст. набуває розвитку книжкова *ілюстративна графіка*, спочатку на дерев'яних дошках, а наприкінці століття – на металевих, що сприяло відкриттю нових друкарень та книговидання. У цьому жанрі працювали художники-гравери Дамаскін, Дорофей, Семен Ялинський, Никодим Зубрицький, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський, Лаврентій Крщонович та інші.

Народні картини про козака Мамая

Приклади книжкової графіки

Худ. І. Щирський

Важливою стилістичною особливістю книжкової графіки є виділення головного в сюжеті й незагромадженість дрібними деталями, гармонійний розподіл світлого й зашифрованого простору.

Отже, порівняно з XII–XVI ст. живопис другої половини XVII–XVIII ст. збагатився як новими жанрами, так і потягом до реалістичного мистецтва. Значне місце в ньому займає світська проблематика.

Худ. А. Тарасевич

**Розвиток освіти
в другій половині
XVII–XVIII ст.**

Утворення нової Гетьманської держави *потребувало освічених людей*, бо, як стверджують історики О. Рігельман та О. Лазаревський, переважно полковники та старшини були неграмотними.

Це пояснюється тим, що вони більше воювали, ніж жили мирним життям.

Гетьмани Б. Хмельницький, П. Сагайдачний, І. Мазепа та деякі інші приділяли особливу увагу розвитку освіти, шкільництву, надавали спеціальні кошти.

Держава була адміністративно поділена на полки. І ставилося завдання відкрити початкові школи при кожному храмі, будувалися при них невеликі спеціальні приміщення для *початкових парафіяльних шкіл*. Основним учителем у них був дяк, якого обирала громада. Тут учили читати, писати, співати, а згодом і рахувати. Основними підручниками були «Буквар», «Часослов», «Псалтир».

Буквар, надрукований у Львові у 1774 році

Перші підручники XVII ст. "Апостол"

Учні мали знати всі церковні пісні й брати участь у церковному хорі. Більш освічені дяки використовували «Граматику» Лаврентія Зизанія, Мелентія Смотрицького, «Лексікон славенороський» (1627 р.) Памва Беринди.

Цікаво знати. *Арабський архидиякон Павло Алеппський, який супроводжував антіохійського патріарха Макарія Україною у 1654 та 1655 роках, писав: «По всій козацькій землі дивний та гарний факт спостерігали ми: всі вони за малим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жінок і дочок уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по вулицях... А дітей у них більше, ніж трави, і всі діти вміють читати». Хоча до цього твердження треба ставитися обережно, бо немає інших подібних тверджень, крім кількості шкіл.*

Хоча тексти були написані в підручниках старослов'янською мовою, але пояснення до них дяк надавав українською.

Дослідник Б. Біляшівський указує, що на Лівобережній Україні у 9 її полках у 30–40-х роках XVIII ст. було 910 шкіл, із них 291 у містах і містечках, 619 – у селах. Приблизно одна школа на 700 чоловік населення.

У Гетьманській державі певну роль у розповсюдженні освіти відігравали *мандрівні дяки*. Це були студенти семінарії, які заробляли гроші на подальше навчання. Вони приходили в село або на хутір, домовлялися з батьками про оплату й навчали дітей грамоті. Вони використовували не лише шкільні підручники, а й інші книжки, зокрема книгу Кирила Транквіліона-Ставровецького «Перло многоцінне», з якої брали вірші, а також інші літературні твори. Читали псалми. Навчання мало демократичний характер, бо навчали хлопців і дівчат, не застосовували покарання, які були обов'язковими в дяківських школах. У XVIII ст. російська імператриця Катерина II заборонила мандрівним дякам займатися освітою, наказала їх ловити й направляти на кораблі Чорноморського флоту.

Важливе місце посідали *полкові та сотенні школи*. Лубенський полковник Іван Кулябка звернувся 1758 р. до гетьмана К. Розумовського з проханням відкрити ці школи, у яких навчали хлопців не лише грамоті, а й військовій справі. Гетьман підтримав ініціативу полковника й дав розпорядження відкривати їх і в інших полках. У ці школи брали хлопців 12–15 років і старших. Після закінчення направляли випускників у сотенні правління, полкову канцелярію, допускали до сотенних справ, а згодом вони ставали отаманами, писарями, осавулами, хорунжими сотень. У 1760 р. у Лубенському полку вже навчалось 1624 хлопці.

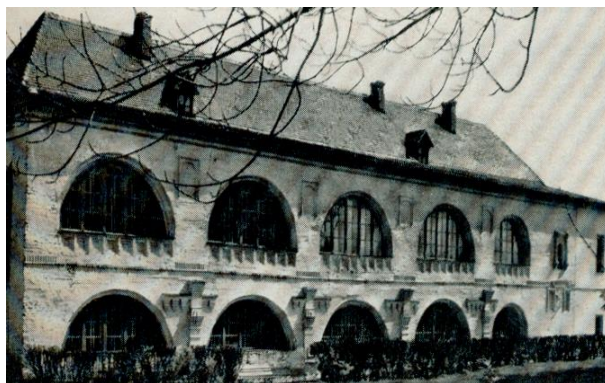
Були також і спеціальні школи. Одна із них відкрита 1730 р. у Глухові гетьманом Данилом Апостолом. Вона називалася «Школа співу та інструментальної музики». Набирали 20 талановитих дітей. Держава виділяла кошти – 50–250 рублів на рік, 5 копійок на день з наданням одягу, взуття. Вчили не лише співу, а й гри на скрипці, бандурі, цимбалах. Музичні класи були відкриті 1773 р. також у Харкові.

У XVII–XVIII ст. професійну підготовку молоді здійснювали й ремісничі цехи. Тут майстри передавали свої професійні навички учням. Так, поступово в цехах ковалів, теслярів, гончарів, різьбярів, золотарів тощо складалася система учнівства, яка у XVIII ст. набирала певних організаційних форм. Наприклад, у 8 цехах у Ніжині навчалось у 70–80-х роках XVIII ст. у 657 майстрів 380 учнів. Таким чином, це професійне навчання створювало основу для формування нового типу навчальних закладів, які утвердяться пізніше як ремісничі училища.

Цікаво знати. У деяких місцевостях існували з кінця XVII ст. національні школи. Наприклад, у Ніжині функціонувала школа грецького братства, де навчалися 2 роки й вивчали грецьку граматику, арифметику, мовлення, Закон Божий, знайомилися з риторикою, поетикою, філософією, російською мовою. Учителем був грек Христофор Димитрієв. Згідно зі статутом школа виконувала не лише навчальні завдання, але й виховні – зробити дітей православними християнами, «синами батьків-греків, які по-грецьки живуть». У школі працювали й відомі греки, які тікали від турків з батьківщини й тимчасово проживали в Ніжині, серед них брати Софроній та Іоанікій Лихуди, які стали відомими викладачами Слов'яно-греко-латинської академії в Москві, архімандрит Діонісій, доктор медицини Іван Комнін, професор Афанасій Скирда. Це додавало ніжинській грецькій школі авторитету. Її випускниками були знані в майбутньому діячі культури, зокрема М. Бантиш-Каменський.

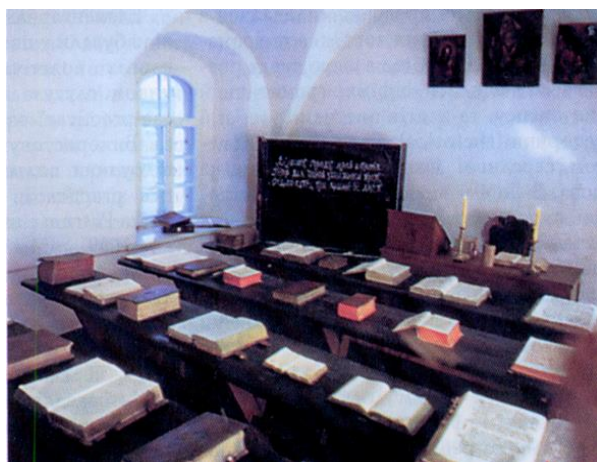
У Ніжині була прекрасна бібліотека книжок XV–XVII ст., частина їх пізніше поповнила бібліотеку Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Відкрилися й середні навчальні заклади. У 70-х роках XVII ст. архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович у Новгороді-Сіверському заснував слов'яно-латинську школу, яку 1689 р. перевів до Чернігова й прагнув перетворити на колегіум на кшталт Києво-Могилянського, де він працював професором до переїзду у Чернігів. Але не вистачило коштів. Цей заклад відкрив його послідовник архієпископ Іван Максимович у 1700 р.

*Слов'яно-латинська школа у
Новгороді-Сіверському*

Єпископ Арсеній Берло у 1738 р. відкрив у Переяславі слов'яно-латинську школу, яка стала семінарією.

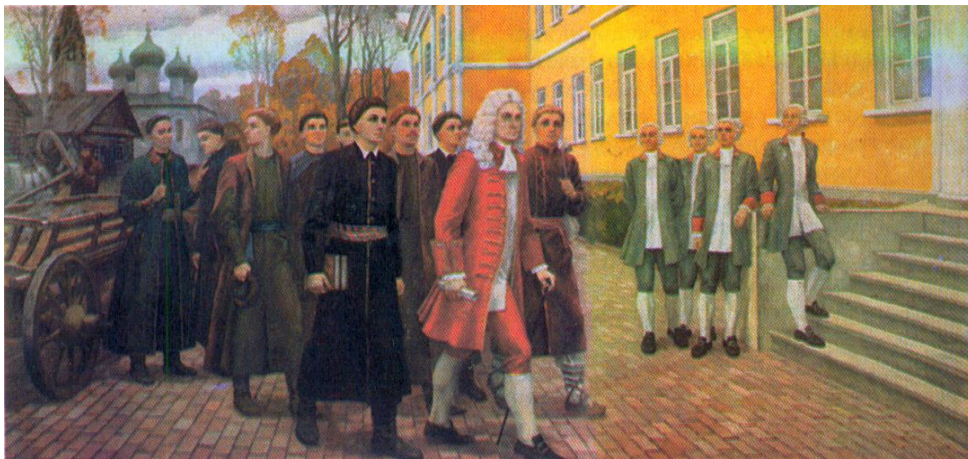
*Клас філософії
Переяславського колегіуму*

На Слобожанщині у XVIII ст. була 131 трирічна церковнопарафіяльна школа.

На Правобережжі України польський уряд ставився до українських шкіл негативно й надавав перевагу католицьким навчальним закладам. У цей час тут продовжують функціонувати братські школи, єзуїтські колегії та уніатські школи, зокрема у Львові, Луцьку, Вінниці, Барі та інших містах. Вони мали яскраво виражений польсько-католицький характер.

Велику роль у розвитку освіти в другій половині XVII–XVIII ст. відіграла *Киево-Могилянська академія*, яка була відкрита на основі колегії, заснованої П. Могилою. Значну роль в організації її навчального процесу після Петра Могили відіграв Феофан Прокопович, видатний церковний і культурний діяч. Викладачами були відомі професори:

Лазар Баранович, Мелетій Смотрицький, Варлаам Ясинський та інші. Це був платний навчальний заклад. Тут навчалися 12 років, вивчали до 30 предметів. Студенти здобували енциклопедичні знання. Після закінчення Києво-Могилянської академії випускники могли здобути спеціальну освіту в європейських університетах. Академію закінчили багато відомих державних та культурних діячів України і Росії. Це були переважно діти з відомих українських родин: Іван і Микола Бантиш-Каменські, Лазар Баранович, Олександр Безбородько, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода, Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Михайло Ломоносов та багато інших.

Студенти Києво-Могилянської академії

Цікаво знати. Потреба у вищих навчальних закладах змусила останнього гетьмана України графа К. Розумовського поставити питання про відкриття університету в Батурині, який був резиденцією гетьмана. У 1760 р. секретар гетьмана Г. Теплов підготував проект, але смерть імператриці Єлизавети Петрівни завадила його втіленню в життя. Проте козацька старшина й після цього подавала Катерині II проекти відкриття університету в Чернігові. Але їх не вдалося реалізувати.

Такою була освіта в Україні у другій половині XVII–XVIII ст. На жаль, у силу історичних умов у подальшому Україна втрачає в освітній сфері свою першість, бо у XIX ст. вона стала жити за російськими «законами».

**Книгодрукування в
другій половині
XVII–XVIII ст.**

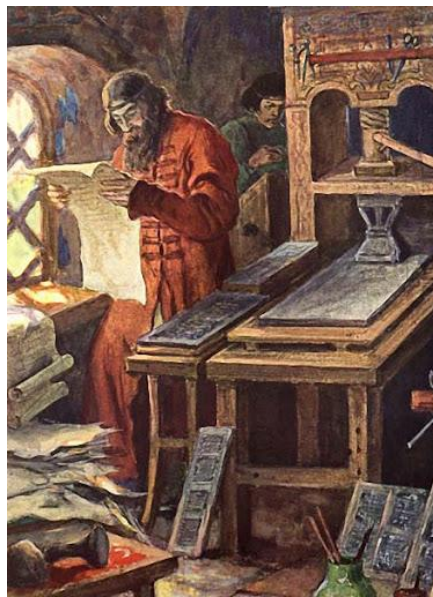
Розвиток освіти, науки, літератури потребував розширення бази друкування. У XVI – першій половині XVII ст. друкарні були малопродуктивні, з примітивною технікою. У

Львові за 31 рік було видруковано 13 назв, у Острозі за 25 років – 18.

Тож у XVII–XVIII ст. Києво-Печерська лавра стала головним осередком книгодрукування в Гетьманській державі. З часу заснування її у 1616 р. в ній було видано багато книжок за мірками того часу. Динаміка її друкування з кожним роком зростала, про що свідчать такі дані: у 1651–1660 рр. надруковано 13 назв книжок, у 70-х рр. – 24, а в 1671–1680 рр. – 40. Це з 56 книжок, виданих у всій Україні. Майже три десятиліття Лаврською друкарнею керував Інокентій Гізель (1655–1683). Тут були дібрані хороші друкарі й художники: Інокентій Щирський, Лаврентій Крщонович, Леонтій та Олександр Тарасевичі.

У 1674 р. архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович відкрив друкарню в Новгороді-Сіверському. Він виділив для її організації 4 тис. злотих та прибутки від майна своєму писарю Семену Ялинському. Було закуплене обладнання. Спочатку видавали невеличкі книжечки-проповіді архієпископа, а потім і інші книги для церкви та шкіл, твори чернігівських письменників. А у 1679 р. друкарню перевезли у Чернігів, і вона стала найбільшою на Лівобережній Україні.

Цікаво знати. З 1680 до 1693 рр. було видано книжки 33 назв, з них 19 – твори українських письменників. Друкували також «Буквар», «Псалтир», «Часослов». По смерті Л. Барановича друкарнею опікувалися архієпископи Феодосій Углицький та Іоанн Максимович. Після Київської та Львівської це була найбільша друкарня в Україні. У 1721 р. російський Священний Синод підпорядкував її, як і Київську, також собі та згодом заборонив видавати книжки українською мовою, хоча чернігівці продовжували друкувати таємно, ставлячи попередні роки на титулі.

Друкарня XVII ст.

Гарна друкарня була у Львові та Почаєві. У XVIII ст. збільшується випуск книжок, бо друкування було переведено на «гражданський» шрифт, що сприяло збільшенню видань світських книг, старослов'янський шрифт лишився для церковних книжок.

Літописна та художня література

У другій половині XVII–XVIII ст. продовжує розвиватися різножанрова література. Літописна література втрачає офіційний характер. Літописи пишуть як монахи, так і світські особи. Так, монах Чернігівського Свято-Троїцького Іллінського монастиря *Леонтій Боболінський* написав у 1699 р. літопис, у якому висвітлив події з далекого минулого до XVII ст.

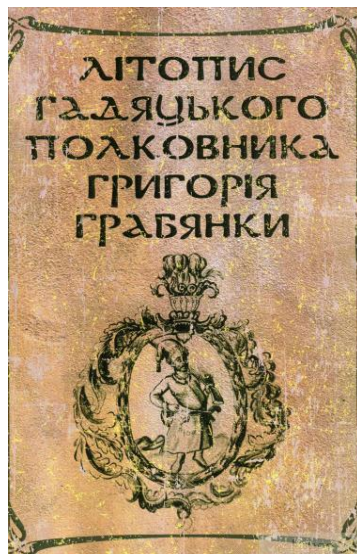
Найбільше відомі *козацькі літописи*. Серед них вирізняється «Літопис Самовидця про війни Богдана Хмельницького і про міжусобиці, які були в Малій Росії після його смерті». Цю назву вперше дав Пантелеймон Куліш, який досліджував пам'ятку і надрукував її.

Важливо знати. Учені вважають, що автором

«Літопису Самовидця» був ніжинець *Роман Анисович Ракушка Романовський (Ракущенко) (1623–1703)*. Майже 40 років він прожив у Ніжині спочатку козаком Ніжинської сотні, був учасником Народно-визвольної війни 1648–1657 рр., перебував на посаді полкового судді, їздив у складі делегації від Ніжина на переговори до Москви та Польщі, брав участь у «Чорній раді», яка проходила у Ніжині, а також обіймав посаду генерального підскарб'я. Після падіння гетьмана І. Брюховецького перебрався на Правобережну Україну, прийняв церковний сан і завершив своє життя священником Миколаївської церкви в Стародубі, яка належала на той час до Чернігівського намісництва. Очевидно, протягом життя автор вів записи, на основі яких і був написаний «Літопис Самовидця».

Відомі також «Літопис Григорія Граб'янки», у якому викладена історія визвольної війни в Україні з 1648 по 1709 рр. і має форму «сказаній» з окремих тем, а також «Літопис Самійла Величка» у 4-х частинах, в яких охоплена історія України з найважливіших подій з 1648 р. по 1700 р.

Ці літописи в «Історії української літератури» охарактеризовані як нове явище в українській історичній літературі на межі XVII–XVIII ст. І. Франко, оцінюючи ці твори, зазначив: «Власне в козацьких літописах Самовидця, Граб'янки, Величка і їх наступників і компіляторів таких, як Лукомський, Рігельман і т.п., було б інтересно прослідити зріст тої легенди про Хмельниччину, що в значній мірі заслонила перед нами правдиву дійсність».

З літературного погляду се було явище дуже цікаве, здібне будити запал у широких масах народу: аж у XIX віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів... От ся грандіозна конструкція Хмельниччини, конструкція більше літературна, аніж історична, була... головною заслугою козацьких літописів» [33].

Оригінальні літературні твори

Друга половина XVII–XVIII ст. багата й на оригінальні літературні твори. Видатними письменниками цього часу були Феофан Прокопович, Григорій Сковорода, Стефан Яворський, Климентій Зиновій та інші. Кожен із них – це своєрідне явище в українській літературі. Особливе місце посідає творчість Григорія Сковороди – видатного художника слова й філософа, пропагандиста гуманістичних, демократичних і просвітницьких ідей в Україні. Його твори у збірках «Сад божественних песней», «Басні Харьковскія» змушували людей думати й жити правдиво. Вони не втратили свого значення й сьогодні.

Лазар Баранович

Письменник Григорій Сковорода

Центром духовної культури на Лівобережній Україні стає в цей час Чернігів. Тут зосереджуються літературні сили й формується Чернігівська літературна школа, яку започаткував і очолив Лазар Баранович, відомий церковний і державний діяч, містоблюститель патріаршого престолу, а також письменник. Він опублікував чимало літературних творів різних жанрів (проповіді, панегірики, вірші публіцистичного та сатиричного спрямування) українською, польською та латинською мовами.

Лазар Баранович уважав, що чим більше людина знає мов, тим краще. Поет міг писати тією мовою, яку сам добровільно обирав, і уміня писати багатьма мовами вважалось ознакою вченості. У численних своїх віршах, проповідях, панегіриках він засуджує війну. З глибоким хвилюванням пише:

Миру без миру так важко пробути,
 Миру мир хоче — у слові це чути!
 Мор у цім світі — не мир бенкетує,
 В світі людина людину мордує!
 Мир тож — не мир вже, як миру немає:
 Ходиш сьогодні, а завтра вмираєш!

(Переклад В. Шевчука)

Ще гостріше ця думка звучить у вірші «Світ стрясають грози на людські сльози». Без єдності, без миру не може бути справжнього життя, і прикладом цього служила Україна, де лилася кров у боротьбі проти зовнішніх ворогів, які, мов скажені собаки, кидалися з усіх боків, щоб

розтерзати українську землю. А. Баранович закликав до єдності русинів у боротьбі проти зовнішніх загарбників:

Боже, дай людям святу твою згоду,
 І по негоді подай нам погоду.
 На Україні
 Не один гине, Вкраїна — це море!
 Воно червоне,
 Хто сам — потоне, в гурті — переборе!
 Хай Україна
 Буде єдина, татарин хай згине,
 Нехай на згоду
 Візьме угоду, хай любить русина!
 Боже, дай згоди святої Вкраїні,
 Хай Україна у січі не гине!
 Вже Україну в крові покупало,
 Невинним людям надміру припало.
 Мед-молоко по землі хай поплинуть,
 Люди мечі хай покрушать і кинуть,
 Хай переплавлять гармати на дзвони,
 Щоб дзвоном славить тебе на всі гони,
 Як пожаданий ти мир подаруєш,
 Що завже дітям своїм офіруєш.
 Дай, Пане, миру, дай конче спокою,
 Так хочем того по довгому бою!

(Переклад В. Шевчука)

У своїх творах А. Баранович засуджує несправедливість, жадібність, лицемірство, п'янство, невміння людей прощати один одному помилки. Деякі вірші мають афористичний характер.

Важливо знати. *Навколо Лазаря Барановича групувалися письменники Чернігова: Іоаникій Галятовський, Данило Туптало, Іван Величковський, Лаврентій Кривоносов, Іван Орновський та інші.*

Усі учасники чернігівської літературної школи брали активну участь у громадському житті, для їх творів характерна тематична спільність, центральним героєм багатьох творів була яскрава особистість.

Хоча для цих художників слова характерне жанрове різноманіття (проповіді, полемічні виступи, життєписи святих, панеїрики, епіграми, ліричні та історичні пісні, присвяти тощо), але воно притаманне майже всім письменникам школи. Тому можна говорити й про жанрову спільність.

Крім тематичної та жанрової спільності, для всіх авторів характерний єдиний творчий метод – бароко, який визначив стильову та методологічну спрямованість їх творчості.

Для творів письменників Чернігова характерна також мальовничість, декоративність, орнаменталізм, пишномовність, незвичність (хімерність) порівнянь, метафор і гіпербол тощо [35].

Усе це стверджує, що в Чернігові у другій половині XVII ст. існувала літературна школа. У розповсюдженні творів важливу роль

відіграла місцева друкарня. Пізніше в Чернігові також проживали письменники Іван Максимович, Антоній Стаховський, Петро Армашенко та інші, але єдності між ними вже не було, хоча вони й писали цікаві твори. Змінилася й ситуація. Тиск Росії, закриття друкарні вплинули й на літературне життя Лівобережної України.

Іоаникій Галятівський

Дмитро Туптало

Музична культура

Друга половина XVII–XVIII ст. – один із найбільш плідних періодів у історії української музики.

У цей час набув розвитку музичний фольклор, сформувався основний його класичний фонд. Широку популярність мали героїчні думи про Богдана Хмельницького і Барабаша, про Максима Кривоноса, Івана Богуна, козака Голоту; історичні пісні «Засвіт встали козаченьки», «Ой на горі та женці жнуть», «Ой Богдане, батьку Хмелю», «Ой Морозе Морозенку»; ліричні родинно-побутові пісні «Ой з-за гори, з-за лиману», «Гаю, гаю, зелен розмаю», «Місяць на небі, зіроньки сяють» та інші. Усім їм притаманна мелодійність, виразність, музична краса. Були також жартівливі та танцювальні пісні.

У професійній музиці яскраво проявився стиль бароко, для якого є властивим перебільшений вираз почуттів, переживань, драматична напруженість. З'являється вокальна музика, пісні-романси («Їхав козак за Дунай», «Ой у полі криниченька»), опери, інструментальна музика. Їх авторами були не лише композитори, а й професійні та народні літератори.

До провідних галузей музичного мистецтва належить також духовна, церковна музика (канти, духовні пісні, хори), яка досягла художніх вершин у творчості композиторів Миколи Дилецького, Максима Березовського, Дмитра Бортнянського, Артема Веделя, Симеона Пекалицького, Андрія Рачинського та інших. Деякі з них написали й цікаві опери.

Існувала полкова музика. Був оркестр і в гетьмана. Український народ створив і самобутні інструменти, серед них – кобза, бандура, цимбали, скрипка та інші. Побутували в народі ансамблі «троїстих музик», які виступали на весіллях, обрядових святах та вечорницях.

Інструментальне та хорове виконавство розвивалося в садибах та палацах гетьманів і заможних козацьких родин, а також у Чернігівському, Харківському, Переяславському колегіумах.

Артем Ведель

Максим Березовський

Дмитро Бортнянський

**Театр
у XVII–XVIII ст.**

Елементи театрального мистецтва спостерігаємо в народних іграх та обрядах, коли синкретично поєднувалися пісні і танці зі словами в різдвяно-новорічних, весняних побутових дійствах і особливо – у весільній обрядовості. Українське весілля – це багатоденне театральне дійство. Воно було більш властивим для сільської місцевості.

У цей період починає розвиватися шкільний театр у навчальних закладах. Основою його діяльності були шкільні драми, які писали для постановки в театрі, зокрема у Києво-Могилянській академії. Вони мали церковний характер, зокрема драми «Комедія на успеніє Богородиці», «Комедія на Рождество Христово» Дмитра Туптала, «Воскресеніє мертвих» Георгія Кониського, або на світську тематику: «Володимир» Феофана Прокоповича, де, хоч і зображені події прийняття християнства на Русі, проте насправді йдеться про гетьмана І. Мазепу та його культурницьку діяльність.

Гуляння біля корчми

Весілля в Україні. Худ. М. Пимоненко

Писались також інтермедії, наприклад, «Олексій, чоловік Божий», де була сцена весілля і дійовими особами виступали селяни, козаки, студенти. Вона написана доступною народною мовою. В інтермедіях присутній шарж, гротеск, бурлеск. Одним із цікавих видів театрального мистецтва був вертеп, ляльковий театр. Вертепна дія розігрувалась у великому дерев'яному ящику, або скрині, поділених на дві половини. У верхній частині відбувалася драма – містерія на біблійську тематику. У нижній – інтермедії, комічні сценки із життя з піснями, музикою.

На Галичині, Буковині, Закарпатті був так званий живий вертеп, у якому замість ляльок грали актори.

Початки драматичного театру зародилися в палаці гетьмана К. Розумовського, де діяла театральна трупа. Тут ставили опери, п'єси Ж. Б. Мольєра тощо.

А в м. Дубно на Волині було збудоване театральне приміщення, де грала польська трупа. Усе це заклало основи для утвердження професійного українського театру XIX ст.

Культура другої пол. XVII–XVIII ст. розвивалася на території роз'єднаних українських земель, впливу різних чужоземних держав, військового лихоліття. Проте на Лівобережжі України утворюється Гетьманська держава, яка сприяла розквіту багатьох формотворень культури, утвердження в мистецтві самобутнього і національного спрямованого

стилю бароко, яке знайшло своє місце в багатьох видах та жанрах українського мистецтва і збагатило духовну скарбницю не лише власного народу, а й послужило яскравим зразком для світової спільноти, про що свідчать їх представники, які бували в Україні.

Але слід пам'ятати, що і на Правобережній Україні, західноукраїнських землях, Слобожанщині в цей період були створені культурні зразки, які вражають своєю національною самобутністю і високою майстерністю.

Вся українська культура цього часу послужила певним поштовхом для подальшого її розквіту, заклала основи національного відродження в наступних періодах.

Поміркуйте над прочитаним:

- 1) В яких історичних умовах розвивалася українська культура у другій пол. XVII–XVIII ст.?
- 2) У чому причини інтенсивного розвитку різних формо-творень і видів мистецтва?
- 3) Яке місце займає регіональна культура в загально-українському контексті?
- 4) Що нового Ви дізнались про культуру Ніжина та Чернігівщини?
- 5) Які нові стилі з'явилися в архітектурі XVII–XVIII ст.? Чому деякі з них зникли?
- 6) Чим відрізняється іконописання XVII–XVIII ст. від XI–XII ст. і що з'являється в ньому нового?
- 7) В яких видах мистецтва використовувався стиль бароко і в чому його специфіка?
- 8) Чому образ Козака Мамаєва набув великої популярності серед українського народу?
- 9) Чим монументальний живопис відрізняється від станкового? Підтвердіть це прикладами регіонального мистецтва.
- 10) Які нові навчальні заклади з'явилися у другій пол. XVII–XVIII ст. у Гетьманській державі і в чому їх специфіка? Без чого не могла існувати освіта?
- 11) Яка роль архієпископа Лазаря Барановича у розвитку культури України та регіону?
- 12) Назвіть видатних діячів культури в галузі літописання та художньої літератури, музики, театру. Що Вас зацікавило найбільше у їх творчості?

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ХІХ СТ.

Перш ніж перейти до характеристики розвитку культури, слід створити історичний фон, який би дав можливість визначити ті умови, у яких розвивалася українська культура. Згадаємо деякі історичні факти кінця XVIII ст., які є дуже важливими для визначення політичної та соціальної ситуації, що була характерною для цього часу. Україна потрапляє в лещата імперської Росії і з кожним роком утрачає свої права, на що вказували у своїх творах С. Давидович «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762) та В. Капніст «Ода на рабство» (1780). Уже саме слово Україна було вилучено з історичного та побутового обігу.

У 1781 р. російська царська влада ліквідувала сотенно-полковий устрій на Лівобережжі України. Замість цього було утворено Малоросійське намісництво. Зник і гетьманський уряд.

У 1785 р. Катерина II оприлюднила «Жаловану грамоту дворянству», згідно з якою козацька старшина та шляхта здобували дворянські права як нагороду за зраду національних інтересів. Слід зазначити, що ще з середини XVII ст. російський царський уряд намагався залучити українців для розвитку своєї культури, зокрема викладачів та випускників Києво-Могилянської академії. І цей процес продовжується й у XVIII ст. Без українців Росія не змогла б досягти таких успіхів у всіх галузях та різновидах культури, які вона мала на кінець XVIII ст.

12 січня 1793 р. Росія та Прусія підписали Конвенцію про другий поділ Польщі, 1795 р. – третій поділ. До складу Російської імперії згідно з маніфестом Катерини II від 27 березня 1793 р. відходили Київські, Подільські, Брацлавські та Волинські землі, тобто вся Правобережна Україна й Західна Волинь. Залишалися за Австрією Галичина, Буковина, Закарпаття. Таким чином, Російська імперія загарбала 4 великі регіони України: Слобожанщину, Лівобережну Україну, Правобережну Україну і Південну (степову) Україну.

В офіційних документах територію Лівобережної Наддніпрянщини почали називати Малоросією. А землі Правобережної України (Київщина, Брацлавщина, Волинь) називали в офіційних документах Південно-Західним краєм.

Українська земля згідно з царським указом 1796 р. «Про новий поділ держави на губернії» була поділена замість намісництв на губернії.

У 1796 р. Лівобережна Україна отримала назву Малоросійська губернія, яка у 1802 р. була поділена на Чернігівську й Полтавську губернії, а на території Катеринославського й Вознесенського намісництва була утворена Новоросійська губернія, яка згодом розділена на Таврійську, Катеринославську й Миколаївську. На цих територіях були запроваджені генерал-губернаторства як найжорстокіша форма державного управління. Таким чином, Україна почала жити за російськими законами в умовах русифікації, тяжкого соціального й національного гноблення. Як же розвивається в цих умовах українська культура, що було характерним для основних її формотворень та видів мистецтва?

Основні напрямки в будівництві

Аналізуючи стан будівництва цього історичного часу, слід брати до уваги деякі царські укази, що стосувалися його, зокрема 1797 та 1817 рр. про планову забудову міст і постанову Священного Синоду 1801 р. про заборону будівництва храмів в українському стилі. Вимагалось також здійснювати будівництво лише за проектами, розробленими архітекторами й затвердженими відповідними установами.

У ХІХ ст. спостерігається розвиток будівництва в 4 основних напрямках. Зникає фортечне будівництво, бо на території України у ХІХ ст. не було воєн, набирає свого різнобічного розвитку *громадське будівництво*, куди відносимо будинки губернаторів, губернських управлінь, приміщення банків, навчальних закладів, дворянських і купецьких зібрань, торговельні споруди, пошти тощо. Відомий російський архітектор Андріян Захаров розробив типові проекти адміністративних приміщень, до якого входили і 3 проекти будівель для нового місцевого начальства. З'явилися й інші проекти: станційних будинків, тюремних споруд, урядових установ тощо. У будівництві застосовували як дерево, так і цеглу, хоча в другій половині ХІХ ст. в містах переважала цегла.

*Будинок
губернатора у
Чернігові*

До другого напрямку слід віднести *житлове будівництво*, основним типом якого залишалася сільська хата під соломою, драпкою, а то й залізом. Розмір хати, зовнішнє й внутрішнє її оздоблення залежало від достатку господаря.

*Українська
хата на
Чернігівщині*

У повітових містах типи будівель були змішані. На околицях – сільські хати, а ближче до центру з'являлися будівлі міського типу – переважно двоповерхові. Слід зазначити, що архітектор Жан Тома де Томон підготував 16 проектів для губерньського міста, зокрема будинків

військового й цивільного губернаторів, віце-губернаторів, обер-коменданта, поліцмейстера, а також 6 зразків житлових будівель для мешканців як міста, так і замських маєтків та господарських приміщень.

Важливо знати. *Змінювався як вигляд, так і характер міст. Зникають оборонні муровані й бастиони. Виникають нові вулиці, покриті бруківкою. Передмістя зливаються з містом. Була проведена каналізація. Цвинтарі переносили за місто, щоб запобігти виникненню епідемій. З'явилися на вулицях ліхтарі, електричне освітлення, сучасний транспорт, зокрема трамвай.*

У середині ХІХ ст. і до початку ХХ ст. триває масове будівництво в містах, переважають багатоповерхові будинки. З'являється їх новий тип – *прибуткові будівлі*, які стають у цей час головним формотворчим елементом міських ансамблів.

Цікаво знати. *Прибутковий будинок поєднував житло, торговельні та різноманітні заклади (контори, фотоательє, модні салони, магазини тощо), які розміщувалися на першому поверсі. Другий поверх могли займати офіси, а найпрестижніші й дорогі квартири розміщувалися на третьому поверсі. Їх наймали промисловці, купці, аристократи. На четвертому та п'ятому поверхах проживали квартиранти з меншим достатком, бо чим вищим був поверх, тим дешевшим. На мансардах жили студенти, відставні військові нижчих чинів.*

Прибуткова будівля в Києві

До типу житлових будівель долучається *палацове будівництво*, яке розпочалося ще в кінці XVIII ст. і набуло розвитку впродовж усього XIX ст. Великі палаці зводилися для багатих вельмож та дворян. Їх прикладом може бути палац останнього гетьмана України К. Розумовського в Батурині, який був збудований у стилі класицизму архітектором Чарльзом де Камероном, а також палац у Качанівці, який був спочатку збудований для генерал-губернатора Малоросійської губернії П. Рум'янцева-Задунайського в романському стилі псевдоготики архітектором Карлом Бланкою, а згодом для дворянина Г. С. Тарновського перебудований у стилі класицизму архітектором Максимом Мосцепановим. До величних маєтків Лівобережної України відносимо й палац Галаганів у селі Сокиринці, збудований архітектором Павлом Дубровським у стилі класицизму, хоча деякі дослідники відносять його до стилю ампір, палац М. С. Воронцова в Одесі (архітектор Франц Боффо) та ін.

Економічні зміни в XIX ст., зокрема розорення дрібнопомісного дворянства, утрата незалежності польських магнатів на Правобережній Україні призвели до того, що садибне будівництво стало скромнішим.

*Будинок Тарновських
у Качанівці*

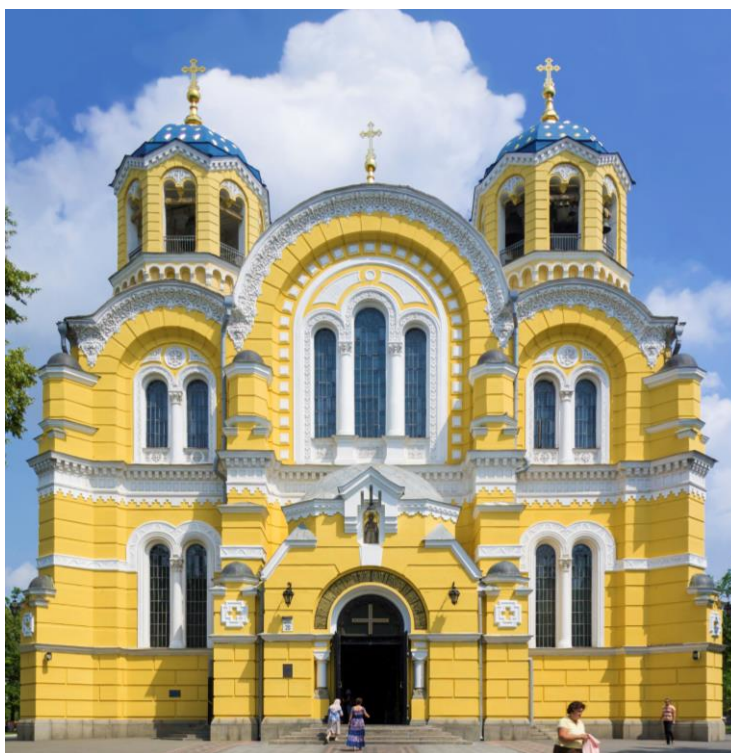

*Будинок Галаганів
у Сокиринцях*

Третій напрямок – *храмове будівництво*: це будівлі православних, католицьких церков, костьолів та синагог тощо. Продовжували будувати дерев'яні храми, де були ліси, особливо в Західній Україні та інших регіонах, у тому числі й на Чернігівщині. Це переважно одnobанні храми, які в стильовому відношенні можна віднести до раціонального напрямку історизму.

*Спасо-Преображенський собор
в Одесі*

*Володимирський собор
у Києві*

Багато було збудовано й мурованих храмів, які складаються з основної храмової будівлі квадратної чи коловидної форми та двоярусної дзвіниці. Переважно вони зводилися в стилі класицизму: Преображенський Собор в Одесі, Катеринославі, Білій Церкві тощо, хоча 7-банний Володимирський Собор у Києві збудований архітекторами О. Беретті, І. Штрамом та ін. у стилі еkleктики (тут поєднано давньоруський і візантійський псевдостилі).

Четвертий напрямок – *промислове будівництво*. Це приміщення заводів, фабрик, мануфактур, електростанцій. Прикладом їх є приміщення Шосткинського порохового заводу, Луганського ливарного заводу, Катеринославської мануфактури, Київського арсеналу, Києво-Межигірської фаянсової фабрики, багатьох цукрових заводів тощо.

Києво-Межигірська фаянсова фабрика на території монастиря

Основні стилі в архітектурі ХІХ ст.

У першій половині ХІХ ст., як і в другій половині ХVІІІ ст., переважав *стиль класицизму*. Як ми вже зазначали раніше, для класицизму характерна геометрична чіткість форм, стриманий декор, пропорційність композиції. Орієнтація була на античне мистецтво. Прикладами цього стилю може бути приміщення будинку губернатора в Чернігові, зведеного 1804 року за проектом Андріяна Захарова, а також цикл будівель на Круглій площі в Полтаві. Архітектор М. Амвросимов розробив проєкт планування міста, за яким Полтава мала стати «Малим Петербургом». Було закладено новий

центр – Круглу площу, на якій зведені будинки Полтавських губернських урядових установ, полтавського цивільного губернатора, віце-губернатора, поштамту, дворянського зібрання тощо за зразковими проєктами архітектора Андріяна Захарова. У цьому ж стилі збудовані приміщення навчальних закладів Гімназії вищих наук князя Безбородька в Ніжині (1807–1817 рр.) за проєктом архітектора Луїджі Руска, Університету Св. Володимира в Києві, дзвіниці, що збагачувало будівляло храму.

*Урядові установи на Круглій площі
у Полтаві*

*Будинок губернатора на Круглій площі
у Полтаві*

*Університет Св. Володимира
в Києві*

Деякі будинки та споруди зводилися в стилі *ампіру*, для якого характерна монументальність форми, багатий декор, парадна величність. У цьому стилі будувалися деякі палаци, арки (наприклад, у Новгороді-Сіверському), фонтани (фонтан Самсона в Києві), дзвіниці тощо.

У другій половині ХІХ століття класицизм утратив своє домінуюче значення, і архітектори шукали натхнення в художніх стилях минулих епох: візантійському, романському, готичному, ренесансі, бароко. Так з'явилася *еклектика*, яка широко вживалася в будівництві. Прикладом у Ніжині є Всіхсвятська однокорава церква, де використані елементи візантійського стилю та класицизму. Ми вже назвали в цьому стилі й приміщення Володимирського Собору в Києві.

Деякі архітектори використовували й далі розвивали елементи класицизму, про що свідчить будівля музею старожитностей та мистецтв у Києві (1897–1899 рр.) архітекторів В. Городецького, Г. Бойцова, В. Ніколаєва, Е. Саля. Нині це національний художній музей України. У ньому також використані форми грецького доричного ордеру.

У будівництві деяких споруд уживана була готика, про що свідчить костел Св. Миколая в Києві (1899–1909 рр.) архітекторів С. Воловського та В. Городецького і скульптора Е. Саля, який доповнив архітектурні форми різноманітними будівельними прикрасами.

Розвиток освіти та науки у XIX ст.

У 1801 році після смерті імператора Павла I Російську імперію очолив його старший син Олександр I, який на початку своєї діяльності провів помірковано-ліберальні реформи, зокрема й у галузі освіти у 1802–1804 рр. У 1802 р. було створено Міністерство народної освіти й ліквідовано місцеве шкільне управління, а вся імперія поділена на шкільні округи. Згідно з реформою було затверджено 4 розряди навчальних закладів: *парафіяльні школи, повітові училища, гімназії, ліцеї та університети*. Крім них, існували також церковні навчальні заклади: семінарії та Київська духовна академія, яка почала існувати з 1817 р. на основі реформованої Києво-Могилянської академії.

Парафіяльні школи відкривалися за можливістю в селах та містечках, і вчителями тут були як дяки, так і підготовані до цієї роботи педагоги, які, на жаль, працювали в тяжких матеріальних умовах. Загалом ці школи в другій половині XIX ст. були підпорядковані духівництву, про що свідчить «Положення про початкові народні училища» (1864). У програмі цих шкіл передбачалося читання, письмо, Закон Божий, арифметика тощо. Крім цього, давалися окремі відомості з землеробства.

Повітові училища відкривалися в повітових містах. У Галичині, Буковині, Закарпатті переважали однокласні початкові парафіяльні школи. Там, де до реформи діяли в Україні двокласні училища, вони були перетворені у повітові. Прикладом цього може бути Ніжинське училище, яке було засноване ще у 1782 р. і перетворене у 1789 р. в мале народне, а в 1812 р. стало повітовим. Повітові школи за статутом 1828 р. здійснювали навчання дітей купців, ремісників та інших груп населення підготовленими вчителями. Повітові училища перетворювалися поступово з двокласних у трикласні. Тут передбачалося вивчення Закону Божого, російської мови, арифметики, геометрії, географії, історії, чистописання, малювання і креслення. Школи розміщувалися переважно біля храмів і в штаті мали вчителя та законовчителя.

Гімназії чоловічі відкривалися з 1804 р. в губернських містах і були середніми загальноосвітніми закладами. Вони поділялися на класичні, бо тут вивчали класичні мови, а з 1871 р. також на ремісничі. Випускники класичних гімназій мали право вступати до університетів, а з ремісничих – до профільних технічних інститутів. Перші гімназії були відкриті в Чернігові (1804), Новгороді-Сіверському (1804), Харкові (1805), Києві (1812), Одесі (1817). Усього в Україні наприкінці XIX ст. було 129 гімназій.

Харківський університет

Важливе місце у розвитку освіти посідали *університети*. У ХІХ ст. в Україні їх було відкрито всього 3: Харківський університет у 1805 р., де велику роль відіграв відомий культурний діяч Василь Каразін; Університет Святого Володимира в Києві у 1834 р., де першим його ректором був видатний учений Михайло Максимович.

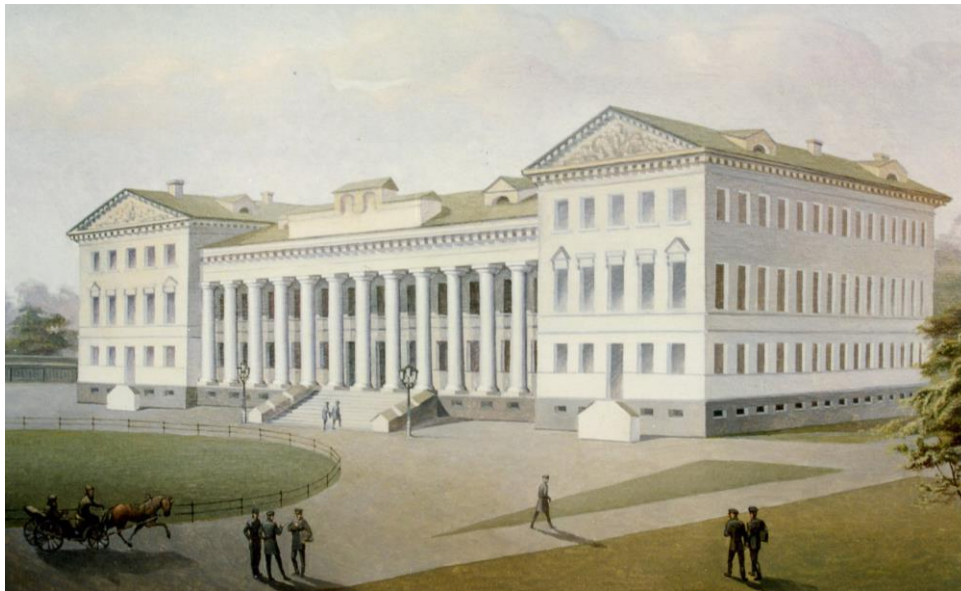
У зв'язку з другою реформою в галузі освіти у 1864 р. у місті Одесі був відкритий 1865 р. Новоросійський університет на базі Рішельєвського ліцею (1817–1865).

В Україні в галузі освіти ХІХ ст. також значну роль відіграли ніжинські вищі навчальні заклади: Гімназія вищих наук князя Безбородька (заснована 1805 р., почала діяти 1820 р.), у якій навчалася переважна більшість юнаків дворянського походження протягом 9 років (перші три роки – початкова освіта, наступні три роки – середня освіта й останні три роки – вища енциклопедична освіта). Її випускники працювали в різних державних установах.

У зв'язку зі «Спрavoю про вільнодумство» Гімназія вищих наук була реформована у Фізико-математичний ліцей (1834–1840), згодом у Юридичний ліцей (1840–1875), а у зв'язку з необхідністю вчительських кадрів був відкритий Історико-філологічний інститут (1875–1919).

Усі ці заклади носили ім'я князя О. Безбородька. До ліцеїв приймали після гімназій, семінарій і навчали три роки, а в інституті – чотири. Ніжинські навчальні заклади прирівнювалися за статутом до університетів. Серед випускників Ніжинської вищої школи багато відомих діячів культури, науки, зокрема Микола Гоголь, Євген Гребінка,

Аполлон Мокрицький, Леонід Глібов, Франциск Богушевич, Юрій Збанацький, Євген Гуцало, Леонід Горлач, академіки Юхим Карський, Микола Державін та багато інших. Радимо почитати деякі джерела, подані у розділі «Регіональна література»

*Гімназія вищих наук
у Ніжині*

У зв'язку з реформою 1864 р. всі початкові школи, народні училища, повітові училища були перетворені у 6-річні міські училища, гімназії – у класичні та реальні. Почали відкривати профільні вищі навчальні заклади – *інститути*: Ніжинський історико-філологічний (1875), Харківський технологічний (1885), Київський політехнічний (1898) та інші. Освіта в Україні була платною, тож у ХІХ ст. лише 35 % населення здобули грамотність. Навчання велося російською мовою. Навіть початковою освітою була охоплена лише третина українських дітей. На території України не було жодної української школи.

У другій половині ХІХ ст. функціонують також *земські та недільні* школи, у яких безкоштовно навчалися неписьменні дорослі селяни й робітники. Перша така школа була відкрита 1859 р. у Києві, пізніше вони з'явилися в Одесі, Харкові, Полтаві та інших містах. За три роки в Україні було відкрито 110 недільних шкіл. Для них громадськість видавала букварі й підручники українською мовою. Т. Шевченко написав «Букварь южноруський». У 1862 р. вони були заборонені, хоча вже у 70–90-х рр. вони діяли й відігравали значну роль у розповсюдженні

знань серед народу. І в цьому важливою була діяльність товариства «Просвіта» та відомих діячів Х. Алчевської, Б. Грінченка, С. Русової, Н. Кобринської та ін.

Цікаво знати. Тарас Шевченко у листі до інспектора Київської гімназії, а згодом директора Юридичного ліцею кн. Безбородька в Ніжині Михайла Чалого у січні 1861 р. виклав програму видання підручників для шкіл: «Я і чув і читав, що високопреосвященний Арсеній дуже возревнував о сільських школах і жалується, що не печатають дешевих букварів. Покажіть йому мій Буквар, і якщо вподобається, то я і йому пришло хоч 5000 екземплярів, звичайно, за гроші (по 3 к.), бо це не мое добро, а добро наших убогих воскресних шкіл, – так і скажіть йому. Думка єсть за Букварем напечатать лічбу – і ціни, і величини такої ж, як Буквар. За лічбою етнографію і географію в 5 копійок, а історію, тільки нашу, може, вблагаю по 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося».

Жіноча освіта

За статутом 1828 р. функціонували приватні жіночі пансіони, у яких навчання наближалось до рівня освіти державних навчальних закладів – парафіяльних, повітових училищ та гімназій. Наприклад, у Ніжині їх протягом першої половини ХІХ ст. було понад 10, деякі з них мали короточасну історію.

Інститут шляхетних дівчат у Києві

У другій половині XIX ст. відкривалися прогімназії та гімназії. У Ніжині було дві приватні жіночі гімназії: імені П. І. Кушакевич та гімназія Г. Ф. Крестинської. І це було характерним для всіх міст та містечок України. У гімназіях навчання було семирічним з додатковим восьмим педагогічним класом. Тут готували вчителів для початкових шкіл. Випускниці гімназій могли продовжити навчання у вищих закладах – *Інститутах шляхетних дівчат*. Вони були вперше відкриті в Харкові (1812), Полтаві (1817), Одесі (1829), Керчі (1835), Києві (1838) тощо. У 90-х рр. XIX ст. в Україні діяло 77 жіночих гімназій та 5 інститутів шляхетних дівчат. У 1860 р. вийшло «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти», згідно з яким було передбачено відкриття двох типів навчальних закладів для жінок: першого розряду – з 6-річним терміном навчання і другого розряду – з 3-річним.

Існували також приватні Вищі жіночі курси: у Києві (1878–1889 рр. та з 1905 по 1917 рр.), а також в Одесі (1906), Харкові (1913).

Розвиток науки у XIX ст.

В українських університетах та Ніжинському історико-філологічному інституті, Харківському технологічному, Київському політехнічному формуються наукові школи, які очолюють відомі вчені: у *Харківському університеті* – професори О. Ляпунов – у галузі механіки, М. Бекетов – у галузі фізичної хімії, М. Остроградський – математиці, М. Рильчиков – у рентгенографії і рентгенології; у *Київському університеті* – професори М. Максимович – у галузі філології, історії, М. Ващенко-Захарченко – математики, М. Авенаріус – молекулярної фізики, К. Феофілактов – геології, І. Шмальгаузен – палеоботаніці, Ю. Шимановський – хірургії, Н. Хржонщевський – гістофізіології; у *Новоросійському університеті* – професори І. Мечников і М. Гамалій – бактеріології, мікробіології, І. Сеченов – фізіології, у *Київській духовній академії* – професори П. Ліницький, П. Кудрявцев, Д. Богдашевський – в історії релігійно-філософської думки та ін.

Цікаво знати. Учені-філологи Ніжинської вищої школи стали засновниками таких напрямків: лінгвістична палеонтологія слов'ян – професор А. С. Будилович, слов'янської акцентології – професор Р. Ф. Брандт, праслов'янської мови та її граматики – професор Г. А. Льїнський, міжслов'янських літературних взаємин – професори М. Н. Сперанський, В. І. Резанов та ін. У Ніжині працює ряд відомих професорів-істориків, серед них М. Бережков, В. Піскорський.

У галузі української філології вагомим був доробок професорів О. Потебні, М. Петрова, П. Житецького, М. Драгоманова, М. Сумцова

та інших, істориків М. Максимовича, М. Костомарова, В. Іконникова, Д. Багалія, О. Лазаревського та ін. Багато вчених-істориків приділяли увагу найважливішим явищам історії України. Зокрема, М. Костомаров опублікував праці: «Боротьба українських козаків з Польщею в першій половині XVII ст.», «Богдан Хмельницький», «Руїна»; М. Грушевський починає писати «Історію України-Руси». Учені-історики надають значної уваги збиранню й публікації архівних матеріалів, пов'язаних з історією України, статистичних досліджень.

Цікаво знати. *Значна частина вчених України стала академіками та членами-кореспондентами Російської академії наук, а також інших країн: із Ніжинського історико-філологічного інституту – філологи-академіки М. О. Лавровський, П. В. Нікітін, М. Н. Сперанський, члени-кореспонденти АН Р. Ф. Брандт, А. С. Будилович, Г. А. Ільїнський, В. І. Резанов, історик В. К. Піскорський, член-кореспондент Барселонської королівської академії наук і мистецтв Іспанії. В цій академії були представлені вчені з усіх університетів України та деяких інститутів.*

Поміркуйте над прочитаним:

- 1) У чому специфіка розвитку культури у XIX ст.?
- 2) Які основні стилі використовуються в архітектурі і в чому своєрідність будівництва міст у XIX ст.?
- 3) Які гнізда культури на Чернігівщині чи інших регіонах Ви знаєте і в чому їх специфіка? Більше ознайомитися Вам допоможуть з ними книги проф. Г. В. Самойленка «Розвиток художньої культури на Чернігівщині у XIX – поч. XX ст.» (2019) та «Краєзнавство літературно-мистецьке» (Ніжин, 2001; Київ, 2016).
- 4) У чому полягала реформа в галузі освіти у XIX ст. і як вона спрацювала в Україні?
- 5) Назвіть вищі навчальні заклади України XIX ст. і з'ясуйте в чому їх специфіка відкриття?
- 6) Що таке Ніжинська вища школа і в чому її відмінність від інших вищих закладів?
- 7) Що Ви знаєте про випускників Ніжинської вищої школи? Якщо Вам важко відповісти, зверніться до книг Г. В. Самойленка, О. Г. Самойленка «Ніжинська вища школа в життєвих і творчих долях її випускників» (2020).
- 8) Як розвивалася наука в Україні у XIX ст.? Чим вона Вас вразила?

Література

У зіставленні з XVII–XVIII ст. українська література у XIX ст. набирає нових сил, з'являється значно більше талановитих письменників, які намагаються відобразити у своїх творах життя народу, який перебував у тяжких умовах кріпацької залежності, а після 1861 р. в експлуатації в період розвитку капіталізму. Перша половина XIX ст. відзначена творчістю Івана Петровича Котляревського, який проживав у Полтаві й написав українською мовою декілька значних творів, зокрема поему «Енеїда», п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», які відобразили життя народу, його історію та побут. Герої

його творів продовжують захоплювати читачів та глядачів і в наш час.

І. П. Котляревський

У зв'язку з відкриттям вищих навчальних закладів активізується літературне життя в регіонах. На початку XIX ст. Харків стає одним із важливих культурних і літературних центрів. Виходять альманахи, збірники російською і українською мовами: «Харьковский еженедельник» (1812), «Украинский вестник» (1816–1819), «Украинский журнал» (1824–1825), «Украинский альманах» (1831) та інші, а також збірник «Молодик» (1843) тощо. Плідною була й творчість письменників міста, зокрема професора, ректора університету Петра Гулака-Артемовського, талант якого розкрився в жанрі байки. Талановитими поетами-романтиками були Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Ізмаїл Срезневський та інші.

Велика роль у розвитку української літератури належить Григорію Квітці-Основ'яненку, одному із засновників Харківського театру. У своїх повістях та оповіданнях «Конотопська відьма», «Маруся», «Сердешна Оксана», а також п'єсах «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» письменник правдиво й реалістично зображував народне життя. Авторіві властивий м'який гумор.

Байки, а також поеми писав і Павло Білецький-Носенко, який проживав у Прилуках.

Цікаво знати. Доля багатьох письменників XIX ст. була пов'язана з Ніжинською вищою школою. У Гімназії вищих наук формувалися такі письменники, як Микола Гоголь, Нестор Кукольник, Євген Гребінка, Віктор Забіла, Яків де Бальмен, а в Фізико-математичному ліцеї – О. Афанасьєв-Чужбинський, у Юридичному ліцеї – Л. Глібов, Ф. Богушевич

та багато інших. Саме тут Микола Гоголь пише українською мовою інсценівки для студентського театру, а Євген Гребінка як оригінальний і самобутній художник слова, автор україномовних байок, які увійшли до його книги «Малоросійські приказки», уперше переклав українською мовою і поему О. Пушкіна «Полтава». Під час навчання в Ніжині Леонід Глібов написав 24 байки, які були надруковані за сприяння професора М. А. Тулова в «Черниговских губернских ведомостях».

З Ніжинською вищою школою пов'язана також творчість поета-романтика Пилипа Морачевського, який працював у Юридичному ліцеї інспектором, написав українською мовою поеми «До чумака, або Война ягло-французо-турецька у 1853 і 54 роках» (1856), «Чумаки, або Україна з 1768 року» та інші твори, у яких створив яскравий образ багатостраждальної України – рідної матері, яка тяжко переживає за своїх дітей.

Україно. Україно!
Наша рідна мати!
Розпустила своїх діток
По світу блукати...
Побратались з цілим світом,
А старі неньки
Не забули. На чужині
Гіркоти, нудненько.

Поет переклав українською мовою й усе Святе Письмо паралельно з П. Кулішем. Усі ці факти свідчать, що, незважаючи на те, що в навчальних закладах викладання було російською мовою, студенти й викладачі не цуралися своєї рідної мови та своїми творами зробили значний внесок у її розвиток.

Провідне місце в українській літературі ХІХ ст. належить Тарасові Шевченку, геніальному поетові-романтику й реалістові, який у своїх творах підняв на багатогранну висоту тему народу та його боротьби за свободу. Його твори відіграли велику роль у розвитку соціального й національного самовизначення українців. Він вірив, що настане час, коли «на оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люде на землі» в подальшому творчість Т. Шевченка стала визначальною для всієї української літератури.

Тарас Шевченко

*Українські письменники
Михайло Коцюбинський,
Леся Українка,
Володимир Самійленко,
Василь Стефаник,
Олена Пчілка і
Михайло Старицький
у Полтаві на ювілеї
І. Котляревського*

У другій половині XIX ст. в українській літературі стверджується критичний реалізм, що виявляє себе у творчості Марка Вовчка, Пантелеймона Куліша, Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького, драматургів Михайла Старицького, Марка Кропивницького, Івана Карпенка-Карого, поетів Павла Грабовського, Олександра Кониського та ін.

Поміркуйте над прочитаним:

Духовним гімном України є вірш Олександра Кониського «Молитва» (1885), в якому поет звертається до Господа Бога хранити Україну від бід. Музику до цього вірша написав Микола Лисенко.

Молитва

Боже великий, єдиний,
Нам Україну храни,
Волі і світу промінням
Ти її осіни.
Світлом науки і знання
Нас, дітей, просвіти,
В чистій любові до краю,
Ти нас, Боже, зрости.
Молимося, Боже єдиний,
Нам Україну храни,

Всі свої ласки-щедроті
Ти на люд наш зверни.
Дай йому волю, дай йому долю,
Дай доброго світу,
Щастя дай, Боже, народу
І многая, многая літа.

*Чому цей вірш називають духовним гімном українців?
Які відчуття у вас виникають після його прочитання і
прослуховування?*

*Що спільного у вірші з церковними молитвами, пам'ятаючи, що
молитва – це розмова людини з Богом. Вона духовна сила, яка
заспокоює душу, вселяє надію.*

Література Західної України представлена визначними письменниками-реалістами М. Шашкевичем, О. Федьковичем, І. Воробкевичем, О. Кобилянською, В. Стефаником, М. Черемшиною, А. Мартович та ін.

До пам'яті. Із спогадів. *«І чую я через роки пісню в рідній хаті, чую ось так близько, на відстані серця, і співаю разом з мамою й татом давно і незабутню «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», і слухаю сумну повість про любов «В неділю рано зілля копала» – слово від Гірської Орлиці Ольги Кобилянської... І бачу маму, як розкрілюють вони над портретами Шевченка і Франка рушники, які самі й вишивали, і чую мрійливі слова: «Нам би ще, діти, на цю стіну під рушниками Лесю Українку і Ольгу Кобилянську. От якби наш Василь [Касіян – Г.С.] їх намалював, то вони б звеселили хату» [Ярема Гоян. Воскреснемо! С. 267].*

Особливе місце в цій літературі належить Іванові Франку, який працював у багатьох жанрах і проявив свої енциклопедичні знання, підняв на небувалу висоту соціальні проблеми, які були пов'язані з життям українського народу. Його герої – це борці за свободу й незалежність батьківщини, трударі, які борються за свої права в жорсткому капіталістичному суспільстві. Про це свідчать його твори поема «Мойсей», «Каменярі», повість «Борислав сміється», драма «Украдене щастя» та інші. І. Франко – поет-мислитель, філософ, борець. Його «Вічний революціонер» – це гімн борців за свободу.

Іван Франко

У другій половині XIX ст. були написані твори, які і до цього часу зберегли своє велике національне значення, крім «Молитви», це ще й вірш-пісня «Ще не вмерла Україна», яка з'явилася у 1865 році. Її авторами були поет, науковець і громадський діяч Павло Чужбинський, який був знайомий з Т. Шевченком і намагався у своїй творчості наслідувати Кобзареві, і західноукраїнський священник і музикант Михайло Вербицький. Сам вірш написаний 1862 р. під впливом пісні сербських повстанців «Серце біє і кров ліє за нашу свободу», яку співали сербські та болгарські студенти, які навчалися у Києві і спілкувалися разом з П. Чужбинським у гуртку «Київської громади». Музику до вірша писали також Микола Лисенко і Кирило Стеценко. Але пісня більше була поширена на музику Михайла Вербицького, створена 1865 р. У 1863 р. П. Чужбинського обвинуватили царські сатрапи у неблагонадійності, яка проявилася у «відвідуванні могили Шевченка», «співанні обурювальних («возмутительных») малоросійських пісень», «носінні малоросійського одягу».

У березні 2003 р. Верховна Рада України ухвалила закон, згідно з яким перші дві строфи і приспів пісні «Ще не вмерла України, і слава, і воля...» вважався Державним Гімном України.

Ще не вмерла України і слава, і воля.

Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.

Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.

Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

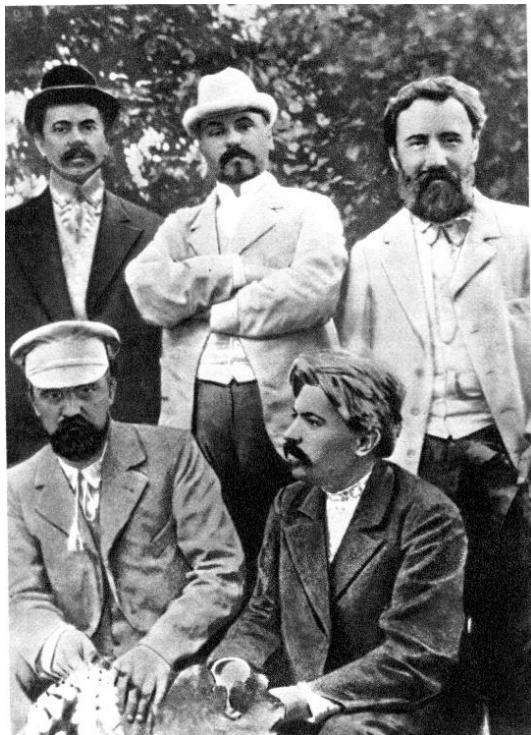
Душу й тіло ми положим за нашу свободу,

І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Цікаво знати. Наприкінці XIX – початку XX ст. літературне життя активізується в Чернігові. У цей час тут проживали й активно працювали в літературі Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко, Володимир Самійленко, Микола Вербицький, Іван Вороньківський, Олександр Володський, Микола Вороний, Григорій Коваленко, Михайло Жук, Павло Тичина, Василь Еллан-Блакитний, Олександр Соколовський, Аркадій Казка та інші.

Визначальна роль у цьому літературному середовищі належить Михайлові Коцюбинському, який написав тут кращі свої літературні твори: «Фата моргана» (1903–1910), «Дорогою ціною» (1901), «Коні не винні» (1912), «Інтермеццо» (1909), «На камені» (1902), «Тіні забутих предків» (1911) та інші, використавши не лише прийоми реалізму, а й унісши в українську літературу прийоми модернізму. За своїм талантом він твердо став у один ряд з відомими письменниками європейської літератури.

Разом з Борисом Грінченком він брав участь у виданні літературних збірників «Хвиля за хвилею» (1900), «Дубове листя» (1903), «З початку життя» (1905), які мали не місцевий, а загальноукраїнський характер. М. Коцюбинський, збираючи до цих збірників твори багатьох на той час відомих письменників, хотів продемонструвати професійний рівень української літератури.

*Чернігівські літератори
Сидять: О. Глібов, В. Самійленко.
Стоять: В. Степаненко,
М. Коцюбинський, Б. Грінченко.
Чернігів. 1898*

Велика роль Б. Грінченка та М. Коцюбинського й у громадському житті, яке було пов'язане як з існуванням «Громади» і «Просвіти», так і вихованням молодих письменників, що виголошували свої твори на «суботах» у М. Коцюбинського, на яких були присутні й письменники старшого покоління.

У цей час велику роль у літературному житті посідає й Київ, де проживали відомі українські письменники І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, Леся Українка та інші.

Література, створена в тих чи інших регіонах, не мала місцевого характеру, а у своєму єднанні створювала загальний контекст розвитку української літератури ХІХ – початку ХХ ст., який визначався значними досягненнями й посідав своє національне місце в загальноєвропейському контексті.

**Образотворче
мистецтво
XIX ст.**

Образотворче мистецтво як національне явище розвивалося, як і інші формотворення культури в умовах, коли Україна у XIX ст. ще залишалася складовою частиною Російської та Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперій. Це накладало відбиток на сам процес функціонування малярства. У житті митців цього часу переплелися різноманітні чинники, які впливали на весь розвиток живопису. Одним із них було те, що центром підготовки молоді в галузі образотворчого мистецтва з південно-східної та північної частин України стала С.-Петербурзька академія мистецтв – єдиний центр професійної освіти з її провідними педагогами-художниками, у якій навчалися обдаровані юнаки, у тому числі й з України. Деякі з них повернулися на Батьківщину, інші осідали в столиці.

Саме в Академії мистецтв утверджувалася основна методологія, яка була пов'язана із засвоєнням перш за все академічних методів, зокрема *стилю академізму, який передбачав використання в живописі умовних зовнішніх форм класичного мистецтва, створення ідеалізованих образів з абстрактними нормами краси, які були далекі від життя.* Студенти цей метод використовували переважно в картинах на античну, міфологічну та давньоруську тематику.

У цей час в образотворчому мистецтві утверджувався *сентименталізм і особливо романтизм, які сприяли розвиткові пейзажних, портретних та побутових жанрів, а також демонстрували увагу художників до людини, її переживань. Романтики часто зверталися до створення героїчних, сильних образів, цілеспрямованих людей з високими та глибокими почуттями, сильними пристрастями в оточенні яскравої природи.* Хоча вже в першій половині XIX ст. з'являються реалістичні полотна, а в другій половині цього століття *реалізм* посяде провідну й домінуючу роль.

Реалізм – це правдиве, конкретно-історичне зображення дійсності такою, якою вона була насправді.

Серед відомих українських художників дошевченківського періоду слід назвати *Василя Тропініна*, кріпака, який майже 20 років (1804–1812, 1818–1821) прожив на Поділлі у свого поміщика в селі Кукавці (нині Вінницька обл.). Хоча він був росіянином, але оточуючий український світ надихнув його на створення яскравих образів селян, змальованих з великою любов'ю та етнографічною точністю. Про це свідчать його картини «Дівчина з Поділля», «Українець», «Українка», «Молодий український селянин», «Весілля в селі Кукавці», портрет Устима Кармелюка. Від кріпацтва його звільнили у 1823 р., а у 1824 р. він став академіком, бо навчався в ній у 1798–1804 рр. Його творчість мала вплив на українських художників початку XIX ст.

*Василь Тропінін.
Автопортрет*

*В. Тропінін.
Українка*

Наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. значну роль у жанрі портретного мистецтва відіграють українці за походженням *Дмитро Левицький* та *Володимир Боровиковський*, які вважаються російськими художниками. Вони стали неповторними майстрами; свої картини Д. Левицький підписував «вольный малороссиянин Левицкий».

Важливе місце в живописі України першої половини XIX ст. посідає творчість *Капітона Павлова*, який закінчив Академію мистецтв і працював учителем Гімназії вищих наук кн. Безбородька в Ніжині

К. Павлов. Автопортрет

(1820–1839 рр.) та Київському університеті (1839–1846 рр.), навчав М. Гоголя, Є. Гребінку, Н. Кукольника, А. Мокрицького, А. Гороновича (два останніх – майбутні академіки живопису), сприяв розвиткові демократичних тенденцій у живописі, про що свідчать його картини, написані у Ніжині: портрети Богдани Лизогуб, Давида Горленка, Н. Страшкевич, портрет невідомої, автопортрет, картини «Чабан», «Тесляр», «Бондар», сюжетні полотна «Хлопчик з голубком», «Діти читають абетку», «Діти художника», «Діти будують картковий дім» та ін. У портретному живописі К. Павлов продовжує розвивати традиції

Д. Левицького та В. Боровиковського. Майстерність К. Павлова виявляється й у зображенні дітей. Вони немовби на мить відвернули увагу від своїх справ і застигли. Художник виявляє себе майстром-психологом, використовуючи світлотіні.

*К. Павлов.
Діти будують
картковий дім*

*А. Н. Мокрицький.
Автопортрет*

Серед них уражають своєю майстерністю портрети Євгена Гребінки, автопортрет Павла Галагана і його сім'ї та ін., у яких помітна брюлловська школа та романтичне забарвлення, психологізм. За роботу «Портрет Новгородського митрополита Никанора» А. Мокрицькому у 1849 р. надали звання академік. Художник до кінця свого життя не поривав зв'язків з Батьківщиною.

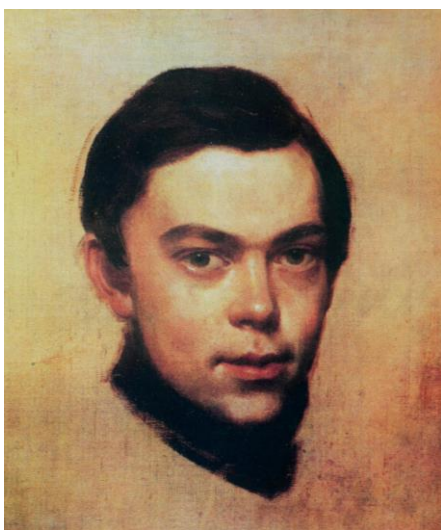
*А. Мокрицький.
Портрет поета
Є. Гребінки*

Учнем К. Павлова був *Аполлон Мокрицький*, який після закінчення Гімназії вищих наук кн. Безбородька навчався в Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі в академіків Олександра Венеціанова, який був сином грека та українки з Ніжина, та Карла Брюллова. Тут отримав декілька медалей за свої роботи. У 1839 р. закінчив Академію мистецтв, здобувши другу золоту медаль за картину «Римлянка, яка годує своєю груддю батька у в'язниці». За своє життя написав чимало портретів відомих і менш відомих земляків.

Яскравим художником цього часу був і випускник Ніжинської вищої школи *Андрій Горонович*, який закінчив Академію мистецтв і став її академіком. Він прославився портретом К. Павлова та двома портретами Василя Тарновського (молодшого), відомого культурного діяча і мецената, господаря Качанівки, та живописними творами із киргизького життя («Відпочинок Бухарського каравану в Киргизії»),

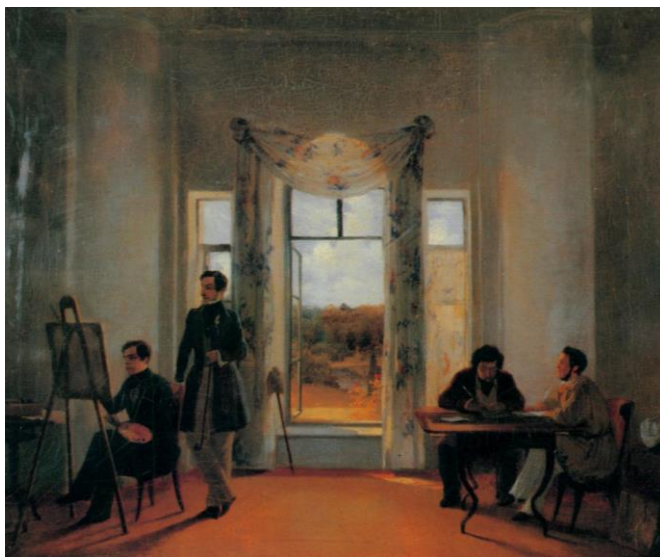
«Соколине полювання в киргизькому степу», «Тривога. Киргизька гра «Кук-Бар»», «Розмінний двір у Петербурзі» (здобув за неї звання академіка), а також акварелями «Види Києва».

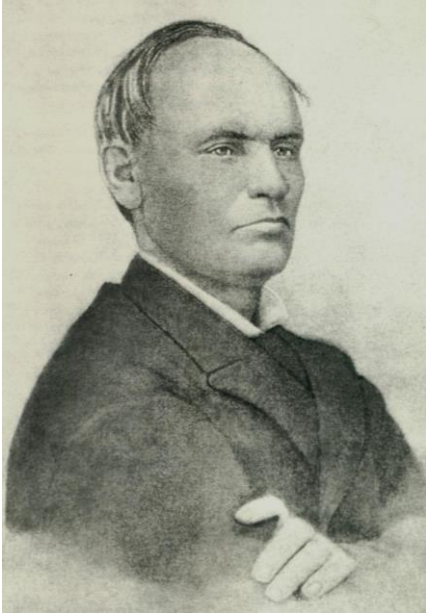
З Україною пов'язане також життя *Василя Штернберга*, який проживав 1836–1838 рр. у Качанівці, де написав картини «Садиба Г. Тарновського в Качанівці», «Альганка у Качанівці», портрет поета В. Забіли, «Ярмарок в Ічні», «Пастушок», «Вулиця в селі», а перебуваючи в Києві, створив полотна «Вид на Поділ у Києві», «Переправа через Дніпро під Києвом», а також цикл малюнків – краєвидів Києва.

В. Штернберг.
Автопортрет

Цікаво знати. У 1838 р. *В. Штернберг* продемонстрував свою картину «В Качанівці у Тарновського», на якій зобразив не лише Григорія Тарновського, господаря садиби, а й Михайла Глінку та Миколу Маркевича, що разом працювали над лібрето до опери «Руслан і Людмила», яку писав композитор у цей час, а й себе. Живопис *В. Штернберга* просякнутий теплом, правдивим зображенням, овіяним любов'ю до людей і природи, до України, що їх малював художник.

В. Штернберг.
В Качанівці у
Тарновського

І. Сошенко. Автопортрет

Академію мистецтв закінчив також Іван Сошенко. За «Портрет олійними фарбами з натури» він здобув звання вільного художника. Через слабкість здоров'я І. Сошенко переїхав працювати до Ніжина у повітове училище. Серед його картин вирізняють сюжетні твори: «Хлопці-рибалки», «Бандуристи», «Продаж сіна на Дніпрі», «Портрет бабусі Чалого» та ін. Він також писав ікони для храмів Ніжина, Немирова, Києва, у яких образи мали природний життєвий характер. Він малював їх олійними фарбами на полотні, застосовуючи типові для мистецтва романтизму засоби.

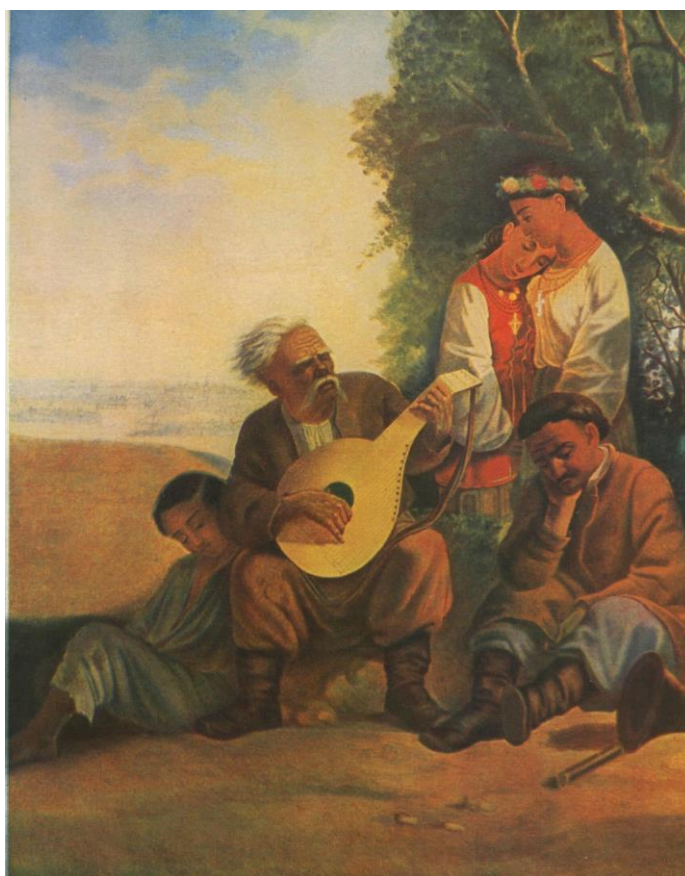

І. Сошенко. Продаж сіна на Дніпрі

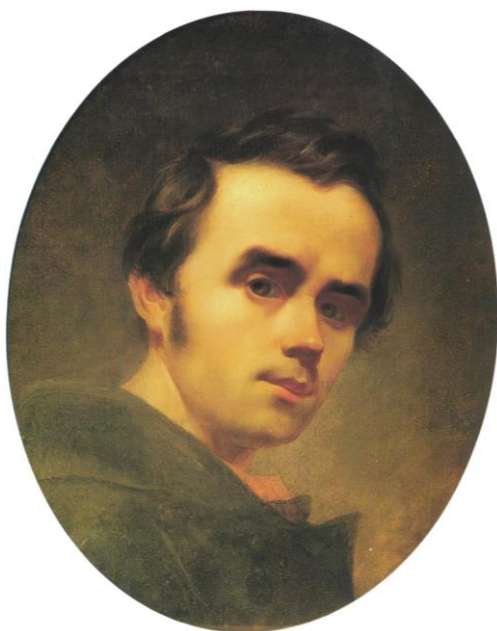
У Ніжині працював і випускник С.-Петербурзької академії мистецтв *Дмитро Безперчий*. Серед його робіт вирізняють картини «Бандурист», «Сватання на Гончарівці», «Вулиця українського села», «Сільський пейзаж», «Букет польових і садових квітів» тощо. Після Ніжина жив і працював у Харкові.

Д. Безперчий.
Автопортрет

Д. Безперчий.
Бандурист

Особливе місце в образотворчому мистецтві посідає творчість *Тараса Шевченка*, видатного письменника і художника, мистецька спадщина якого нині складає 835 робіт та понад 270 втрачених.

*Т. Шевченко.
Автопортрет*

Юного Шевченка доля звела в С.-Петербурзі з поетом Є. Гребінкою та художниками І. Сошенком і А. Мокрицьким, які відіграли визначальну роль у викупі поета із кріпацької неволі. Учні К. Брюллова І. Сошенко та А. Мокрицький попросили допомоги у свого вчителя, який погодився намалювати портрет відомого російського поета В. Жуковського, щоб розіграти його в лотерею й кошти витратити на викуп Т. Шевченка у пана Енгельгардта. Після цього Тараса Григоровича прийняли в Академію мистецтв, і він став навчатися у К. Брюллова.

Освоївши методику малювання академізм, Т. Шевченко переходить до романтизму, про

що свідчать його картини «Катерина», де він зобразив жінку, яка засуджувалася з боку суспільства, «Циганка-ворожка», автопортрет та інші портретні роботи часу перших подорожей в Україні. Але саме життя підштовхнуло художника до пошуку реалістичних прийомів, про що свідчать картини «Селянська родина», «На пасіці», «Вдовина хата на Україні» та пізніші графічні роботи періоду заслання.

Шевченко працював у різних жанрах, зокрема цікавими є його портрети сучасників та серія автопортретів, пейзажі, картини з народного побуту, історичні полотна. Творчість Шевченка-художника мала вплив на подальший розвиток українського образотворчого мистецтва. Чимало його робіт зберігалось у Чернігівському музеї образотворчого мистецтва.

Цікаво знати. Нині переважна більшість їх знаходиться у Національному музеї Тараса Шевченка у Києві, в колекції якого зберігається 28 007 експонатів основного фонду (графіка – 4092, живопис – 589, декоративне мистецтво – 1008, скульптура – 335, архів – 1513, друковані матеріали – 7561, книжки – 9016, фотографії – 1611, меморіальні речі – 648 та ін.; допоміжного фонду – 44 662 одиниці,

тобто загальна кількість експонатів становить 72 669 одиниць). Це все, що пов'язане з життям і творчістю Шевченка, а також його близьких та шанувальників і митців, які присвятили свої художні, літературні і мистецькі твори Кобзарю.

*Т. Шевченко.
Катерина*

*Т. Шевченко.
Селянська родина*

Живопис другої половини ХІХ ст. здобув значного поступу свого розвитку. Мистецтво розвивалося в реалістичному напрямку з демократичними тенденціями і вражає своєю правдивістю. Про це свідчать роботи *Костянтина Трутовського* («Хворий», «Жінка з полотном», «Жни-

К. Трутовський.
Весільний викуп

ва», «Проводи рекрутів», «Жертва фанатизму»), *Кириака Костанді* («На заробітки», «На сінокіс», «В люди»), *Олександра Мурашка* («Похорон кошового»), *Володимира Орловського* («Жнива», «Хати в літній день»), *Сергія Васильківського* («Колядки», «Побачення», «Ярмарок у Полтаві», «Козача левада», «Козаки

в степу», «Чумацький Ромоданівський шлях»), *Архипа Куїнджі* («Місячна ніч на Дніпрі», «Українська ніч») та ін. Усе це твори різних жанрів, але вони демонструють велику художню майстерність митців.

С. Васильківський. *Козаки в степу*

Цікаво знати. Деякі художники, подорожуючи Україною та продовжуючи традиції Т. Шевченка і його «Живописної України», залишили наступним поколінням серії малюнків «З української старовини». Так, С. Васильківський написав 3,5 тис. таких замальовок і картин. У цьому йому допомагав і Микола Самокиш, який прославиться пізніше батальним живописом.

Загалом живопис свідчить про розвиток побутового жанру, пейзажу, портрета, історико-батального опису тощо.

Якщо говорити про Чернігівщину, то слід згадати художників, які проживали чи бували тут. Це *Ілля Рєпін*, який народився в Україні в місті Чугуєві, і хоча був російським художником, але на своїх картинах відобразив свою батьківщину, розкрив її історію, про що свідчать його твори: «Запорожці пишуть листа турецькому султану», «Вечорниці», «Українська селянка», портрет Шевченка та інші.

*І. Рєпін.
Автопортрет*

*І. Рєпін. Запорожці
пишуть листа
турецькому султану*

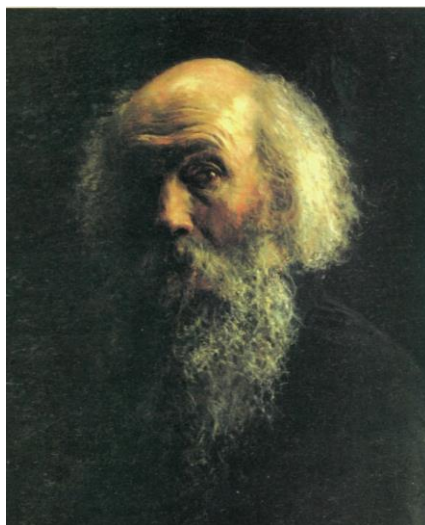
Цікаво знати. Працюючи над картиною «Запорожці пишуть листа турецькому султану», деякий час проживав у садибі Качанівка у В. В. Тарновського (молодшого), який мав велику колекцію предметів із життя запорозьких козаків. І Рєпін намалював декілька полотен, на яких був і господар садиби (на картині «Запорожці пишуть листа турецькому султану») – полковник у папасі серед запорозьців тощо.

*І. Рєпін.
Вечорниці*

Це ж можна сказати й про *Миколу Ге*, який мешкав на хуторі Іванівському Бахмацького повіту, тут він і помер. На Україні він написав такі картини: «Що є істина», «Совість», «Розп'яття», «Автопортрет», портрет Миколи Костомарова, Є. Забіли, Л. Толстого, «Дівчина-українка», «Старий селянин», «Світанок. Хутір Іванківський», у яких глибоко розкрив релігійну тему та продемонстрував свою любов до України.

*М. Ге.
Автопортрет*

Цікаво знати. Коли малював картину «Розп'яття», то, щоб відчувати, як відчуває себе в цьому стані людина, він підвішував до перекладини, яка знаходилася у майстерні, своїх учнів-художників, а також себе, про що свідчать світлини того часу. Це сприяло передачі глибокого психологічного стану об'єкту зображуваного на картині. Художник багато вніс нового у розвиток біблійної теми.

*М. Ге.
Що є істина?*

У другій половині ХІХ ст. розвивається побутовий живопис, яскравими представниками якого були *Іван Соколов* («Українські дівчата ворожать на вінках», «Весілля на Україні»), *Лев Жемчужников* («Кобзар на шляху»), *Костянтин Трутовський* («Весільний викуп», «Хворий», «Сільська вчителька»), *Микола Пимоненко* («Святочні ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Жнива», «На ярмарку»).

В кінці XIX – на початку XX ст. помітним було *монументальне мистецтво та релігійний живопис*. Це розписи Кирилівської церкви, а також Володимирського собору в Києві художника Андріана Плахова разом з учнями рисувальної школи М. Мурашка. Для цієї монументальної роботи А. Плахов запросив також В. Васнецова, М. Нестерова, О. та П. Сведомських, М. Пимоненка, М. Врубеля та ін. Понад 10 років тривала робота, яка й нині вражає своєю масштабністю й величчю, художньою специфікою, драматичним напруженням.

Є досконалі зразки монументального мистецтва й на Закарпатті.

Серед західноукраїнських художників слід виділити творчий здобуток Олександра Рачинського, Андрія Грабовського, Артура Гротчера, Корнила Устияновича, Івана Труша, Юстина Пігуляка.

Чимало було цікавого зроблено українськими художниками-графіками. Популярними були такі техніки малювання, як офорт, сепія, акварель, гуаш, до яких зверталось багато тогочасних художників, зокрема Т. Шевченко, М. Сажин, І. Їжакевич, О. Сластїон, В. Кричевський, М. Волошин, Г. Нарбут, М. Жук, В. Замирайло, О. Кульчицька.

Багато творів на українську тематику написали брати Костянтин та Володимир Маковські.

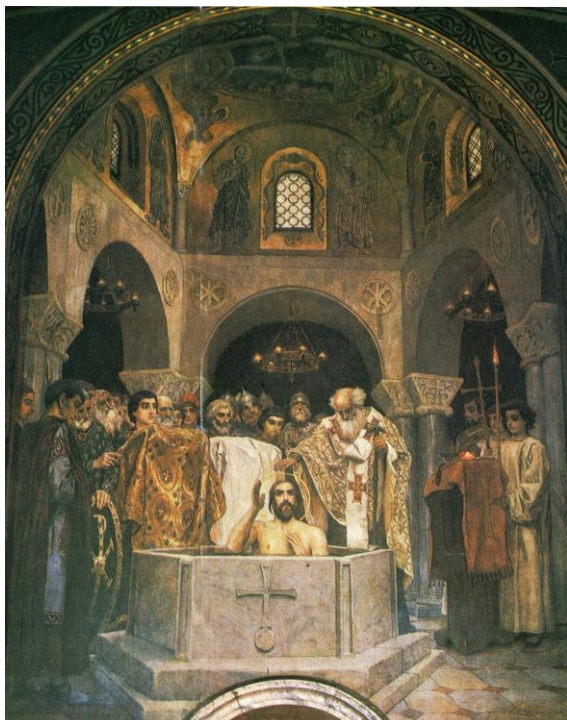
У XIX столітті розвивається також скульптура, про що свідчить «Пам'ятник князеві Володимирі» в Києві (1850–1853 рр., скульптори Василь Демут-Малиновський, Петро Клодт), пам'ятники Миколі Гоголю в Ніжині (1881 р., скульптор П. Забіла) та І. Котляревському в Полтаві (1896–1902 рр., скульптор Л. Позен), Богданові Хмельницькому в Києві (1888 р., скульптор М. Микешин) та ін. Стилiстично скульптура на початку XIX ст. була пов'язана з класицизмом і мала монументальний характер. Чимало зробили в цьому напрямку майстри різних національностей. Розвивається й монументально-декоративна скульптура, яка вживалася для прикрас палаців, парків, будинків, а також портретна й сюжетна.

Таким чином, образотворче мистецтво художників України XIX ст. демонструвало різні творчі методи та жанри, було просякнuto демократизмом, співчуттям до простого народу, філософською спрямованістю.

М. Пимоненко. Святочні ворожіння

Розписи Володимирського собору

*В. Васнецов.
Хрещення Володимира*

*В. Васнецов.
Хрещення Києва*

Театрально-музичне мистецтво XIX ст.

На початку XIX ст. в деяких містах України почали будувати приміщення для театрів, зокрема в Харкові (1789), Києві (1806), Полтаві (1808), Одесі (1814). Усе це підтверджувало факт існування в Україні театральних труп.

Однією з більш відомих був Полтавський вільний театр, заснований у 1810 році. У 1818–1821 роках його керівником був письменник *Іван Котляревський*, який написав для цього театру п'єси «Наталка Полтавка», де зіграв роль Возного, та «Москаль-чарівник». У цьому театрі працював відомий кріпосний актор Михайло Щепкін, якого викупили з кріпацтва. Він створив незабутні образи: Виборного в «Наталці Полтавці» та Чупруна в «Москалі-чарівнику», а також Стецька в п'єсі Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці». Пізніше він стане провідним актором Московського Малого театру, створить багато цікавих образів. З ним будуть дружньо спілкуватися М. Гоголь, Т. Шевченко, який зобразить його портрет. М. Щепкін

*М. Щепкін
у ролі Чупруна*

*Т. Шевченко.
Портрет М. Щепкіна*

і в Москві продовжував виступати в українському репертуарі, чаруючи глядачів своєю неперевершеною грою.

Цікаво знати. В одній із рецензій про роль Чупруна говорилося: «Вершиною тріумфу Щепкіна була роль малоросійського козака. Мистецтво тут доведено до такого високого ступеня, що його важко відрізнити від природи. Ви бачите перед собою не актора, а живу особу, малоросійського козака в натурі, з усім його складом, манерами, звичками, з його лукаво-протодушною фізіономією... як майстерно проспівав козак пісню: «З того часу, як женився, я ніколи не журився!» Публіка примусила його тричі повторити її, і – зауважте це, – повторюючи пісню, Щепкін жодного разу не повторив самого себе, не повторив жодного свого жесту, жодного руху: такий різноманітний він у грі своїй» (Репертуар у Пантеон. 1844. № 10. С. 35).

Театр І. Котляревського гастролював містами України. Побував і в Чернігові.

У 1812 році був заснований Іваном Штейном *театр у Харкові*. Важливу роль у його становленні відіграв Григорій Квітка-Основ'яненко, який написав п'єси українською мовою «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» та інші. У театрі працював видатний, самобутній і неповторний актор Карпо Соленик, який ішов шляхом реалістичного театрального мистецтва, закладеним М. Щепкіним. Він виступив чудовим виконавцем ролі Стецька («Сватання на Гончарівці»), Шельменка («Шельменко-денщик»), Чупруна («Москаль-чарівник»).

Приміщення Харківського театру

Цікаво знати. Пізніше К. Соленик був найкращим виконавцем ролі Хлестакова, а також Бобчинського й Осипа в комедії «Ревізор». Микола Гоголь запрошував його до Санкт-Петербурга для виступу в цій ролі на Олександринській сцені. Але актор відмовився. Були й інші запрошення, на що він відповів: «Ні, Ваше світлосте, я малорос, люблю

Малоросію, і мені жаль розлучатися з нею» (Харьковские губ. ведомости. 1851. № 44). К. Соленика високо цінував М. Щепкін.

На початку XIX ст. на території Правобережної та Лівобережної України подорожували деякі пересувні російські та польські колективи. Окремі прояви театрального життя спостерігалися й у садибах та будинках вельмож.

У першій половині XIX століття прикметним став аматорський студентський театр Гімназії вищих наук князя Безбородька в Ніжині, який був заснований з дозволу царя на прохання директора навчального закладу І. С. Орлая. Провідну роль у студентському театрі відіграли Микола Гоголь та Нестор Кукольник. Першою виставою була «Едіп в Афінах» за п'єсою В. Озерова, яку представили глядачам наприкінці 1823 – на початку 1824 року. Творчою вершиною цього театру був 1827 р., коли було поставлено на Масляну протягом чотирьох днів щодня 7 п'єс. У листі до матері від 26 лютого 1827 року Микола Гоголь писав: «І до честі нашої, визнали одногосно, що із провінційних театрів жоден не годиться проти нашого. Правда грали всі прекрасно. Дві французькі п'єси творів Мольєра і Флоріана, один німецький твір Коцебу. Російські «Недоросток», твір Фонвізіна, «Невдалий примиритель» Я. Княжніна, «Лукавін» Писарева й «Берегове право», твір Коцебу. Декорації були відмінні, освітлення чудове, відвідувачів багато і всі приїжджі, і всі з відмінним смаком... Музика також із наших: вісімнадцять увертюр Россіні, Вебера та інших були розіграні чудово. Коротше кажучи, я не пам'ятаю для себе жодного разу такого свята, яке я мав тепер» [Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. Т. X. С. 83].

Сцена з вистави «Недоросток». У ролі Простакової – М. Гоголь, а в ролі Митрофанушки – Н. Кукольник

Цікаво знати. Учасник цієї вистави К. Базилі згадував: «З найбільшим успіхом йшла в нас комедія Фонвізіна. Бачив я цю п'єсу і в Москві, і в Петербурзі, але завжди вважав, що жодній актрисі, не вдалася роль Простакової так добре, як її зіграв шістнадцятилітній Гоголь». Юнакові Гоголю вдавалися й інші ролі, особливо на українську тематику. Його товариш Т. Пащенко свідчив: «Гоголь любив переважно комічні п'єси і брав ролі дідів... Гоголь взявся зіграти роль старого дядька, страшного скнари. У цій ролі Гоголь практикувався більше місяця, і головне завдання для нього було в тому, щоб ніс сходився з підборіддям. Цілими годинами сидів він перед дзеркалом і пригинав ніс до підборіддя, поки нарешті не добився бажаного. Сатиричну роль дядька-скнари зіграв він чудово, морив глядачів сміхом і зробив їм велику приємність. Усі ми думали тоді, що Гоголь вступить на сцену, тому що у нього був величезний сценічний талант і всі дані для гри на сцені: міміка, грим, перемінний голос і повне переродження у ролі, яку він грав, гадаємо, що Гоголь затьмарив би і знаменитих коміків-артистів, якби вступив на сцену» (Берег. 1880. № 268).

Одночасно Гоголь у студентському театрі був і режисером, декоратором і художником. У зв'язку з тим, що в Гімназії вищих наук навчалися лише хлопці, то всі жіночі ролі вони також майстерно виконували. Серед прекрасних виконавців були Н. Кукольник, К. Базилі, А. Бородін та ін. Крім перекладних та російськомовних п'єс, ставили й українські. Микола Гоголь та Микола Прокопович писали побутові сценки з українського життя, а також ставили п'єси Василя Гоголя-Яновського.

Пізніше у 50-х роках ХІХ ст. студентський аматорський театр діяв у Київському університеті, у якому брали участь М. Старицький, М. Лисенко, Д. Багалій, О. Русов, Хв. Вовк, П. Чубинський та ін. У репертуарі були п'єси О. Островського, О. Грибоедова, М. Гоголя. Їх виступи мали хороший суспільний резонанс.

Наприкінці ХVІІІ ст. – у 40-х рр. ХІХ ст. з'являються *кріпацькі трупи та садибні аматорські театри* у всій Україні. Це театр Д. Ширая в селі Спиридонова Буда (колишнього Новозибківського повіту Чернігівської губернії), у якому було в трьох трупах (драматичній, оперній, хореографічній) майже 200 акторів. Садибний театр був у вельможі Д. Трошинського у селі Кибинці, де ставилися п'єси керівника театру, батька Миколи Гоголя – Василя Панасовича Гоголя-Яновського «Собака-вівця», «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені солдатом», Василя Капніста «Ябеда» та інші.

У 50–60-х роках ХІХ ст. був домашній театр Г. С. Тарновського в селі Качанівка, княгині М. Волконської та її внука Михайла Кочубея в селі Вороньки. Тут ставили перероблені для сцен твори М. Гоголя – п'єси «Оксана» (повість «Ніч перед Різдом»), «Халепка» («Сорочинський ярмарок») та інші.

Учасники театру
«Товариство кохаючих рідну мову»

Досить відомим був театр «Товариство кохаючих рідну мову» в Чернігові, який організував Леонід Глібов. Активними його учасниками були Панас Маркович, Меланія Загорська, Параска Глібова, Степан Ніс, Дмитро Старицький, Микола Вербицький, Ольга Шрамченко та інші. У репертуарі були українські п'єси: «Наталка Полтавка» Івана Котляревського, «До мирового» Леоніда Глібова, «Москаль-чарівник» Григорія Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Тараса Шевченка, «Гаркуша» О. Стороженка та ін. Між діями п'єс в антрактах показували актори-співачі живі картини за творами художників, супроводжуючи їх піснями.

Відомим був і *театральний гурток сестер Ліндфорс* (серед них – Софія Русова) у Києві, *театр Андрія Роковича в Ніжині*, на сцену якого вперше у 1876 р. у ролі Наталки Полтавки вийшла Марія Адамовська, згодом відома під прізвищем М. Заньковецька.

Аматори Єлисаветграда поставили на сцені «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. Ці аматорські колективи засвідчували великий потяг народу до сценічного мистецтва. Так формувалися актори, які стануть творцями професійного театрального мистецтва.

Серед чинних у 30–50-х рр. труп слід назвати також *колективи І. Штейна, Л. Млотковського*. Український репертуар поповнюється новими п'єсами. Набирає свого розвитку театральне мистецтво в *Західній Україні*, де йшли п'єси польською, німецькою, румунською мовами, а також українською. Центрами театального життя були Львів, Перемишль, Тернопіль. Значну роль у розвитку української культури в Західній Україні відіграв відкритий у 1864 р. у Львові завдяки старанням Ю. Лавровського руський народний театр.

В історії української культури визначальне місце посідає перший професійний український театр, знаний як *театр корифеїв*. Він створювався в тяжких умовах. Існував Емський указ царя Олександра II про категоричну заборону українських книг і театральних вистав українською мовою. Цей указ призвів до негативних наслідків та посилив українофільський рух, про що доповідали царю губернатори. Тому 1881 р. вийшов Циркуляр до указу, у якому йшло роз'яснення: «зовсім заборонити улаштування спеціально малоросійського театру і формування труп для виконання п'єс і сцен, викладених на малоросійському нарідчї». Тому створювалися провінційні російськомовні трупи.

Марко Кропивницький та антрепренер Г. Ашкаренко звернулися до міністра внутрішніх справ М. Лоріс-Мелікова з проханням поставити кілька українських вистав. Дозвіл було отримано. Але спочатку була умова: показувати російськомовну, а потім українську виставу. Організатори хитрували, ставили часом невеликий російськомовний водевіль, а потім показували українську п'єсу. Резонанс від вистав був великим.

У 1882 році Марко Кропивницький вирішив створити *першу професійну українську трупу в місті Єлисаветграді*, залучивши до неї братів Тобілевичів, які взяли собі театральні псевдоніми: Іван став Карпенком-Карим, Панас – Саксаганським, Микола – Садовським, а також Марію Адамовську-Хлистову, яка взяла собі сценічне прізвище Заньковецька. Ось ці п'ять діячів і стали корифеями театру, який ствердив в українському сценічному мистецтві напрямок соціального реалізму.

Для цього необхідно було створювати репертуар. І Марко Кропивницький пише понад 40 п'єс, серед них: «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук». *І. Карпенко-Карий* написав понад 25 п'єс, зокрема: «Хазяїн», «Сто тисяч», «Наймичка», «Безталанна», «Суєта» та інші.

До корифеїв театру приєднався й відомий письменник, театральний діяч *Михайло Старицький*, який написав 25 п'єс, серед них:

«Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Циганка Аза», «Не судилось», «Талан», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» та ін. Таким чином був створений репертуар для театру.

Засновники театру корифеїв

Поступово труппа корифеїв поповнювалась акторами, і у 1885 р. їх було вже понад 100. Серед них *Ганна Затиркевич-Карпинська*, *Марія Садовська-Барілотті*, *Л. Ліницька*, *Г. Борисоглібська*. Але з таким колективом працювати було важко, а тому вирішили труппу поділити. Частина акторів залишилася з М. Кропивницьким, а інша перейшла до труппи М. Старицького. Згодом колектив М. Кропивницького також поділилися, і сформувалася нова труппа М. Садовського. Усі вони були пересувними театральними колективами, які гастролювали по всій Україні, були в Санкт-Петербурзі, Москві, на Кавказі та інших місцевостях, мали велику популярність. Крім цих труп, були й інші: Григорія Ашкаренка, Георгія Деркача, Онисима Сулова та ін.

М. Заньковецька
в ролі Цвіркунихи

Серед видатних акторів цього часу особливе місце посідає Марія Заньковецька, яка народилася в селі Заньки на Ніжинщині, довгий час проживала в Ніжині (1901–1928 рр.). Її ім'я стоїть поруч з іменами зірок світової сцени: Сари Бернар, Елеонори Дузе, Марії Єрмолової, Віри Комісаржевської. Їй першій в Україні присвоїли звання «Народна артистка Республіки» (1922 р.). Вона створила глибокі реалістичні образи Олени та Оксани в п'єсах Марка Кропивницького «Глитай, або ж Павук», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», Харитини, Тетяни в п'єсах Івана Карпенка-Карого «Наймичка», «Бондарівна», Ази в п'єсі М. Старицького «Циганка Аза» та ін.

Акторський діапазон М. Заньковецької був широкий – від трагедійно-драматичних, історичних до комічних ролей та музично-опереткових.

Цікаво знати. Щоб усвідомити талант М. Заньковецької, нагадаємо слова її партнера на сцені, відомого артиста Івана Мар'яненка про роль Оксани в п'єсі «Доки сонце зійде, роса очі виїсть»: «Оксана у виконанні М. К. Заньковецької – лагідна, чула, глибока натура. Вона розумна від природи. Тримається просто, з природженою гідністю й невимушеністю. Відчувається, що вона духовно значно вища від панича Бориса», який зрадив її. Про дошлюбні зв'язки Оксани і Бориса довідалися сільські парубки і дівчата, які глумляться над Оксаною, надівають на її голову очіпок і мажуть ворота дьогтем. «Юрба оточує Оксану, а вона спочатку протестує, потім захищається, благає і, нарешті, непомітно, ніби від удару, падає непритомна. Після цієї страшної події, яка ганьбою вдарила ні в чому не повинну дівчину, Оксана на світанку приходить у панські покої. Вона хоче побачитись з паничем Борисом і перевірити, чи то правда, що він заручився з панною, а її покинув. Понівечена й скривджена, вона цілу ніч блукала десь по леваді і тепер ледве тримається на ногах. Обличчя її бліде, з величезними, глибоко запалими очима, в яких і жах, і невимовне страждання, і обурення. Від цих очей не можна відірватися протягом усієї сцени. Здавалося, що артистка ввібрала в

себе біль, страждання й протест скривджених покриток усього світу і з різючою силою геніально узагальнила в образі Оксани, викликаючи в глядачів співчуття до скривджених і обурення проти баламутів...

Сцену марення та передсмертної агонії Марія Костянтинівна провадила, уникаючи найменших виявів натуралістичності, надзвичайно правдиво, з тонким почуттям міри і художнього такту; життя в ній ніби поволі згасало».

М. Заньковецька робила все правдиво й переконливо, утягуючи у свою гру і всіх глядачів. Відома російська актриса Малоого театру Олександра Яблочкіна згадувала: «Ми ходили туди (на вистави «Безталанна», «Глитай, або ж Павук», «Назар Стодоля», «Наймичка» – Г.С.) за якоюсь новою додатковою правдою, тією правдою, якої нас вчили великі актори Малоого театру. В мистецтві Заньковецької було для нас щось таке рідне і нове, і в то й же час нове – і рідне». «Заньковецька уміла хвилювати людські серця, і, затамувавши подих, ми прислухались до кожного її слова, до кожного подиху, до кожної паузи».

Коли М. Заньковецька сміялася на сцені, то сміявся й увесь зал. І коли вона плакала, то теж – зал плакав.

М. Заньковецька
в ролі Оксани

М. Заньковецька
в ролі Харитини

М. Заньковецьку запрошували в петербурзький царський Олександринський театр, обіцяючи велику заробітну плату, участь у виставах світового репертуару. І їй дуже хотілося вийти на широкий простір сценічного мистецтва, але вона залишилася зі своїм українським театром і з своїм багатостраждальним народом та його сценічним мистецтвом. І в цьому виявляється громадянський подвиг Марії Заньковецької.

Цікаво знати. Проживаючи в Ніжині, де вона мала свій будинок, у період між гастролями вона об'єднувала навколо себе молодих студентів, вчителів, талановиту молодь і ставила вистави, формувала їх сценічну майстерність, про що свідчать виступи багатьох із них, вони стали згодом відомими акторами: Єлизавета Хуторна, Галина Ніжинська, Марія Малиш-Федорець, Юхим Мілович та ін. Саме ці ніжинські актори й послужили М. Садовському основою для створення стаціонарного театру у 1907 р.

М. Малиш-Федорець

Єлизавета Хуторна

Музичне мистецтво ХІХ ст.

У ХІХ ст. в Україні продовжують розвиватися різноманітні жанри народної музичної культури. Традиційно звучать обрядові, колискові, весільні пісні. Була розвинута й гумористично-танцювальна пісенність. Здобувають популярність пісні-романси «Їхав козак за Дунай» (на слова С. Климовського), «Віють вітри, віють буйні» (на слова І. Котляревського), «Гуде вітер вельми в полі» (на слова В. Забіли), «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю» (на слова М. Петренка), «Стоїть гора високая» (на слова Л. Глібова) та інші.

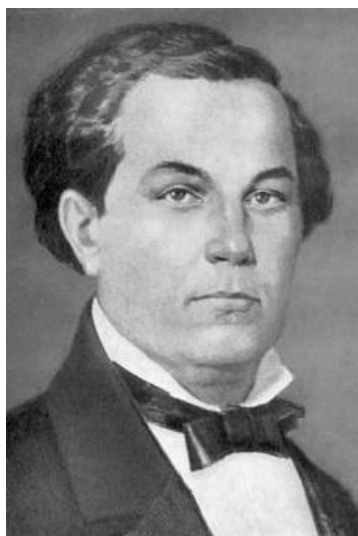
Популяризаторами народних дум стають відомі кобзарі *Остан Вересай* із Сокиринців на Чернігівщині, *Андрій Шут*, *Михайло Кравченко*, *Федір Кушніренко*, *Терентій Пархоменко* та інші, які виконували народні думи, історичні пісні, балади.

Цікаво знати. Микола Гоголь з глибокою повагою ставився до народної творчості, цінував її, підкреслюючи: «Якби наш край не мав такого багатства пісень, я ніколи не написав би його історії, тому що я не збагнув би її й не мав би поняття про минуле».

Композитор Микола Лисенко зібрав майже 700 народних пісень. Музична фольклористика України дуже багата й різножанрова.

Музичні твори часто використовували в театральних виставах, збагачуючи дійство, оживляючи спектакль. Часто для цього залучали композиторів.

У XIX ст. розвивається й *професійна музика*. З попередніх часів залишається хорова музика, яка відзначається новими пошуками хорової майстерності у творчості *Миколи Леонтовича*. Звучить і духовна музика. Композитори створюють нові твори, які хвилюють нас і сьогодні. Так, твір «Молитва за Україну» («Боже, великий, єдиний») на слова О. Кониського, музика М. Лисенка та «Ще не вмерла Україна» слова П. Чубинського, музика *Михайла Вербицького*, стали духовним та національним гімном Батьківщини.

С. Гулак-Артемівський

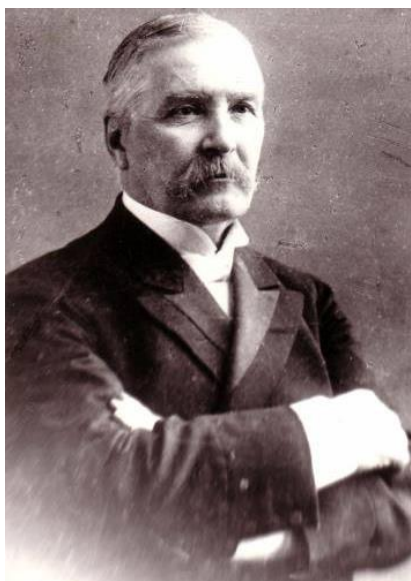
Важливу роль у музичному житті займало оперне мистецтво. Першою загальнови-знаною й популярною стала опера *Семена Гулака-Артемівського* «Запорожець за Дунаєм» (1862) – класичний взірець оперного жанру. У ньому переплелася все доступне й захопливе: і музична мова, і типажі драматургічного дійства, і багатство реалістичних музичних номерів: ліричних (Оксани, Андрія), комічних (Карась, Одарка). Після першої успішної постановки в Маріїнському театрі в С.-Петербурзі, де 22 роки працював С. Гулак-Артемівський, якого з України привіз М. Глінка і опікувався ним, опера не йшла. Нове тріумфальне відродження її відбулося в трупі М. Старицького за участю М. Кропивницького, М. Заньковецької, М. Садовської-Барілотті та ін. Велику популярність опера мала і в XX ст.

Подивіться й послухайте, будь ласка, чудову сцену Карася і Одарки, зверніть увагу на прекрасних виконавців І. Паторжинського та М. Литвиненко-Вольгемут: яка експресія, яке багатство драматичного і музичного в їхній міміці, голосових інтонаціях. Вражає й завершальна сцена, у якій демонструється вільнолюбство козаків і любов до рідної землі.

У цей час в Україні працюють композитори Анатолій Вахнянин, Михайло Калачевський, Петро Ніщинський, Петро Сокальський, автор опер «Облога Дубного», «Майська ніч», Яків Степовий, Микола Леонтович, Микола Аркас (опера «Катерина»).

Сцена із опери «Запорожець за Дунаєм».
Карась – І. Паторжинський,
Одарка – М. Литвиненко-Вольгемут

Микола Лисенко

Основоположником української композиторської школи вважається *Микола Лисенко*, видатний музично-громадський діяч, педагог, талановитий композитор. Він так визначав своє місце в українській музичній культурі: «При своїй волі і любові до праці я б домігся коли не блискучого, то доброго міцного становища у виконавському світі. Однак знав і те, що моя рідна музична культура – ще незаймане ніким поле, якому потрібен свій орач і сіяч. Йому я й замислив присвятити свої скромні сили».

Микола Лисенко написав опери: історично-героїчну «Тарас Бульба», лірико-побутову «Наталка-Полтавка», фантастичну «Утоплена», оперу-сатиру

«Енеїда», дитячі опери: музичну казку «Коза-дереза», фантастично-казкову «Зима і весна», гумористичну «Пан Коцький». Він також створив понад 80 вокальних і хорових творів, зокрема народний цикл «Музика до Кобзаря», романси («Коли розлучаються двоє»), рапсодії, ліричні твори («Елегія») та багато інших.

Важливу роль у розвитку музики відіграють музично-драматичні театри, у репертуарі яких були пісенно-діалогічні п'єси: водевілі, оперети, мелодрами, де вагому роль мали музичні номери.

Цікаво знати. *Значне місце у музичному житті XIX століття посідала спадщина творів російських композиторів, які своє життя пов'язували з Україною, писали твори на українську тематику: Михайло Глінка, що відіграв велику роль у житті С. Гулака-Артемівського, допоміг йому стати фахівцем, написав у Качанівці романси на слова поета В. Забіли «Гуде вітер вельми в полі», «Не цебечи, соловейку»; Микола Римський-Корсаков написав опери «Майська ніч» і «Ніч перед Різдом», Петро Чайковський, який був родом із Полтавщини, проживав по декілька місяців у Низах на Сумщині, у Кам'янці на Черкащині, Браїлові на Вінниччині, бував у Києві, Одесі, написав опери «Мазепа», «Черевички».*

У XIX ст. театральну-музичне життя в Україні набирає широкого й різнобічного розвитку. Часто мистецькі твори спонукали до посилення національних почуттів українців, до боротьби за права народу мати свою мову та своє національне мистецтво. Саме цим проникнуті, зокрема, опери Петра Сокальського «Облога Дубного», М. Лисенка «Тарас Бульба» та ін.

Відомими співаками XIX ст. були С. Гулак-Артемівський, Олександр Мишуга, Соломія Крушельницька, Юліан Закревський та ін.

Музичне мистецтво XIX ст. стало одним із важливих чинників подальшого розвитку професійної національної культури.

Гнізда культури

Чи знаєте Ви, шановні читачі, що на Чернігівщині, Полтавщині, Київщині та інших регіонах деякі садиби дворян та представників творчої інтелігенції займали важливе місце у культурному житті України і увійшли в історію як гнізда культури. Гнізда культури, це такі місця, в основному садиби, де розвиток культури проходив у певний історичний час і де основну роль відігравала особа або родина, а також люди, які близько стояли до них, і всі вони були зацікавлені у розвиткові культури.

Можна виділити такі основні ознаки: наявність 1) палацу, збудованого відомим архітектором; 2) парку, оздобленого парковою архітектурою (місточки, «руїни», бесідки, арки, альтанки, гроти тощо) та скульптурою (це переважно копії античних статуй Еврипіда, Меркурія, Аполлона, Венери тощо). В парку найчастіше наявні водоймища, озера, ставки, прикрашені фонтанами, каскадами водопадів, скульптурами; 3) картинної галереї та різних колекцій; 4) театральних та музичних колективів, хорів; 5) розвиток окремих видів ужитково-декоративного мистецтва; 6) участь у культурному житті садиби художників, музикантів, архітекторів, акторів, письменників, науковців тощо.

Саме таке поєднання вказаних складових робить садибу явищем культури. Хоча садибне життя було значно ширшим, бо воно включало в себе господарську діяльність, громадсько-політичні інтереси власників садиб тощо.

У переважній своїй більшості дворянські садиби стояли осторонь великих міст, навіть сіл. Це були острівки, оазиси зі своїм специфічним життям. До таких гнізд можна віднести садиби Кирила Розумовського у Батурині, Петра Румянцева-Задунайського у с. Вишеньки, Ігната та Павла, Григорія Галаганів у селах Дігтярі та Сокиринці, Григорія та Василя (старшого і молодшого) Тарновських у Качанівці, Дмитра Трощинського – у селі Кибинці, Михайла Кочубея у с. Вороньки та ін. Поруч стоять садиби Пантелеймона Куліша та Ганни Барвінок у Мотронівці, Михайла Коцюбинського у Чернігові, Марії Заньковецької у Ніжині, Миколи Ге на хуторі Іванівському та ін. Особливо показовою є садиба Тарновських – Качанівка, де у різний час тут бували письменники, як М. Гоголь, В. Забіла, П. Куліш, Ганна Барвінок, Марко Вовчок, Т. Шевченко, композитори М. Глінка, С. Гулак-Артемівський, художники В. Штернберг, І. Рєпін, Г. Васько, О. Волосков, В. Маковський, О. Агін, вчені В. Антонович, М. Костомаров, О. Лазаревський, Д. Яворницький та інші.

Василь Васильович Тарновський (молодший) зібрав декілька цінних колекцій: 3091 предмет живопису та старожитностей, з них 400 предметів доісторичного часу, 1728 предметів великокняжого та 863 – козацького періодів. Важливу частину колекції становили мальовані олійними фарбами оригінали та копії портретів діячів історичного минулого України XVII–XVIII ст.

Історична колекція включала в себе більше 7 тисяч одиниць.

Особливе місце серед колекцій займає зібрання матеріалів, пов'язаних з життям і творчістю Т. Шевченка. В. В. Тарновський (молодший) придбав їх понад 1000 одиниць: це були твори письменника, його листи, живописні твори, речі поета та інші документи. Крім цього, в садибі була велика картинна галерея. Ці та всі інші колекції В. В. Тарновський

подарував Чернігівському земству і на основі їх були створені історичний музей у Чернігові (нині він носить ім'я В. В. Тарновського) та Державний музей Т. Г. Шевченка у Києві.

Шановні студенти, якщо Вас зацікавив цей матеріал, то можете звернутися до нашої книги: «Розвиток художньої культури на Чернігівщині у XIX – на початку XX ст.» (Ніжин, 2015) та «Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне» (Ніжин, 2001., Київ, 2016).

XIX ст. було важким для розвитку української культури, бо українська земля була захоплена іншими державами – Російською імперією, Польщею та Австро-Угорщиною. Незважаючи на заборону української мови в школах та вищих навчальних закладах, періодиці, театрі тощо і в цей складний час пробуджувався особливий інтерес української інтелігенції до національно-історичних джерел минулого, народної творчості, етнографії, всього кращого, що було створено в попередніх епохах, осмислено з національних позицій та під впливом нових ідей західно-європейської наукової думки. Саме в цьому контексті сприймається і діяльність деяких громадських об'єднань. Розпочинається процес українського національного відродження. І це спочатку відчувалося на Лівобережжі України, де зберігалися ще традиції Гетьманської держави, і колишня козацька старшина, перелицьована у дворян, пам'ятала про своє коріння, а потім і в інших регіонах, зокрема у Західній Україні, Слобожанщині.

В цей період продовжується боротьба за українську мову як складову національної єдності українського народу, на якій проростало високе професійне мистецтво – література, театр, музика, народна творчість, яка зберігалася в селянському середовищі, а її пропагандистом стає українська інтелігенція.

Осередками культури були в XIX – поч. XX ст. як великі центри – Київ, Чернігів, Харків, Львів тощо, так і деякі дворянські садиби, які сприймалися як своєрідні гнізда культури.

В XIX ст. українська культура (література, театр, музика, наука) набирає всебічного розвитку, незважаючи на складнощі, які пов'язані з загальною державною політикою країн, до яких територіально входила Україна.

Українство проникає в школу, а особливо у вищі навчальні заклади, шляхом дослідження історії, збирання і вивчення фольклору, організації інсценізацій, розвитку малярства, видань книжок тощо.

В кінці XIX – на початку XX ст. українська інтелігенція зрозуміла, що крім культурно-просвітницької роботи слід вести боротьбу за самостійне державне політичне існування України. Закладені у цьому напрямку основи знайдуть свій розвиток уже у XX ст.

Поміркуй над прочитаним:

- 1) Назвіть основні центри розвитку української літератури ХІХ ст.? Яке місце в ній ніжинських та чернігівських літераторів? В чому заслуга І. Котляревського?
- 2) Назвіть основні живописні твори Т. Шевченка і визначте їх основні жанри та стилі.
- 3) Про кого Ви хотіли б дізнатися з художників ХІХ ст. ще у підручнику? Чим пояснити Ваш вибір?
- 4) У яких стилях працювали художники ХІХ ст. і яка тематика переважала у їх творчості?
- 5) У чому полягають основні досягнення української музичної культури ХІХ ст.?
- 6) Що нового Ви дізналися про розвиток театрального мистецтва України з підручника і який із театральних колективів Вас зацікавив?
- 7) Назвіть корифеїв українського театру ХІХ ст. і дайте одному з них характеристику.
- 8) Де, коли і ким був створений перший стаціонарний театр і яке відношення до нього мали митці Ніжина?
- 9) Якщо Вас зацікавило театральне життя Ніжина чи Чернігівщини, зверніться до книг Г. В. Самойленка «Театри і актори Північного Лівобережжя України» (Ніжин, 2010) та «Марія Заньковецька і Поліський край» (Ніжин, 2004).

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XX–XXI СТОЛІТТЯ

XX століття – один із найскладніших етапів в історії України.

Перший період 1901–1917 рр. був пов'язаний із Першою світовою війною (1914–1918 рр.) та революціями в Росії демократичною Лютневою та соціалістичною Жовтневою 1917 р.), яка викликала громадянську війну (1918–1922 рр.), а також боротьбою України за здобуття своєї незалежності (1917–1920 рр.).

Другий період – установа радянської влади на всій території України (1920–1991 рр.) і входження України 1922 р. до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Цей період означений великими змінами в загальному розвитку, які вивели країну з розрухи та зробили її однією з розвинених країн Європи в усіх її напрямках. Але цей же період відзначений і політичними репресіями (1930–1940 рр.), Голодомором 1933 р. і Другою світовою і Великою Вітчизняною війною, післявоєнною розрухою та її ліквідацією, боротьбою національно налаштованої інтелігенції за право народу володіти українською мовою, розвивати національну культуру, право на свободу тощо.

Третій період – період української незалежності і державності (з 1991 р.), який означений своєю специфікою та складністю. Українська культура у цей період орієнтується на відродження історичної пам'яті, повернення по всьому світі розкиданих здобутків української культури. Проте перехід до ринкових відносин в Україні призвів до скорочення державних коштів у галузі культури, припинення діяльності мистецьких колективів (особливо в районах).

Верховна Рада України ухвалила декілька законів, що стосувалися культури. У 1992 р. були схвалені «Основи законодавства про культуру», Закон «Про музеї та музейну справу в Україні», «Про бібліотеки та бібліотечну діяльність». Був створений фонд культури (голова – поет Борис Олійник), а також українсько-американський фонд «Відродження». Активно проявили себе й деякі меценати української діаспори.

З 1996 р. діє Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара. Нині держава взяла під охорону 123 тис. пам'яток історії та культури.

За останні роки були створені нові заповідники: «Чернігів стародавній», «Кам'янець-Подільська фортеця», Батуринський заповідник, Гетьманська столиця у Глухові, пам'ятний меморіал у Крутах тощо. У зв'язку з тим, що держава не може забезпечити розвиток культури, майже все переводиться на самофінансування.

Будівництво та архітектура

Як і в попередні періоди, у будівництві визначені такі основні напрямки: *житлове, громадське та промислове. Храмове та палацове* відновилося в Україні у кінці ХХ ст. в роки незалежності.

На початку ХХ ст. з'являються нові будівельні матеріали: бетон та залізобетон. У містах з'являються висотні будинки й змінюється їх архітектура, бо стиль класицизму відійшов у минуле. Хоча архітектор Павло Альошин намагався його зберегти, унісши в нього елементи античності й визначивши еклектичний *стиль неокласицизмом*, для якого характерна була *строгість, ясність і благородність*, але він не був підтриманий іншими архітекторами. У цьому стилі він збудував Педагогічний музей у Києві (1913 р.) та Ольгинську жіночу гімназію (нині приміщення Президії НАН України).

Арх. П. Альошин. Педагогічний музей

В архітектурі початку ХХ ст. з'являється *стиль модерн* (від французького слова – новий, сучасний). Для нього характерне використання *примхливих, мінливих форм, вигадливих ліній, асиметрії, вільного планування*. Його застосовували в підкреслено індивідуальному будівництві. Прикладом його може бути *Будинок з химерами архітектора*

Владислава Городецького, який має чітку й раціональну асиметричну конструкцію, прикрашену великою кількістю скульптур реальних і фантастичних істот (тварин, птахів, риб, русалок, химер – з шиєю лева, тулубом кози та хвостом дракона), які виконав для будинку київський скульптор Еліо Саля.

*Арх. В. Городецький.
Будинок з химерами*

Стиль *модерну* також застосовували архітектори Віктор Шретер (Оперний театр у Києві, 1901 р., стиль французький ренесанс), Генріх Гай (Бессарабський критий ринок у Києві, 1912 р.), Олександр Кобелев (Державний банк, 1905 р.), Ігнатій Ледоховський (Клініка очних хвороб, 1907 р.) та інші.

*Арх. О. Кобелев.
Державний банк*

По фотографії Буршона и Губчевського

Стиль українського модерну використав Василь Кричевський у Будинку Полтавського губернського земства (1908 р., нині краєзнавчий музей). Загальна композиція двоповерхового будинку виразна, з трьома виступами вперед і двома високими баштами. Тут широко застосовано полив'яну черепицю на дахах, а також багатоколірні кахлі на фасаді.

Арх.
В. Кричевський.
Будинок
Полтавського
земства

У 20-ті роки в архітектуру проникає *формалізм*, бо деякі архітектори відмовилися від традицій класичної спадщини. Переважає стиль «нової архітектури з опорою на минулі стилі». Так, архітектор *Олександр Вербицький* використовує *українське бароко* у будівництві Залізничного вокзалу (1927–1932), а архітектор *Дмитро Дяченко* – старовинні українські традиції у спорудженні комплексу будинків Української сільськогосподарської академії в Голосіївському лісі в Києві.

Приміщення
Харківського
Держпрому

У 30-ті роки в архітектурі широко вживаним є *конструктивізм* (від лат. *constructus* – необхідний для побудови, доцільний), який *передбачає використання простих предметних форм, принципів машинної технології, індустріального виробництва*. Цей стиль широко популяризується у зв'язку з масовим будівництвом промислових об'єктів. Архітектурні пам'ятки 20–30-х років ХХ ст. увібрали в себе риси простоти, поєднання глухих бетонних і ажурних скляних площин без декоративних прикрас. Прикладом можуть бути будівлі Держпрому в Харкові (1925–1929 рр., архітектори С. Серафимов, М. Фельгер, С. Кривець), Дніпрогесу (1927–1932 рр., інженер І. Александров). Це ж помітно й у генеральних планах розбудови міст Донецька, Запоріжжя та ін.

Застосовується в цей час *псевдомонументалізм*, який має ознаки еkleктики і в якому поєднуються елементи ампіру з його характерними рисами: масивні монументальні форми, парадна помпезність інтер'єрів, використання портиків, колон тощо. Прикладом цього може служити будинок Уряду УРСР (1936–1938 рр., архітектори І. Фомін, П. Абросимов), приміщення обкому і міському Компартії України та ЦК ЛКСМУ, нині Міністерство закордонних справ, (1938, архітектор І. Лангбард), будинок Верховної Ради України (1936–1939, архітектор Володимир Заболотний). У центрі цього приміщення – 8-кутний у плані сесійний зал (на 1 тисячу місць), перекритий металевим-скляним куполом. Головний фасад обрамлений шестиколонним портиком, інтер'єри оформлені в стилі українського народного декору. Навколо приміщення стоять скульптури.

Будинок Верховної Ради

Будинок Уряду

*Будинок Міністерства
закордонних справ*

*Довоєнний
Хрещатик*

*Зруйнований
Хрещатик*

*Відбудований
Хрещатик*

У повоєнний період (1945–1949 рр.) розпочинається відбудова міст і сіл. За генеральним планом відбудовується Київ. Було проведено конкурс на кращий проєкт забудови Хрещатика. Перемогли проєкти архітекторів О. Власова, А. Добровольського, В. Єлізарова, О. Захарова, О. Малиновського, Б. Приймака, І. Скачкова. Багатоповерхові будинки були збудовані в стилі українського модерну з використанням пишного декору, оздобленого керамічною плиткою в національних мотивах. Широкі тротуари, засаджені каштанами, роблять вулицю величною. У цьому ж стилі збудовані й павільйони Виставки передового досвіду в народному господарстві України в Києві (1958 р., архітектори В. Орехов, І. Мезенцев, А. Станіславський, Д. Баталов), Будинок культури енергетиків (архітектор І. Рожин) та адміністративні приміщення з національним забарвленням (арх. М. Коломієць, С. Вайнштейн), будинки в місті Нова Каховка (1951–1954). Цей стиль використаний у багатьох містах. Його видно й у будівлях Ніжина, зокрема на площі І. Франка на початку вулиць Гоголівської та Овдіївської.

Павільйони Виставки народного господарства

У 1955 р. вийшла постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про усунення надмірностей у проектуванні та будівництві». Запропоновано було застосовувати у будівництві промисловий метод з «міжнародним стилем». Необхідно було розв'язувати житлову проблему, переселити людей із підвалів, комуналок, у яких проживало населення в повоєнний час.

*Приміщення,
зведені в
міжнародному
стилі*

Почали будувати так звані «хрущовки» – стандартні будівлі без прикрас, збіднені в архітектурному відношенні. Застосовано збірний залізобетон та цілі блоки, які виготовляли на будівельних заводах. За короткий час зводилися за одним проєктом цілі квартали для робітників, у яких розміщувалися житлові будинки, школи, магазини тощо. Житлова проблема була вирішена.

*Житлові
квартали*

Будувалися також палаци культури, театри, консерваторії, приміщення закладів освіти тощо. У 1969–1970-ті рр. спорудили новий корпус та гуртожиток № 3 Ніжинського педагогічного інституту. У 70–80-х рр. вводилися нові проекти, про що свідчать корпуси Київського національного університету, меморіальний комплекс Українського музею Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у Києві тощо.

У період 90-х років та початку ХХІ ст. було застосовано *вільне планування*. З'являються висотні будівлі, а в архітектурних стилях спостерігається «вінегрет». Приватні будівлі, котеджі та інші приміщення зводяться в стилі, який замовляв господар. Тому спостерігаємо будівлі, споруджені у візантійському стилі та бароко, класицизму, готики, еkleктики. Прикладом цього можуть бути сучасні будівлі. Так, барокові прийоми, використані в будівлі Міністерства фінансів України в Києві (2001, арх. В. Гальченко, Г. Довженко, А. Цветков), житловий 9-поверховий 22 квартирний будинок на вул. Січневого повстання, 10 у Києві (ХХІ ст., арх. В. Єжов, С. Єжов, М. Витушок, В. Селиванов), а також галерея мистецтв у Полтаві (ХХІ ст., арх. Ю. Олійник).

Приватні будівлі

Мають активне застосування в архітектурі об'ємно-просторові й архітектурно-художні форми та прийоми народного зодчества (у житлових будинках та храмах).

Важливо знати. Для сучасних будівель характерні такі риси: пірамідальність у силуеті (у храмах) і пластичність (у будинках, виконаних у стилі неobaroko), а також ярусність, простота в геометрії архітектурних форм; відповідність внутрішнього простору зовнішньому, центричність, наявність відкритих галерей та стовпчиків, високий скатний дах. Прикладом цього може бути Церква Святого Євгена в храмовому комплексі села Буки Сквирського району Київської області (ХХІ ст., арх. Ю. Бабіч, К. Капінус, Ю. Рейтерович),

церква Покрови Богоматері у Білій Церкві (1997, арх. Ю. Бабіч, Т. Мусієнко), церква Миколая Чудотворця у Києві на Подолі (2003–2004 рр., арх. К. Лосицький, Є. Мірошніченко), Андріївська церква у Вишгороді Київської обл. (1991–1993, арх. Ю. Лосицький), Собор Вишгородської Божої Матері, Собор великомученика Олександра в Харкові (1991–1996, арх. П. Чичельницький, Ю. Шкодівський, А. Киреев).

*Храмовий комплекс
у селі Буки
Сквицького району*

*Собор Вишгородської
Божої Матері*

Собор
Великомученика
Олександра в
Харкові

Під впливом зарубіжного архітектурного мистецтва з'явилося чимало *модерних стилів*, а також застосовано принципи стилізаторства, імітації, інновацій. У період незалежності України в архітектурі з'являються *нові техностилі*. Це прояви *постмодернізму*: мінімалізм з чіткою геометричною формою без прикрас, кітч, коли модернізм поєднується з ампіром (лицарські башти, залізобетонні арки, античні колони, готичні вітражі). Але все це робиться за мінімальних затрат.

Частіше вживаним є *стиль хай-тек* (як пізній модернізм), орієнтований на залучення високих технологій, і в той же час він вирізняється простими фасадами, масштабними формами та великою кількістю скла, пластмас, металу й технологічними інтер'єрами, більше схожими на заводські цехи, використанням сіро-металевих фарб. Але ці приміщення повинні бути зручними. У хай-теку більше елементів конструктивізму та кубізму, футуризму (Театр на Подолі, 2017).

Прикладом хай-теку може також служити палац студентів Юридичної академії в Харкові, 2004 (архітектор Ю. Шкодовський), готель «Хрещатик» (арх. Л. Філенко), діловий комплекс «Зовнішпосервіс» (арх. О. Донець), банк «Україна» (арх. С. Бабушкін), офісний центр «Київ-Донбас» (арх. В. Жежерін) та ін.

Будинки в стилі хай-тек

У стилі хай-тек більше будуються офісні приміщення та торгово-розважальні центри, бізнес-центри, адміністративні приміщення.

Слід зазначити, що в сучасному будівництві використовують нові матеріали: скло, бетон, металопластика, вишукані оздоблювальні матеріали.

В останній період з'явилися нові форми хай-теку: *біо-тек*, *еко-тек*.

Стиль біо-тек близький до природних явищ, тому архітектори, застосовуючи його, прагнуть здійснювати будівництво на природі, де багато зелені. Будинки мають специфічну несиметричну форму, яка властива живій природі: коконів, дерев, раковин, яєць, печер, гнізд, бджолиних стільників тощо. І людина таким чином потрапляє у світ природи. В інтер'єрах будинків у стилі еко-тек будівельники часто застосовують натуральні матеріали, які створюють для жителів затишок і зв'язок з природним середовищем.

Будівлі в стилі біо-тек

З'явився в архітектурі й *новий урбанізм*, коли відстоюється принцип компактного розміщення «пішохідного» міста, району. Наприклад, район Троєщини в Києві. Усе це засвідчує різноманітність стилів у сучасній архітектурі, тут залучено й зарубіжний досвід.

Поміркуй над прочитаним:

- 1) Визначте основні періоди розвитку української культури ХХ і поч. ХХІ ст.
- 2) Що символізує собою Будинок з химерами В. Городецького? Які будівлі ще з'явилися на поч. ХХ ст. у цьому стилі?
- 3) Як у будівництві знайшли своє місце українські прояви?
- 4) Які стилі характерні для ХХ ст. і в чому їх своєрідність?
- 5) Що нового з'явилося в будівництві поч. ХХІ ст. і чим це пояснюється?
- 6) Поясніть Ваше відношення до архітектурних новацій ХХІ ст.
- 7) Що Ви можете сказати про меценатів української культури різних епох (від ХVІІ – до поч. ХХІ ст.)? Наведіть конкретні приклади.

Освіта у ХХ ст.

На початку ХХ ст. царський уряд Росії продовжував ігнорувати розвиток освіти в Україні. До 1917 р. не було жодної україномовної школи. Та й письмених українців було всього 35 %. У 1914–1915 рр. в Україні налічувалося всього 452 середніх школи, які охоплювали 140 тис. учнів, та 19 вищих навчальних закладів, у яких навчалося 26,7 тис. студентів.

Організовані у 1905–1907 р. громадські організації «Просвіти» намагалися своїми силами видавати україномовні книжки для дітей. У цьому напрямку багато робив письменник Борис Грінченко та його дружина Марія Загірня. Після заборони «Просвіти» книговидання українською мовою припинилося. Так, у 1913 р. із 5283 книг, що вийшли в Україні, лише 176 були україномовними, а з 1914 – жодної.

Після 1917 р., у період революційних потрясень і пошуку шляхів до незалежності та утвердження української державності, *відкриваються україномовні школи*. Почали працювати деякі гімназії в Києві, Полтаві, Чернігові, Одесі, Харкові та інших містах. На українську мову переходили й інші навчальні заклади. Почалося видання навчальної літератури рідною мовою. Так, у кінці 1918 р. в Україні існувало 47208 народних шкіл, 1210 вищих початкових шкіл, 474 чоловічі та 262 жіночі гімназії, 91 комерційна школа, 70 реальних і 18 торгових шкіл, 18 духовних закладів. Відкриваються також учительські інститути, Українська академія наук (1918).

Після встановлення радянської влади в Україні розпочинається *процес українізації*. Було також кинуте гасло «Геть неписемність». Усі школи та установи переходили на українську мову. І цей процес дав свої результати. Так, якщо у 1922 р. діловодство українською в установах велося до 20 %, то у 1927 р. – 70 %. На початок 30-х рр. україномовними було 90 % преси, $\frac{3}{4}$ (три чверті) всіх театрів України.

Але треба пам'ятати, що Україна – багатонаціональна держава. Тож 1 серпня 1923 р. був виданий декрет «Про заходи забезпечення рівності мов і про сприяння розвитку української мови».

Цікаво знати. Паралельно з україномовними, які посідали провідне місце (у 1929–1930 навчальному році їх було вже 21,6 тис.) функціонували 1539 шкіл з російською мовою навчання, 786 – єврейською, 628 – німецькою, 381 – польською, 121 – молдавською, 73 – болгарською, 16 – грецькою, 15 – чеською, 10 – узбецькою, 8 – татарською, 2 – ассирійською. Для цих шкіл готували вчителів у педагогічних інститутах. Виходили національні газети, журнали, функціонували театри, інститути тощо. У 30-х рр. переважна більшість їх була ліквідована. Багато із їх керівників були репресовані.

У кінці 20-х рр. наголошувалося на організації трудового виховання та політехнічного навчання.

Після громадянської війни розпочалася реорганізація вищої та середньої спеціальної освіти. Відкривалися також нові навчальні заклади. Так, наприклад, медичні факультети університетів перетворювалися в медичні інститути, створювалися сільськогосподарські, технічні, технологічні, гірничі та інші вищі навчальні заклади.

У 30-х роках призупинилася українізація. Розпочалися репресії.

Важливо знати. У період з 1930 до 1941 р. в Україні було викрито близько 100 різних організацій і груп, які кваліфікували як «націоналістичні» та ворожі. Стали жертвами репресії понад 800 тис. громадян різних установ. Почалися чистки шкіл, звільнено з роботи було майже 24 тис. педагогів.

Незважаючи на це, у вересні 1933 р. були відновлені університети, які у 20-х роках функціонували як інститути народної освіти: Київський, Харківський, Одеський, відкритий Дніпропетровський. Збільшилася кількість вищих навчальних закладів. Якщо у 1914–1915 н. р. їх було 19, то у 1938–1939 н. р. їх було уже 129. Відповідно збільшилась і кількість студентів. У багатьох містах відкривалося по декілька інститутів: у Вінниці, Полтаві, Донецьку – по 4, Луганську, Запоріжжі, Житомирі, Миколаєві, Херсоні та ін. – по 3. Було підготовлено понад 500 тис. фахівців для різних галузей народного господарства.

У важкий повоєнний час були поновлені школи, виші. Так, у 1945–1946 н. р. працювало вже 30512 шкіл, де навчалося 1 млн 851 тис. учнів. З кожним роком ця кількість зростала.

У кінці 50-х на початку 60-х років триває реформування в галузі освіти. 1958 р. опубліковано закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти у СРСР». Школи перетворено на восьмирічні (обов'язкові) та одинадцятирічні загальноосвітні трудові політехнічні з виробничою практикою. Відкривалися міжшкільні виробничі майстерні. Випускники шкіл, крім відмінників, повинні були мати перед вступом у виші два роки трудового стажу.

У 1959/60 н. р. в Україні налічувалося 34,6 тис. загальноосвітніх шкіл, у яких понад 80 % навчалося українською мовою. У 1976 р. ухвалено було рішення про перехід на обов'язкову середню освіту.

Плакат «За українське шкільництво»

Важливу роль відіграли *професійно-технічні училища*, які готували різних спеціалістів для народного господарства. Відкриті чи реорганізовані були й технічні вищі: Луганський машинобудівельний, Краматорський індустріальний, Інститут народного господарства в Києві тощо.

Засновані нові навчальні заклади: Донецький університет (1964), Інститут мистецтв у Харкові (1963), Київський (1969), Сімферопольський (1972), Запорізький (1985) інститути культури тощо.

У 1970–1980-х рр. в Україні зусиллями державних та регіональних установ тривала *політика денаціоналізації та русифікації*. Зменшилася кількість шкіл з українською мовою навчання. Тому у 1989 р. Верховна Рада України ухвалила «Закон про мови в Українській РСР», яким українська мова оголошувалася державною. Відкриваються сотні шкіл з українською мовою навчання, а в російських школах – україномовні класи.

У 1991 р. ухвалено закон «Про освіту». З'являються *нові типи шкіл*: ліцеї, гімназії, коледжі. Значно поглибилося вивчення української мови, історії, літератури, географії та інших наук.

У вишах скасовано вечірню та значно скорочено заочну форму навчання.

У 2002 р. Верховна Рада ухвалила *Національну доктрину розвитку освіти у XXI ст.*, а у 2015 р. – Закон «Про вищу школу», 2017 р. – Закон «Про середню школу». Ці законодавчі акти сприяли тому, що почала діяти *орієнтація на європейський зразок* роботи освітніх закладів. У 2005 р. вища школа приєдналася до країн учасниць *Болонського процесу*. Наші студенти тепер можуть навчатися у вищих навчальних закладах 39 країн Європи.

У середніх школах уведено 12-річне навчання. З 2021 р. середню освіту молодь буде здобувати в *коледжах, ліцеях та гімназіях*. Звернена увага й на професійно-технічні заклади, які останніми роками поступово зникали. У сфері вищої освіти існують поруч з державними, у яких навчаються студенти за державним замовленням, і контрактники, а також приватні навчальні заклади (інститути, академії, університети), яких з'явилося дуже багато.

Реформування освіти триває у важких фінансових умовах. Кожен навчальний заклад акредитується. Кращим вишам, хоча це не завжди буває так, стали надавати статус національних.

На початок 2000 р. в Україні функціонувало 298 університетів, академій, інститутів, з них 206 державних. Усі навчальні заклади приведені до вимог Міжнародної стандартної класифікації освіти. Розширюються міжнародні зв'язки навчальних закладів. На жаль, недостатнє фінансове забезпечення вишів уплинуло негативно на базове, технічне оснащення кабінетів і лабораторій, а це відбилося й на якості знань студентів. Почався відтік молоді за кордон, бо не завжди випускники вишів могли влаштуватися на роботу, яка б дійсно гідно цінувалася.

**Наука
XX–XXI ст.**

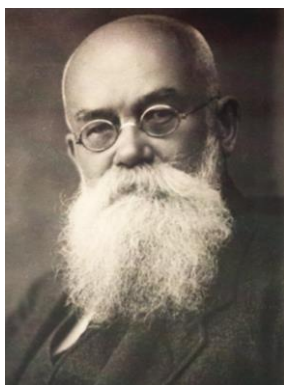
Якщо у ХІХ ст. наукові дослідження тривали в університетах та інститутах, то у ХХ та ХХІ ст. були створені академічні заклади. Так, у 1918 р. було ухвалено Закон про заснування Української академії наук у Києві, затверджено її статут, штат та склад установ. У складі Академії було спочатку три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та соціальних наук, а також такі установи: національна бібліотека, астрономічна обсерваторія, хімічна лабораторія, фізичний інститут, зоологічний музей, ботанічний сад, геологічний музей, а також інші наукові заклади.

Серед перших академіків були визначні вчені: Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, В. Вернадський, який був обраний першим президентом ВУАН, та інші.

*В. Вернадський**Д. Багалій**А. Кримський*

У 20-х роках ХХ ст. Всеукраїнська академія наук розширює наукові напрямки. Створені Інститут української наукової мови, Етнографічна та Археологічна комісії. Серед відомих учених-істориків слід назвати академіків Д. Багалія, М. Грушевського, Д. Яворницького, М. Слабченка, О. Оглоблина; філологів С. Єршова, В. Перетца, А. Кримського та інших.

У 30-х рр. наука збагачується новими кадрами та відкриттями в галузі прикладної математики, математичної фізики, хімії, зоології, ботаніки, геології тощо. Багато досягли в галузі медичної та біологічної науки академіки Д. Заболотний, О. Богомолець, О. Палладін, М. Стражеско, В. Філатов. Саме завдячуючи їм, в Україні було ліквідовано такі хвороби, як холера, віспа, чума, зменшилася кількість туберкульозних хворих.

М. Грушевський

О. Богомолець

О. Палладін

Академік Євген Патон

Була створена школа електрозварювання академіка Євгена Патона, дослідження якої відіграли велику роль під час війни з нацистськими загарбниками у 1941–1945-х рр. у зварюванні корпусів танків Т-34.

Крім установ Академії наук, наукові дослідження здійснювали також галузеві науково-дослідні установи, яких було 138. Великих успіхів досягли вчені Українського фізико-технічного інституту в Харкові, відкритого у 1928 р., у

якому працювали видатні вчені в галузі теоретичної фізики, кібернетики й розщеплення атома та створення атомної енергії.

На жаль, у 30-ті рр. чимало вчених було репресовано, деяких повернули до роботи у роки війни. Багато наукових установ під час наближення фашистської окупації України було евакуйовано до Сибіру та Казахстану, де вони продовжували здійснювати важливі дослідження.

У повоєнний час наукові установи повернулися в Україну. Було створено 30 нових науково-дослідних інститутів, які досліджували проблемами радіофізики, електроніки, автоматики, гуманітарних наук. Генеральним конструктором космічних кораблів був видатний учений Сергій Корольов, дитинство якого пройшло у Ніжині.

З кожним роком збільшується кількість визначних досягнень у галузі науки. У 70–80-х рр. було створено 6 наукових центрів: Дніпропетровський, Донецький, Західний (Львів), Харківський, Південний (Одеса) та Північно-Західний (Київ).

У незалежній Україні продовжують функціонувати академічні інститути й установи, де працюють визначні вчені Борис Патон (електрозварювання), Микола Амосов (хірургія), Олег Антонов (літакобудування), Віктор Глушков (кібернетика) та багато інших. У 1994 р. Академію наук України проголошено Національною. Довгі роки її президентом був академік Борис Патон.

Були відкриті нові інститути: Інститут української археології ім. М. Грушевського, Інститут української мови, Інститут сходознавства ім. А. Кримського, Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Інститут соціальних досліджень, Інститут народознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут українознавства в Київському університеті та ін.

У 90-х роках з'явилися галузеві академії наук. Так, у 1992 р. заснована Академія педагогічних наук, серед її засновників були М. Ярмаченко, В. Кремень, а також ректор Ніжинського педагогічного інституту ім. М. Гоголя Ф. С. Арват, а в 1996 р. – Академія мистецтв України та інші.

Але нині наголошують, що структура Академії наук України уже себе віджила, хоча це не так. До негативних моментів її роботи відносять велику кількість прикладних розробок, на які витрачаються великі кошти, а практичного їх застосування – всього 10 %. Відзначають також те, що наука поділена на академічну, вишівську та галузеву, які відірвані одна від другої. Порушується питання про ліквідацію галузевих інститутів і підсилення вишівської науки, у якій зосереджена велика кількість науковців. Багато ще й інших проблем є в галузі науки, але найголовніша та, що не вистачає фінансування, а державні адміністрації радять заробляти кошти самостійно, брати участь у різних міжнародних проектах, грантах, угодах тощо. Але держава не може зовсім усунутися від фінансування науки, бо це призведе лише до її занепаду, а це не потрібно Україні. Наука і в подальшому повинна розвиватися далі в усіх її напрямках, бути результативною та виводити Україну на високий науковий міжнародний рівень.

Українська освіта і наука у ХХ – поч. ХХІ ст., незважаючи на суспільні і політичні складнощі, продемонструвала подальший розвиток. На початку ХХ ст. в школи прийшла українська мова, яка

*Президент Академії наук України
Борис Патон*

закріпилась навечно як основна і найважливіша складова навчального процесу. І це закріплено законодавчими документами. Вона є державною мовою України.

На її основі розвиваються й інші наукові напрямки. В «Історії української культури» повністю 5-й том, книга 3 (948 сторінок) присвячені *науці та технології в Україні*, де розкриті сторінки розвитку *соціогуманітарних наук* (історії, археології, педагогіки, філософії, економічних наук, юридичних, психології, мовознавства, літературознавства, фольклористики, етнології (етнографії), музикознавства і кінознавства та кінокритики), *точних і природничих наук* (математика, механіка, кібернетика та інформатика, фізика, астрономія, геофізика, геологічні та географічні дослідження, біологічні та медичні науки), а також *технічні науки* (сухопутний транспорт, водний транспорт і суднобудування, літакобудування, танкобудування, ракетно-космічна техніка, розвиток енергетики, радіофізика та електроніка, матеріалознавство та нові матеріали).

Перераховані вище напрямки і види наукової діяльності вчених України вражаючи і свідчать, наскільки українська наука просунулася вперед і стала на рівні, а то й попереду деяких розвинених європейських та світових країн.

Україна пишається іменами всесвітньо відомих українських вчених, а також усіх тих, що своє життя поклали на розвиток науки.

Потенціал і талант їх великий і держава повинна і нині підтримувати науку, виробити стратегію її подальшого розвитку, не втратити того, що зробило її всесвітньо відомою.

Поміркуйте над прочитаним:

- 1) Унаслідок чого на початку ХХ ст. змінюється відношення до української школи?
- 2) Як Ви розумієте процес українізації? Визначте декілька позитивних її моментів і чому на початку 30-х років вона призупинилася?
- 3) Як проходило реформування в галузі освіти у 50–60-х роках ХХ ст.?
- 4) Чим було викликано прийняття Верховною Радою «Закону про мови в Українській РСР»?
- 5) Чим пояснити, що ХХІ ст. Україна почала орієнтуватися на європейський зразок освіти, хоча вважалося до цього, що школа давала хороші знання і готувала дітей до майбутньої професії?
- 6) В чому причина, що у ХХ ст. українська наука вийшла на передові рубежі світового розвитку?
- 7) Що Вас найбільше вразило у переліку основних наукових напрямків?

**Література
XX – поч. ХХІ ст.**

Революційні потрясіння в Російській імперії, військові дії на Заході і Сході, чекання нових змін сколихнули і творчу інтелігенцію України. Це час, коли ще працювали представники літератури старшого покоління Панас Мирний, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко, Ганна Барвінок, Леся Українка та інші, які не просто використовували прийоми реалістичного мистецтва, а й шукали те нове, що з'явилося в європейських країнах та Росії. Їх філософські праці та естетичні програми якоюсь мірою впливали і на творчий пошук українських митців. Поруч з реалізмом, романтизмом широко розповсюджуються твори модерністського спрямування. Порівнюючи творчі здобутки М. Коцюбинського чи Лесі Українки цього часу, ми можемо помітити їх наближення до використання естетики експресіонізму, імпресіонізму та інших естетичних чи модерністських проявів, що пов'язані з епохою. Літературознавці, аналізуючи літературу цього часу, вказують на підйом ролі ідеального, духовного начал у буденному житті людини. І це підтверджують твори 90-х років: лірико-психологічний роман «Царівна» О. Кобилянської, драма «Блакитна троянда» Лесі Українки та лірична драма «Зів'яле листя» І. Франка.

О. Кобилянська

Леся Українка

І. Франко

Проявляється у цей історичний період поєднання реалізму і романтизму, реалізму, романтизму і модернізму, що стимулює появу *неореалізму* і *неоромантизму*. Крім цього, в творчості письменників помітні прояви символізму. Все це свідчило про появу нового в тогочасному літературно-мистецькому житті. Ці новації характерні

для творчості також Володимира Винниченка, Миколи Вороного, Агатангела Кримського, Миколи Філянського, Григорія Чупринки та деяких інших художників слова.

В. Винниченко

М. Філянський

Г. Чупринка

20-ті роки ХХ ст. в українській літературі називають *роками відродження*. І це не випадково, бо в літературу влилася ціла плеяда молодих талановитих письменників, які активно брали участь у революційних подіях та складних соціально-політичних процесах громадянської війни і національного визволення, державного утвердження незалежності, а потім і культурного розвитку України в роки радянської влади.

Період 1917 – початок 30-х рр. – це час розвитку української культури: театру, образотворчого мистецтва, періодики, літератури. Кожен твір письменника, який з'являвся на початку 20-х рр., – це самопошук, самовідкриття, самоутвердження, це специфічна творча заявка. Для того, щоб висловити свої думки, розкрити хвилюючу художника слова проблему, обиралися ті художні образотворчі засоби, які були близькі йому, які він вважав за найприйнятніші. Тобто у виборі творчого методу письменники, художники були вільними. А це народжувало різнобарв'я творчих методів, індивідуальних стилів.

Тож у літературі початку 20-х років спостерігалось використання *традиційного реалізму* з народницькими уподобаннями побутово-етнографічної школи. Поруч з «побутовниками», які зберігали традиції реалізму ХІХ ст., були представники *неореалізму*, *неоромантизму* з його романтичним пафосом, як тоді казали, революційною романтикою, що зображували пробудження народних мас до свободи.

Це помітно було в творах Василя Чумака, Василя Еллана-Блакитного, Юрія Яновського, Павла Тичини, Івана Кочерги та багатьох інших.

А далі йшли ті митці слова, в творах яких спостерігалось застосування поетики імпресіонізму (слідуючи М. Коцюбинському, його використовували Василь Чумак, Микола Хвильовий, Григорій Косинка, Валер'ян Підмогильний, Андрій Головка); *символізму*, який репрезентували Микола Вороний, Павло Тичина, Яків Савченко, Олександр Олесь, Грицько Чупринка; *футуризму* на чолі з Михайлом Семенком та Гео Шкрупієм; *конструктивізму*.

В. Чумак

М. Вороний

М. Хвильовий

М. Семенко

П. Тичина

Гео Шкрупій

Особливу групу складали *неокласики* (Микола Зеров, Михайло Драї-Хмара, Павло Филипівич, Максим Рильський), які намагалися осягати вершини світової культури, утверджуючи «стиль з його рівновагою, мальовничими епітетами, міцним логічним побутуванням і «строгою течією мислі» (Микола Зеров). Кожен із представників течії намагався по-своєму розширити, збагатити засоби вираження художнього слова, ввести в українську літературу нову тематику.

Українські неокласики

Цікаво знати. Символісти клали в основу твору символ, метафору, багато уваги відводили милозвучності, кольору, відтінкам, дбайливо дібраним словам тощо.

Футуристи теж використовували символи: жовту лілію та жовту блузу, а згодом синю, проголосили боротьбу з мистецтвом минулого, висували на перший план експеримент, який часом доходив до абсурду, скасуванню синтаксису, а також прикметників, прислівників, закликали писати агітки, гасла тощо. Але поруч з цим були і твори, які суперечили цим догмам, культивували урбаністичні мотиви.

Порівняйте два вірші поетів цих течій у літературі і визначте художню специфіку творів:

П. Тичина

Гаї шумлять –
я слухаю.
Хмарки біжать –
милуюся.
Милуюся-дивуюся,
чого душі моїй
так весело.
Гей, дзвін гуде –
іздалеку.
Думки пряде –
над нивами.
Над нивами-приливами,
купаючи мене,
мов ластівку.
(«Гаї шумлять»)

М. Семенко

Осте сте
бі бо
бу
візники – люди
трамваї – люди
автомобілібілі
бігорух рухобіги
рухливобіги
berceus* кару
селі
елі
лілі
пути велетні
диму сталь
палять
пах
пахка
пахітоска
дим синій
дим чорний
пускають
бензин
чаду благать
кохать кахикать
життедать
життерух
життебензин
авто
трам.
(«Місто»)
* Колискова

– Які прийоми, крім асонансу та алітерації, використовує Павло Тичина для озвучення твору, а які Михайль Семенко і яке місце в них займають неологізми?

Характерною особливістю 20-х років ХХ ст. була наявність різних *літературних угруповань*, які базувалися на підходах створення нового, характерного для цього революційного часу *пролетарського мистецтва*, яке повинно будуватися на відкиданні традицій минулого, що іменувалося «буржуазним» чи «дрібнобуржуазним». Прихильники пролетаріату говорили: «*Пролетарське мистецтво має перед собою майже порожнє місце*». Цю програму виголошував поет Г. Михайличенко, а

критик В. Коряк закликав до *«цільовитого зірвання тягlosti з усіх попередніх, знищення всіх традицій»*.

А молоді письменники Микола Хвильовий, Володимир Сосюра, Майк Йогансен у декларації «Наш універсал до робітництва і пролетарських митців українських» стверджували у 1921 р.: *«Спаливши весь гній феодальної й буржуазної естетики і моралі внесеного нею розтління гниючого трупа, ми, нові поети, ідемо в майбутнє не яко нова генерація на тілі старого мистецтва, а пориваючи всі зв'язки, заперечуючи всі дотеперішні традиції»* (Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури. Х., 1928. Т. 2. С. 65).

У 20-х роках з'явилися різні угруповання письменників: ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури), «Гарт» (Спілка пролетарських письменників, з 1927 р. – ВУСПП – Всеукраїнська спілка пролетарських письменників), до якого близько стояла молодіжна літературна організація «Молодняк», «Плуг» (Спілка селянських письменників) та з десяток інших менших організацій.

Засновники Спілки пролетарських письменників «Гарт», січень 1923 р.

Зустріч харківських і київських митців. Київ, 1923 рік

Спілка селянських письменників "Плуг". Харків, бл. 1923 року

Періодичні видання 20-х років

На шпальтах літературних періодичних видань між ними йшла жорстока літературна боротьба за відстоювання своїх позицій подальшого розвитку української літератури. Все це було пов'язане з загальним всесоюзним літературним життям і тими директивними вимогами, що розробляла в Москві Російська асоціація пролетарських письменників (РАПП), яка негативно впливала на національні літератури, бо визнавала лише пролетарську літературу.

23 квітня 1932 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про перебудову літературно-художніх організацій», у якій констатував, що за останні роки досягнуто кількісний і якісний ріст літератури і мистецтва, а тому межі існуючих пролетарських літературно-художніх організацій стають вузькими і затримують подальший розвиток художньої творчості. Саме тому ліквідовувалися асоціації пролетарських письменників і художників. Замість них створювалася єдина Спілка радянських письменників. Разом з ними зникають й інші об'єднання.

З цією метою у 1934 р. був проведений Перший з'їзд письменників, на якому затверджено Статут Спілки і визначено основний метод радянської літератури – *соціалістичний реалізм, який передбачав правдиве, історично-конкретне зображення дійсності в її революційному розвитку*. А в зв'язку з цим насаджувалися відповідні штампи і догматичні вимоги до відображення тогочасного життя.

В Україні була створена також Спілка письменників (1934), яка об'єднала 300 літераторів. Але літературне життя в республіці ускладнювалося тим, що у 1933–1938 рр. проходили арешти діячів культури, було заарештовано 240 письменників, значна частина яких розстріляна

(Г. Косинка, Д. Фольковський, М. Ірчан, М. Куліш, М. Зеров, О. Досвітній, М. Драй-Хмара, П. Филипович та інші), а чимало потрапило в концентраційні табори (Соловки та Колиму), з яких майже ніхто не повернувся додому. Їх звинувачували у належності до видуманих НКВДістами ворожих націоналістичних організацій, у розповсюдженні «буржуазного націоналізму» та інших «ворожих діяч». Частина із тих, хто повернувся з таборів у роки Другої світової війни емігрувала за кордон.

Важливо знати. *"Розстріляне відродження" – це духовно-культурне та літературно-мистецьке покоління 1920-х – поч. 30-х років в Україні, яке дало високохудожні твори у галузі літератури, філософії, живопису, музики, театру і яке було знищене сталінським режимом. До покоління "Розстріляного відродження", зокрема, належать: фундатор нового українського театру Лесь Курбас; один із найталановитіших українських прозаїків Валер'ян Підмогильний; Микола Куліш – драматург, громадський і освітянський діяч, редактор; Микола Зеров – лідер "неокласиків", надзвичайно тонкий науковець, поет, перекладач західноєвропейської та античної літератури; Матвій Яворський – історик, політичний діяч, академік ВУАН; Володимир Чехівський – український політик, громадський діяч, прем'єр-міністр УНР, один із засновників ВАПЛІТЕ та багато інших. Усі були молоді, в розквіті сил, переважно віком 36–50 років. Жертвами репресій стало понад 500 українських діячів культури.*

Письменники ВАПЛІТЕ, 1926 р.

Микола
Хвильовий

Микола
Зеров

Валеріан
Підмогильний

Євген
Плутиник

Вероніка
Черняхівська

Розстріляне

відродження

Михайло
Семченко

Володимир
Світзинський

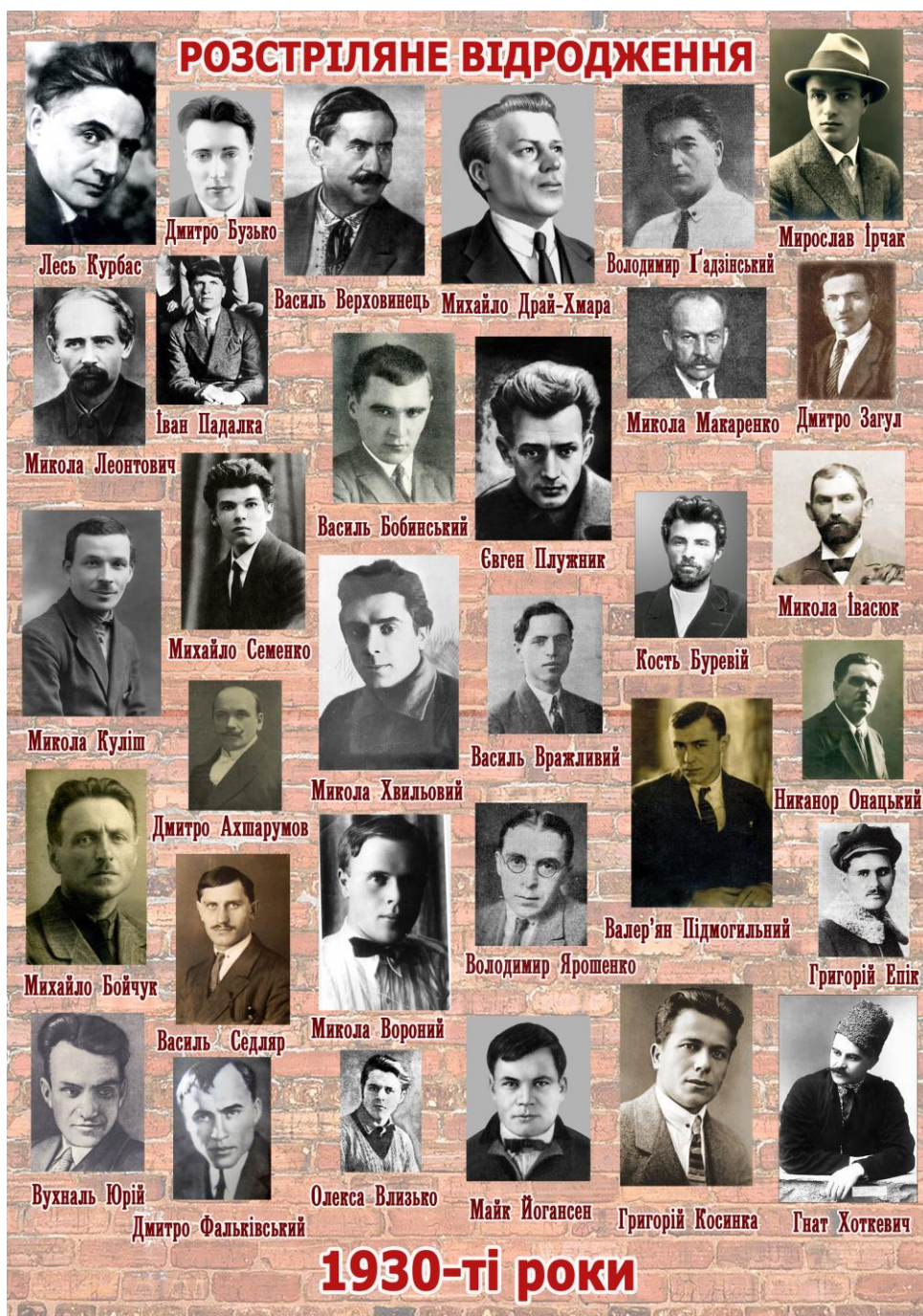
Михайло
Драй Хмара

Микола
Куліш

Михайло
Ботвук

У 20–30-ті роки широко презентують свої твори поети як старшого покоління, так і молодшого. Поруч з П. Тичиною, М. Вороним, М. Рильським, М. Семенком, М. Хвильовим та іншими, які розпочали свій творчий шлях ще в попередні роки, прийшли молоді, талановиті, з пошуковим запалом та ентузіазмом Василь Еллан-Блакитний, Василь Чумак, Володимир Сосюра, Микола Бажан та інші, які захоплювалися літературними новаціями, що з'явилися в зарубіжній та російській літературі часу «Срібної доби» (символізм, акмеїзм, футуризм, а пізніше конструктивізм, імажинізм, пролетарське мистецтво Проліткульту тощо).

П. Тичина «Вітер з України»

Незважаючи на деяке експериментаторство, поезія 20–30-х років була насичена революційними мотивами, вірою в прекрасне майбутнє, в творчу силу молоді, про що свідчать збірки «Плуг» (1920), «Вітер з України» (1924), «Чуття єдиної родини» (1938) *Павла Тичини*, «Удари молота і серця», «Червоні зорі» *Василя Еллана-Блакитного*, «Червона зима» (1921),

В. Еллан-Блакитний «Червоні зорі»

В. Сосюра «Червона зима»

«Багряні гони» (1927), «Червоні троянди» (1932) *Володимира Сосюри*, «Крізь бурю і сніг» (1925), «Знак терезів» (1932) *Максима Рильського*, «Трипільська трагедія» (1929), «Моя весела молодість» *Леоніда Первомайського*, «17-й патруль» (1926), «Безсмертя» (1937), «Батьки й сини» (1938) *Миколи Бажана* та багато інших.

М. Бажан
«17-й патруль»

Гео Шкурупій
«Психетози»

М. Рильський
«Крізь бурю і сніг»

Не менш яскравими були і прозові твори. Якщо вперше в післяреволюційні 20-ті роки переважала публіцистика, то згодом з'являються повісті і романи про сучасне суспільне життя країни, революційні події та складності громадянської війни. Показовими були романи *Юрія Яновського* «Кров землі» (1930), «Вершники» (1935), структурну основу якого складають вісім новел, об'єднаних наскрізним авторським задумом; *Івана Сенченка* «Червоноградські портрети» (1930) про робітничий клас; роман *Олександра Копиленка* «Визволення» (1929) про складнощі буття після громадянської війни, та романи про тогочасне життя молодого покоління «Дуже добре» (1936), «Десятикласники» (1938), які стали улюбленими тогочасної молоді. Повість «Голубі ешелони» (1928) та роман «Облога ночі» (1935) *Петра Панча* засвідчили, що в літературу увійшов цікавий талановитий письменник зі своїм баченням суспільних українських процесів та новими пошуками стильового збагачення твору, зокрема засобами орнаменталізму.

Серед прозаїків цього часу слід назвати також *Валер'яна Підмогильного*, *Миколу Хвильового*, *Григорія Косинку*, *Олексу Слюсаренка*,

Івана Микитенка, Гео Шкурупія, Аркадія Любченка, Степана Тудора та інших. Кожний письменник шукав себе, часом пробуючи використання різних художніх засобів, про що свідчить, наприклад, рання творчість *Андрія Головка*. Перші його твори «Пасенки Степу», «Зелені серцем» (обидві 1924 р.), написані про селянське життя, демонстрували використання елементів імпресіонізму, а в оповіданнях «Пилипко» (1923) та «Червона хустина» (1924), романі «Можу!» (1926) помітні нові пошуки письменника, бо ці твори уже стояли між імпресіонізмом і неореалізмом. Роман «Бур'ян» (1927) про складні проблеми тогочасного села, це вже зразок реалістичного мистецтва і він визначений як кращий твір письменника.

В. Підмогильний

Ю. Яновський

П. Панч

А. Любченко

Гео Шкурупій

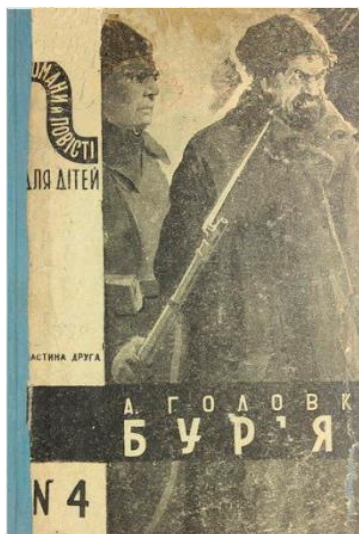
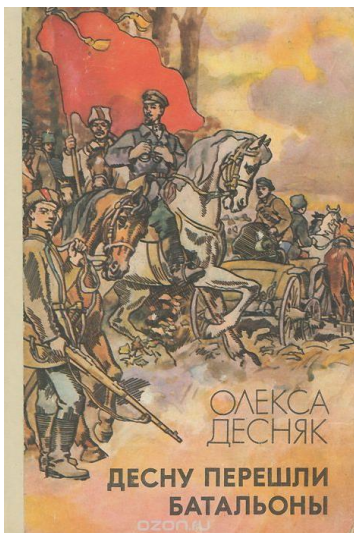
А. Головка

Подібне спостерігалось і в творчості інших художників слова, бо вони були вільні у виборі творчої методології, художньо-стильових прийомів.

Проза 20–30-х років визначалась не лише стильовим багатством, а й багатогранністю тематики. Провідною була виробнича тема, якій присвятили свої твори О. Копиленко «Народжується місто» (1932), В. Кузьмич «Турбіни» (1932), «Крила» (1933), входить в літературу «колгоспний» роман Г. Епіка «Перша весна» (1931), О. Десняка «Удай-ріка» (1938), І. Ле «Історія радості» (1938), К. Гордієнка «Чужу ниву жала» (1940) та ін. Але ці твори, на жаль, не стали помітними явищами літератури. Відчувався тут ще ідеологічний тиск.

Яскравішими виявилися повісті і романи на історичну та історико-революційну тематику. Особливо виділялася література про громадянську війну: «Вершники» (1935) Ю. Яновського, «Облога ночі» (1935) П. Панча, «Наші тайни» (1936), «Вісімнадцятилітні» (1938) Ю. Смолича, «Десну перейшли батальйони» (1937) О. Десняка, «Шлях на Київ» (1937–1940) С. Складенка та інші.

Серед історичних романів виділялися «Людолови» (1934–1937) Зінаїди Тулуб про часи гетьмана Петра Сагайдачного з колоритними образами історичних осіб.

З'явилося декілька романів про Івана Богуна – О. Соколовського та Я. Качури, Наливайка – І. Ле, а також біографічного спрямування про Т. Шевченка, М. Коцюбинського, М. Гоголя, О. де Бальзака тощо, авторами яких були О. Ільченко, Л. Смілянський, О. Полторацький, Н. Рибак та ін.

Таким чином, українська література 20–30-х років представила немало яскравих поетичних, прозових та драматичних творів, що демонстрували нові творчі підходи до зображення складних процесів життя цього історичного часу, творчі методи та багату і різноманітну стилістику, які були новими для української художньої творчості.

Насильницький перехід до соціалістичного реалізму, страх письменників бути репресованими змінили і творчу дорогу митців зі своїми попередніми стильовими принципами та творчими знахідками. Це помітно було і на нових творах др. пол. 30-х – поч. 40-х років П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, Ю. Яновського, О. Довженка та інших оригінальних, самобутніх митців.

Художник має бути вільним у виборі творчого методу, стилю і тоді його творчість буде збагачувати літературний процес. Проте не потрібно огульно відкидати все, що написано у радянські часи методом соціалістичного реалізму. Протягом історичного часу трактування цього творчого методу постійно доповнювалося, уточнювалося, говорилося, що йому не суперечить романтизм і революційна романтика, а лише його збагачують. Розширюється поняття конфлікту у творах мистецтва, легалізуються нові теми, особливо це помітно у післясталінську добу, зміню-

ються ідеологічні штампки, коди. Хоча вся література була націлена на виховання радянської людини з її позитивними рисами, боротьбою проти негативних явищ, які заважали просуватися суспільству по шляху побудови соціалізму.

Важливо знати. У 20–30-ті роки активно працювали і письменники Чернігова. Вони групувалися навколо регіональних періодичних видань «Червоний стяг» (1925–1932), «Більшовик» (1932–1943), «Юношеская мысль» (1921–1933), «Молодий комунар» (1933–1941), в яких існували літературні сторінки. Серед помітних постатей: прозаїки Олекса Десняк, автор романів «Десну перейшли батальйони» (1937), «Полк Тимофія Черняка» (1938), «Удай-ріка» (1938), Василь Нефелін, автор збірки оповідань «Із глибини» (1930), «Будні» (1930); поети Василь Басок з ліричними збірниками «Розорані межі» та «Рушай на врожай» (1930), «Гримлять квартали» (1931) та Андрій Михайлюк, автор збірників «Віриш!» (1932), «Кінець ідилії» (1933; Пилип Рудь з цікавою поемою «Чернігів» та інші.

А. Михайлюк

В. Нефелін

В. Басок

О. Десняк

На жаль, крім Олекси Десняка, який загинув на війні, всі вони були репресовані.

Цікаво знати. Різкій критиці була піддана творчість письменників Василя Баска та Василя Нефеліна. «Т.т. Нефелін, Басок, – зауважував дописувач, – не схотіли до кінця розкритикувати свої помилки, повністю розказати про свою колишню діяльність». І тут автор статті нагадує читачам, що В. Нефелін був раніше членом організації «Плуг»,

якою керував «мерзенний ворог народу Пилипенко. Більше того Нефелін був секретарем і членом редколегії журналу «Плуг», на сторінках якого пропагувались троцькістсько-авербахівські лозунги. Отже, він фактично був одним із вершителей літературних справ плужан і несе відповідальність за всі помилки «Плугу». А Нефелін не розкритикував своїх помилок. Великий сумнів викликає пізніша творчість письменника. Нефелін відсторонився від відображення нашої соціалістичної дійсності і крім наклепницької п'єси на комуністичну партію, нічого не написав. Все це вимагає ретельнішої перевірки Нефеліна, чи гідний він носити велике і відповідальне звання радянського письменника.

Незадовільний був і виступ тов. Баска. Він дуже мало сказав про свої помилки, не пояснив причини свого творчого застою. А говорити було про що. Адже Басюк до 1932 р. видав три збірки поезій, в яких є значні політичні помилки. І після того нічого хорошого не написав». [Молодий комунар. 1937 р. 14 серпня].

Доля письменників таким чином була вирішена. 14 серпня 1937 р. В. Басюк писав із Чернігова дружині: "... Виявляється, надійшли якісь дані з мого рідного села... Нїбито мій брат за кордоном, тоді як точно відомо, що він загинув на фронті ще в 1914 році.. Були збори (літераторів), знайшли якусь рецензію на мою збірку ще 1932 року, і на її основі стали обґрунтовувати мої помилки та зриви. В резолюції значиться: «Басюк недостатньо усвідомив свої помилки і зриви у творчості». [Цит.: Басюк В. Я. Смуглявидні. К., 1991 р. С. 12].

Через 2 дні поет був заарештований. 8 лютого 1938 р. він писав з міста Ворошилова під Владивостоком дружині: «Засуджений трійкою нїбито на 10 років. Проте ні про строк і за якою статтею поки що офіційно не повідомили...» В іншому листі від 13 квітня додає: «Я не злочинець. Я ні в чому не винен перед Батьківщиною і трудовим народом – так я заявляв на слідстві... Так я готовий заявити перед усіма... Живу надією, що будуть ще розбиратися глибше, і в такому випадку моя доля обов'язково зміниться на краще... Поки ж я не знаю, в чому полягає по моїй справі так званий склад злочину... Звинувачення мені було пред'явлено в занадто абстрактній формі: участь в антирадянській націоналістичній організації і антирадянській агітації...» 1 серпня 1938 р. сповіщав в останньому листі до дружини: «Пишу з Владивостока. Чекаємо відправки. В перспективі, мабуть, – Колима».

А на початку 1939 р. дружина одержала офіційне повідомлення, що В. Я. Басюк «помер 8 жовтня 1938 року від розриву серця». У 1954 р. письменника було посмертно реабілітовано.

Перегортаючи сторінки літературного життя 20–30-х років, слід пам'ятати про існування також української літератури у зарубіжжі, створеної тими митцями, які змушені були емігрувати в післяреволюційні роки.

Перша еміграція митців з України відбулася на початку 20-х років, коли Українська народна республіка отримала поразку, а з нею

завершився і етап утвердження незалежності і значна частина представників української інтелігенції емігрувала в європейські держави, зокрема в Чехо-Словаччину. Уряд цієї країни сприяв тут відкриттю навчальних закладів. У Празі з'явився *Вищий педагогічний інститут імені Михайла Драгоманова*, а в Подєбрадах (за 30 км від Праги) *Українська господарська академія*, де навчалося понад 300 студентів-українців.

У Празі зосередилося чимало українських літераторів: Юрій Дароган, Євген Маланюк, Леонід Мосендз, Олег Ольжич, Оксана Летурина, Олена Теліга, Олекса Стефанович, Юрій Клен та інші, які об'єдналися за своїми поглядами і естетичними уподобаннями у «*Празьку школу*» поетів.

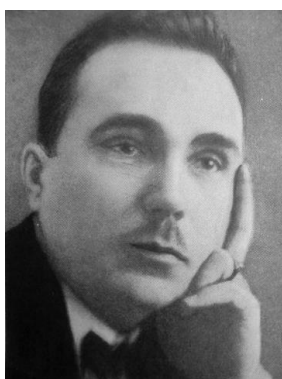
Празька школа

Цікаво знати. *«За своїм стилем її учасники були неоромантиками, але філософською заглибленістю й любов'ю до класичних форм споріднювалися з київськими неокласиками. Їхні твори відбили болісні роздуми над причинами поразки у визвольних змаганнях за державність України. Вони сформулювали свою концепцію людини. Це духовно сильна й вольова людина, національно свідомий українець, який з ідейних переконань віддасть життя за незалежність України.»* (Г. Семенюк, М. Ткачук, О. Ковальчук. *Українська література*).

Не менш активним було в 20–30-ті роки і літературне життя, яке перепліталось з театральним. Сама революційна епоха початку століття з її трагедіями, надіями і сподіваннями вимагала відгуків і сценічного дійства. В драматичне мистецтво приходять десятки молодих

драматургів, які ще не досить твердо відчували ту основу, на якій повинна стояти драматургія, заснована на відтворенні життя українців у переломні моменти. Але йшов пошук.

Одним із перших, хто зумів перейти кордон від агітаційної, плакатної літератури до справжньої драми був *Яків Мамонтов*, який, спираючись на досягнення європейської драматургії, пройшов шлях через випробовування і невдачі до написання яскравих творів «Коли народ визволяється» (1922), «До третіх півнів» (1924), «Республіка на колесах» (1928). П'єси *Івана Кочерги* «Фея гіркого мигдалю» (1925), «Свіччине весілля» (1930), «Марко у пеклі» (1927) виділялися з потоку кон'юнктурних п'єс та агітаційних одноактів. Помітною була і драматургічна творчість *Івана Микитенка*, зокрема його п'єси «Диктатура» (1929), «Кадри» (1930), «Дівчата нашої країни» (1930), *Миколи Куліша* з його гостросюжетними п'єсами «Комуна в степах» (1925), «Народний Малахій» (1927), «Мина Мазайло» (1928), «Патетична соната» (1929), «Маклена Граса» (1932) та інші.

Я. Мамонтов

І. Кочерга

І. Микитенко

М. Куліш

Поміркуйте над прочитаним:

- 1) Пригадайте, з творчістю кого із поетів Ви знайомі і чия життєва доля Вас найбільше вразила?
- 2) Чи допомагали численні групи письменників, які існували в 20-х – на початку 30-х років, розвитку літератури, чи навпаки, заважали?
- 3) Чому, на Вашу думку, здійснювалися репресії діячів культури, бо, як виявилось, всі обвинувачення були не підтверджені?

Література воєнного часу і післявоєнного двадцятиріччя (1941–1965)

В період Другої світової війни (1939–1945 рр.) та з перших днів Великої Вітчизняної війни з 22 червня 1941 р. по 2 вересня 1945 р. (саме так вона сприймалася багатьма поколіннями, бо тривала 4 роки і український народ разом з іншими народами колишнього Радянського Союзу в кровавих сутичках з гітлерівськими нацистами боровся за звільнення своєї Вітчизни) багато письменників пішло на фронт і поруч з бійцями з автоматами в руках йшли дорогами відступів і наступів, виконуючи в той же час свій письменницький обов'язок: писати вірші, статті, нариси, фейлетони й агітки, розкриваючи в них героїчний подвиг солдат і офіцерів, партизан і підпільників, викликаючи ненависть до ворогів. Все життя в країні було підпорядковане фронту.

Проникливо звучали слова Миколи Бажана:

«В нас клятва єдина,
В нас воля єдина,
Єдиний в нас клич і порив,
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою німецьких катів!»

В суворих ритмах цієї поезії переплавлені і гнів, і рішучість, і заклик до дій. Подібне відчуємо в багатьох поетичних творах П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, К. Герасименка, А. Малишка, публіцистиці О. Довженка, Я. Галагана, Ю. Яновського, О. Десняка, П. Козланюка, П. Панча та інших.

Поезія і проза цього часу була проникнута публіцистичністю, бо сам час вимагав швидкої реакції на події, які розгорталися в повсякденній

боротьбі з гітлерівськими катами. Поруч з цими видами літератури розвивається нарис, оповідання, репортаж, лірика, сатира, повість, драма тощо. І ця література була високого гатунку. Слово письменників доходило до солдат безпосередньо через газети, яких виходили у 1942 р. – 19 фронтових, 93 армійських, декілька сот дивізійних та 70 морських, загальною кількістю понад 3 млн. примірників, а в 1944 р. у діючій армії видавали їх понад 800 назв.

Тому у кожній із них працювали письменники, які у бойових умовах готували, видавали і розповсюджували фронтову пресу. Поет-фронтвик Олексій Сурков говорив: «Право розмовляти з солдатами солдатською мовою ми змогли лише, стоячи близько від солдатського серця. Війна навчила нас розуміти стан душі мільйонів людей в обставинах війни, коли людину, створену для того, щоб жити, чекає кожна хвилину на кожному метрі простору смерть. І на цьому знанні, якщо хочете, базувався контакт вірша з серцем воїна».

Військова прозова і віршована публіцистика носила в той час агітаційний характер і була наповнена окличними та звертальними формами. «Українці! – закликав свій народ в промові по радіо восени 1941 р. О. Корнійчук. – Нема в нас зараз іншої думки, іншого бажання, як перемога над лютим ворогом, який несе загибель нашому народові, нашій культурі, нашій державі... Де б ти не був, віддай усього себе на боротьбу за рідний край!».

Сини мої, червоні українці,
я буду вас за подвиг прославлять, –
йдіть батькам на допомогу й жінці,
дітей спішіте визволять!

П. Тичина

В цей час набувають особливого розвитку малі літературні жанри. Про це свідчать нариси Миколи Бажана «Сини України в боях за Вітчизну», Леоніда Первомайського «Огненна душа», Олексі Десняка «Втеча», Івана Ле «Полковник Білютін», Сергія Борзенка «Десант у Криму», Андрія Малишка «Київська битва», «Марина з Сваром'я», «Книга оповідань» Юрія Яновського «Земля батьків», до якої увійшли такі

прекрасні твори, як «Дівчинка у вінку», «Дід Данило з «Соціалізму»», «Київська соната» та інші, Олександра Копиленка «Брати», Андрія Головка «Дружба», Юрія Смолича «Десята смерть», Натана Рибак «Марія», «Останній день лікаря Онипка», книга оповідань Михайла Стельмаха «Березовий сік» тощо. У багатьох творах яскраво виписані з документальною точністю, достовірністю і правдивістю епізоди та образи, це прості, нічим не помічені українські жінки, дівчата і хлопці, діти й діди, які проявляють мужність і непохитну стійкість.

Особливе місце в літературі воєнних років займає поетична публіцистика, насичена агітаційною, кличною патетикою, бойовитістю, маршовою ритмікою, афористичною чіткістю. Поет у даному випадку підбирав ті художні засоби і прийоми, які необхідні були йому для передачі почуттів і стану ліричного героя, готового стати до боротьби з ненависним ворогом. Це найвідоміші вірші Максима Рильського «Слово про рідну матір», Андрія Малишка «Україно, моя», Миколи Бажана «Клятва», Павла Тичини «Я утверждаюсь», Леоніда Первомайського «Земля» та багато інших.

П. Тичина, О. Довженко, М. Рильський у Саратові, 1942 р.

Про значення поетичного слова в житті фронтовиків свідчать їх листи до письменників та відгуки у пресі. «В годину жорстокого бойовища поетичні рядки були для нас не менш потрібні, ніж набої. І ми вище підіймали голови і думали не про відступ, а про наступ – не про дорогу до Волги, а про дорогу до Шпрее...». Це солдатський відгук про вірш Максима Рильського «Слово про рідну матір»:

Ні, сили на землі нема
І сили на землі не буде,
Щоб потягти нас до ярма,
Щоб потоптати наші груди.

Бо сам народ біля керма
Стоїть, радянські вільні люди!

Проте поезія воєнних років не обмежувалася лише публіцистикою. Для неї характерні і лірика, балади, послання, пісні («суворо-патетична «Клятва» М. Бажана та композитора Г. Вірьовки; романтично-зажурена «Хусточка червона» А. Малишка і композитора З. Остапенка; «Пісня полонянки» О. Ющенко, музика народна; партизанські пісні П. Воронька та багато інших»), які проникнуті внутрішніми переживаннями ліричних героїв, любов'ю до неньки і коханої, солдатською дружбою, бойовим завзяттям, героїчним почуттям глибокої ненависті до ворогів. Цим наповнені як вірші згаданих вище поетів, так і поезій К. Герасименка, П. Дорошка, І. Гончаренка, П. Усенка, Л. Первомайського та інших. Ці вірші часто служили початком народження поетичного епосу. Першими були поеми «Данило Галицький» М. Бажана, «Похорон друга» П. Тичини, «Жага» та «Мандрівка в молодість» М. Рильського, «Полонянка» А. Малишка, «Син України» В. Сосюра. Все це яскраві багатоголосі з численними мелодіями, які, перехреснюючись, зливалися в один образ – образ батьківщини і вірного їй служіння у часи її захисту.

Особливе місце займала сатира і гумор. У кожній фронтовій та армійській газеті була четверта сторінка, яка присвячувалася саме цим жанрам літератури і користувалася у солдатів особливою любов'ю і увагою. Тут друкували свої фейлетони Іван Нехода «Пригоди Альоші Табака» у газеті «Фронтвик», Борис Палійчук разом з О. Твардовським «Про козака Івана Гвоздьова» в газеті «Красная армия» та багато інших. Гриша Танкін, Іван Гвоздьов, Вася Тьоркін, Іван Табак та десятки інших – це позитивні герої. Їх вчинки протистоять тим негативним явищам, про які вони розповідають читачеві.

Крім цих циклів, публікувалися також фейлетони, сатиричні мініатюри, байки, памфлети С. Воскрекасенка, Д Білоуса, С. Олійника, П. Сліпчука, Остапа Вишні. Саме гумористичні твори допомагали солдату відійти від трагічного часу, а тому користувалися особливою популярністю, входили в повсякденне життя.

О. Довженко на фронті

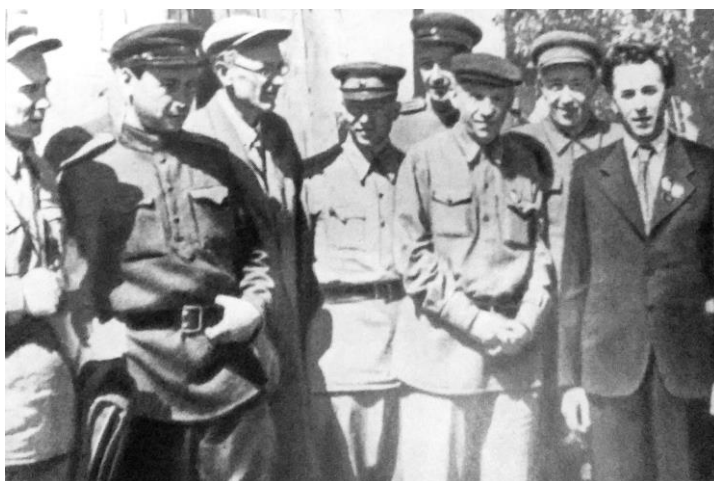
М. Рильський на фронті

Подвиг в ім'я Вітчизни, подвиг, здійснений в бою та праці, набув у воєнний час небувалих розмірів. І ця тема знайшла яскраве втілення в багатьох творах українських письменників. Героями війни були українці різних поколінь від старого Марка Високоса в оповіданні «Зброя з нами» Н. Рибачка і до маленького хлопчика Гордія в оповіданні «Сонце» О. Копиленка, знаного інтелігента партизанського лікаря в повісті Я. Баша «Професор Буйко», вчительки Олени Павлівни в оповіданні П. Панча «Чорний хрест» до старої сільської жінки в оповіданні

«Мати» О. Довженка. Різні вони, але всіх їх об'єднує одна сила мужності і вірності – служити чесно батьківщині, допомагати знищити ненависного ворога. Герой оповідання «Генерал Макодзьоба» (з підзаголовком «Лист партизана Карпа Макодзьоби до генерала фон Леєра») Юрія Яновського, колишній голова колгоспу партизан з усією впевненістю виголошує: «Я – український народ, генерал фон Леєр. Твій Гітлер мріє знищити мене, зітерти з лиця землі, щоб мою країну посіла фашистська неволя, чума ХХ століття. Ніколи цього не буде! Ніяка сила не відірве мене од моєї землі. Роздуши мене геть танком, втовкмач на ступінь в землю, кожную кісточку розчав, кожную жилку розірви, а я все одно встану і піду по моїй землі, і житиму, і буду сіяти і сіятиму, ще й співатиму!»

М. Бажан, В. Василевська, О. Корнійчук

Письменники на фронті. Зліва направо – А. Головко, Л. Первомайський, Ю. Яновський, А. Малишко, Л. Дмитерко, М. Рильський та ін.

Література воєнних років не обмежувалася малими жанрами. Були написані повісті і романи Олександра Довженка «Україна в огні», «Повість минулих літ», Натана Рибачка «Зброя з нами», Ванди Василевської «Райдуга», Олександра Левади «Шлях на Київ», Вадима Собка «Кров України», Юрія Смолича «Вони не пройшли», Олександра Гаврилюка «Береза», п'єси Олександра Корнійчука «Фронт» та Івана Кочерги «Ярослав Мудрий», відомі фейлетони Петра Козланюка та Остапа Вишні.

Творам цього часу притаманна патетика, емоційні слова, романтико-окрилені образи, реалістичність зображених подій, войовничий гумор, пильна увага до складних переживань героїв, драматичних ситуацій і глибока віра в перемогу.

І, незважаючи на штучність деяких образів, вона пояснюється стремлінням автора передати всю силу ненависті до ворога, ці твори воєнних років залишаються як свідчення устремління художників слова частинкою своєї творчої праці допомогти народу подолати страшну нечисть нацизму і дати волю Вітчизні.

Поміркуйте над прочитаним:

- 1) Чому літературні твори воєнних років солдати порівнюють зі зброєю?
- 2) Які твори літератури і мистецтва воєнних часів хвилюють людей і до цього часу, хоча минуло уже 75 років?
- 3) Чи потрібні подібні твори у наш час, коли на Сході України відбуваються військові сутички?

Повоєнне літературне життя

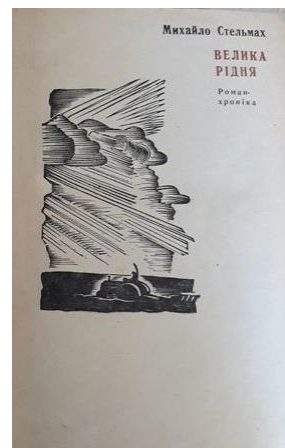
Повоєнне літературне життя було скероване партійними постановами «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», «Про репертуар драматичних театрів і заходи його поліпшення» та іншими, де піддавалися партійній критиці творчість окремих письменників та їх твори. Висувалися для критики проблеми «космополітизму», «буржуазного націоналізму». В цих постановках відбивався командно-адміністративний стиль воєнних років.

Слід за постановами ЦК ВКП(б) йшли подібні постанови в Україні: «Про журнал «Вітчизна», «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в нарисі «Історія української літератури» (автори Сергій Маслов і Євген Кирилюк) (1946 р.) та інші.

Розкритиковані були твори В. Сосюри «Любіть Україну», опера К. Данькевича, лібрето О. Корнійчука і В. Василевської «Богдан Хмельницький», кіносценарій О. Довженка «Україна в огні», повість І. Сенченка «Його покоління», роман Ю. Яновського «Жива вода», вірш М. Рильського «Я – син Країни Рад» та ін.

Згідно з партійними постановами літературні критики та її теоретики насаджували в творчості теорію «безконфліктності», захвалювали твори, в яких згладжувалися складності протиріч дійсності, не показувалися труднощі післявоєнного життя. Критики вимагали від письменників створювати конфлікти між хорошим і кращим. «Нам потрібна святкова література», – закликав критик О. Ельяшевич. Немало було суб'єктивізму і в оцінці окремих творів.

Але і в цих умовах були написані значні твори українськими письменниками. Глибоким патріотизмом, вірою в перемогу і проникнуті широким епічним змалюванням романи-трилогії Олесь Гончара «Прапорнощі» (1946–1948), Юрія Яновського «Жива вода» (1947), про село Михайла Стельмаха «Велика рідня» (в 2-х книжках) (1949–1951) та ін.

Дещо змінився літературний процес після смерті Сталіна та розвінчання його культу особи. У 50–60-ті роки помітні позитивні зміни. З'явилися нові журнали та газети. Постановами уряду була реабілітована велика кількість письменників та діячів культури, а це означало, що в літературу повернулася із забуття значна частина творчої спадщини. Хоча це були перші кроки і не всі твори минулого перевидувалися, але це все ж був крок вперед. Деякою мірою під час хрущовської «відлиги» послабшав прес цензури, режимний тиск, що призвело до позитивного зрушення в загальнокультурному житті країни.

Високими державними Ленінськими преміями були відзначені твори українських письменників О. Довженка поема «Про море» (по смертно) (1959), М. Рильського поетичні збірники «Троянди і виноград» і «Далекі небосхили» (1960), М. Стельмаха трилогія «Велика рідня», «Кров людська – не водиця», «Хліб і сіль» (1961), О. Гончара «Тронка» (1964).

Вперше були введені Шевченківські премії в Україні і лауреатами її стали Павло Тичина за «Вибрані твори» (у 3-х томах, 1962), Олесь Гончар за роман «Людина і зброя» (1962), Володимир Сосюра за збірки «Ластівки на сонці» і «Щастя сім'ї трудової» (1963), Григорій Тютюнник за роман «Вир» (1964), Ірина Вільде за трилогію «Сестри Річинські» (1965), Микола Бажан за поему «Політ крізь бурю» (1965), Юрій Збанацький за роман «Хвилі» (1970).

Радує приплив у літературу молодих талановитих письменників, які увійдуть у когорту «шестидесятників»: В. Коротич, І. Драч, Б. Олійник, М. Вінграновський, Є. Гуцало, А. Костенко, Вал. Шевчук, В. Дрозд, В. Симоненко, Гр. Тютюнник, М. Сингаївський, львів'яни Р. Федорів, Р. Іваничук, харків'яни Р. Третяков, Р. Полонський та інші. Саме вони внесуть багато нового в розвиток літератури не лише цього часу, а і в наступні періоди.

Поміркуйте над прочитаним:

- 1) Чим цікавий у літературі та мистецтві період «відлиги» (1954–1964 рр.)?
- 2) З якими творами цього періоду Ви зустрічалися в своєму житті і якщо Ви читали їх, то чим вони Вас вразили?

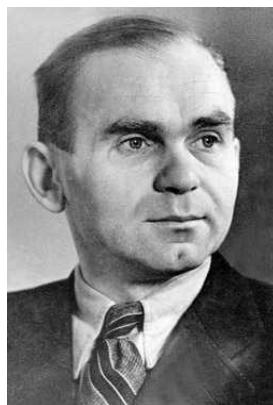
**Література
української діаспори**

Так склалося життя українців у воєнні роки, що частина представників інтелігенції, яка пройшла дорогами репресій, або ж у силу інших обставин опинилася на окупованій території із відходом гітлерівських нацистів емігрувала за кордон. Центрами еміграції стають Прага, Мюнхен, а згодом США, Канада, Австралія. Серед них виявилося чимало письменників, які продовжували в тяжких на той час умовах знаходити своє місце в житті.

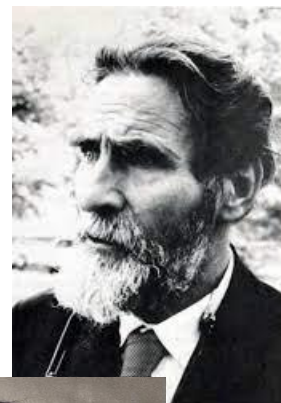
В українській зарубіжній діаспорі 40–50-х років помітним явищем літератури був *Мистецький український рух*, який об'єднав еміграційних митців Німеччини, одним із організаторів якого був Ю. Шерех. У цю об'єднану групу увійшли письменники В. Петров, І. Костецький, У. Самчук, І. Багряний, В. Барка, Т. Осьмачка, К. Гриневичева, Ю. Клен, О. Летурина, Є. Маланюк, М. Орест, С. Гординський, Ю. Шевельов, Б. Кравців, І. Кошелівець та ін.

І. Багряний

У. Самчук

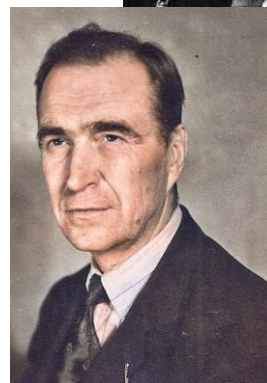
В. Барка

Є. Маланюк

Ю. Клен

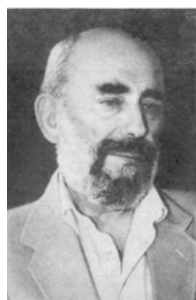
Т. Осьмачка

Об'єднання видавало свої періодичні видання. Але у членів МУРу не було спільної світоглядної та естетичної орієнтації. Тому в кінці 40-х рр. розпочалася еміграція письменників за океан у США, Канаду, Австралію тощо і група почала розпадатися на менші об'єднання. І все ж Мистецький рух продемонстрував творчість багатьох талановитих українських письменників, твори яких були помітним явищем мистецтва, зокрема романи Уласа Самчука «Марія», «Волинь», Івана Багряного «Тигролови» (1946), «Сад Гетсиманський» (1950), Василя Барки «Жовтий князь» (1963) та інші.

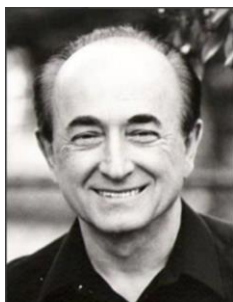
У другій половині 50-х років у США в українському кварталі виникає так звана *Нью-Йоркська поетична група* молодих поетів і художників, до якої належать Богдан Бойчук, Богдан Рубчак,

Б. Бойчук

Б. Рубчак

Ю. Тарнавський

П. Килина

Е. Андіївська

Ж. Васильківська

В. Вовк

Юрій Тарнавський, Ема Андіївська, Патриція Килина, Віра Вовк, Женья Васильківська, Юрій Коломієць та ін. У мистецтві вони обрали свій шлях. Як стверджував Богдан Бойчук, «чинником єднання була спільна настанова, що кожен поет має йти окремою індивідуальною дорогою, виявляти власний літературний світ (що є стилем) і в тому сенсі бути інакшим, сучасним, модерним». Вони відкидали традиційні стилі і форми, орієнтувалися на верлібр тощо.

З їх творами український читач зміг познайомитися лише в період «перебудови» у другій половині 80–90-х років, а нині багато з них увійшли до шкільних і вишівських програм.

Цікаво знати. Серед випускників Ніжинської вищої школи українськими письменниками та вченими зарубіжжя були К. Ф. Штепца – історик-візантист, етнограф, дослідник історії церкви й класичної філології; П. В. Одарченко – літературознавець, мовознавець; І. М. Кошелівець (Ярешко) – літературознавець, культурний діяч; О. П. Мак (Петрова, Дорошенко) – письменниця, авторка повістей і романів, серед них «З часів ежовщини»; Л. Е. Полтава (Енсен-Пархомович) – поет, прозаїк; І. В. Качуровський – літературознавець. Деякі з них відвідували у 90-ті роки Ніжин і свою альма-матір і зустрічалися з викладачами та студентами.

Хрущовська «відлига» у 1964 р. змінилася брежнєвсько-сусловським застоєм. Припинена була реабілітація письменників і діячів культури. У 1965 р. розпочалися нові арешти, суди, зокрема над Іваном Світличним, Євгеном Сверстюком, Василем Стусом та іншими патріотами. Розпочинається третя хвиля еміграції. Посилюється цензура, яка забороняє друк творів. Критиці були піддані роман О. Гончара «Собор», Є. Гуцала «Мертва зона», «Родинне вогнище», Р. Іваничука «Мальви» та багато інших творів. Деякі письменники протягом десяти років не публікувалися.

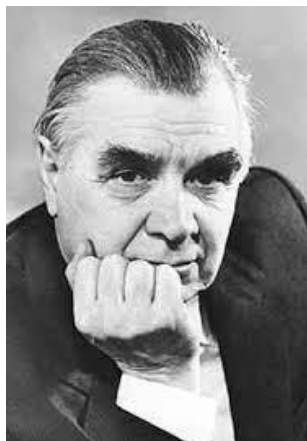
Для літературного життя розпочинається період зростання партійного втручання в справи літератури і мистецтва, про що свідчать спеціальні постанови та звітні доповіді на партійних з'їздах. Збільшується кількість тематичних пленумів Спілки письменників Радянського Союзу. Підтримувалася парадність заходів, церемонії нагород літературних відзнак. Віталася тематика для літератури: досягнення НТР, ленінська тема, виробнича, військова теми тощо.

І все ж і в цей час з'явилися цікаві і не поодинокі правдиві твори. Серед літературних досягнень називають критики «Сонети» (1978) Дмитра Павличка, збірники поезій «Над берегами вічної ріки» (1977), «Неповторність» (1980), роман у віршах «Маруся Чурай» (1979) Ліни Костенко, драматичну поему «Дума про вчителя» (1977) Івана Драча, романи «Лебедина зграя» (1971) Василя Земляка, «Циклон» (1970), «Бригантина» (1972) і «Твоя зоря» (1980) Олеса Гончара, «Біла тінь» (1975), «Рубіж» (1983), «Обвал» (1985) Юрія Мушкетика, історичні романи «Первоміст» (1972), «Євпраксія» (1975), «Роксолана» (1980) Павла Загребельного, збірники оповідань «Батьківські пороги» (1972) Григора Тютюнника, повісті «Шкільний хліб» (1973) та «Сільські вчителі» (1971) Євгена Гуцала, «Малиновий дзвін» (1958), «Ми – не з легенди» (1973) Юрія Збанацького та ін.

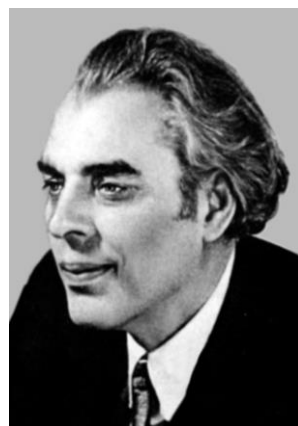
Література не обійшла і страшні чорнобильські події. Вони знайшли своє відображення в творах: «Чорнобильська мадонна» (1988) Івана Драча, романі «Чорнобиль» Юрія Щербака. В літературі цього часу залишилися також гостросюжетні твори Б. Олійника (1987), В. Яворівського «Марія з полином у кінці століття» (1987), А. Дімарова «Містечкові історії» (1988) та ін.

І. Драч

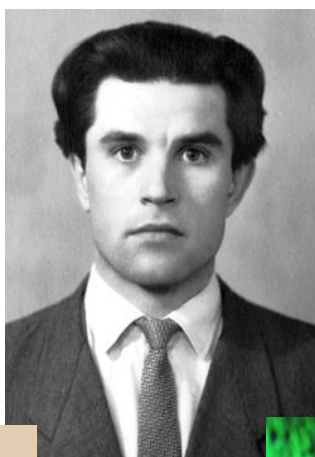

В. Земляк

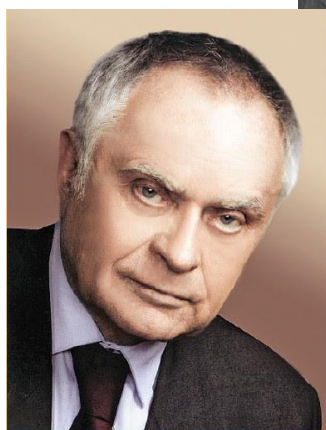

П. Загребельний

Ю. Мушкетик

Є. Гуцало

Д. Павличко

Г. Тютюнник

Л. Костенко

Цікаво знати. У Ніжинському державному педагогічному інституті ім. М. В. Гоголя у 30–80-х роках активно працювала літературна студія, яку очолювали відомі викладачі-письменники: поет, автор збірника «Жайворонок степу» Микола Сайко (1934–1949 рр.), прозаїк, автор романів «Голгофа», «Люди» Лесь Гомін (О. Д. Королевич) (1949–1957 рр.), відомий літературознавець, у майбутньому академік НАН України Дмитро Наливайко (1960-ті рр.), літературний критик Павло Сердюк (1970-ті роки), поет, літературознавець Олександр Астаф'єв (1980-х – поч. 90-х рр.), поет, перекладач О. Гадзінський (90-ті рр.), поет, прозаїк, драматург Олександр Забарний (2000-ні рр.). Всі вони були членами Спілки письменників України, досвідчені вихователі творчої молоді, тож не випадково, що 52 випускники 1934–2020 років стали членами Спілки письменників, серед них 3 лауреати Шевченківської премії – Юрій Збанацький, Євген Гуцало, Леонід Горlach, а також знані в літературі поет Петро Артеменко, поет і прозаїк Борис Левін, поет-пісняр Олекса Юценко, поети Йосип Дудка, Андрій Бурлака, поет-сатирик Віктор Вовк, автор прекрасних тріолетів Володимир Мордань, автор верлібрів і сонетів Анатолій Мойсієнко, прекрасний дитячий письменник Володимир Сенцовський (Яценко), поет, прозаїк, драматург Олександр Забарний, поетичний романіст Анатолій Шкуліпа, поетка Тетяна Винник та багато інших.

Письменники-випускники інституту:
В. Мордань, Є. Гуцало, Л. Горlach, О. Юценко
після зустрічі зі студентами та викладачами

Доценти П. О. Сердюк та Г. Я. Неділько з літстудійцями

Перехідним періодом від радянського часу до доби незалежності України була так звана горбачовська «перебудова», і оголошені були гасла «гласність» і «свобода слова». Це був бурхливий час творчих дискусій, коли представники національних літератур відмовились від загальносоюзного об'єднання і єдиного творчого методу і почали утворювати самостійні творчі угруповання. Дискусії кінця 80-х років нагадували період 20-х, з його пошуками шляхів урізноманітнення творчих методів.

Найважливішими позитивними фактами «перебудови» була відміна цензури, повернення в історію літератури репресованих письменників і їх творів, що було призупинено у 60–80-х роках, а також публікації заборонених раніше творів. Активно друкуються на сторінках періодичних видань також невідомі читачеві твори літераторів зарубіжжя.

У публіцистичних статтях, які стали особливо популярними, засуджувався сталінізм, тоталітаризм, відстоювалася свобода слова. Зазвучали вперше в легальній пресі у позитивному контексті імена заборонених літераторів І. Багряного, В. Барки, О. Теліги, М. Хвилювого, Є. Плужника та багатьох інших. В Україну почали повертати із-за кордону архіви й інші культурні та духовні цінності.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР проголосила незалежність України. 1 грудня 1991 р. Всеукраїнський референдум підтвердив Акт проголошення незалежності.

В період незалежності ось уже 30 років український літературний процес наповнюється новими культурними явищами. В організаційному плані з'явилися паралельно дві письменницькі організації: *Національна спілка письменників України* і *Асоціація українських письменників*, виникають *регіональні організації*, локальні об'єднання. Відбулася конкуренція на книжковому ринку. На жаль, держава зменшила фінансування, і література перетворилася на приватну справу. Входить в ужиток таке поняття, як «комерціалізація художньої продукції». Втрачений українською культурою традиційний принцип літературоцентризму. Помітний вплив на літературний процес справляють різні премії, конкурси, фонди, приватні спонсори тощо.

Літературний процес 1990–2000-х рр. відзначається ще й тим, що немає, як у попередні часи, укрупнення періодів розвитку літератури, що охоплювало декілька десятиліть. У цей час у літературу приходять кожної п'ятирічки все нові і нові молоді письменники, які зразу демонструють свої індивідуальні якості, і це впливало на весь подальший розвиток художнього слова. Відбувається перегляд всього того, що було в попередні часи. Це торкається художніх стилів, жанрової структури творів, проблематики. Іде стремління молодого покоління запозичити те, що було характерне у стильовому розмаїтті 20-х років, використати жанри світової літератури – фентезі, трилер, кримінальний і детективний роман, проявляючи при цьому неухагу до традиційних жанрів української літератури, зокрема нарису, повісті тощо.

В літературі з'являються твори, в яких розробляються раніше заборонені теми, про що свідчать романи про голодомор 30-х років В. Барки «Жовтий князь», Д. Гуменної «Діти чумацького шляху», твори про неоднозначні відносини в армійському середовищі – Ю. Андрухович «Армійські оповідання» та життя «соціального дна» з еротичними та наркотичними нахилами молоді – Олесь Ульяненко «Сталінка», Є. Гуцало «Епос – ерос», «Блуд», Ю. Покальчук «Те, що на споді», «Окружна дорога», Ю. Винничук «Діви ночі», О. Забужко «Польові дослідження з українського сексу». Активно висвітлюються події, пов'язані з армією УПА – Роман Іваничук «Торговиця», Андрій Кокотюха «Багряний рейд», «Чорний ліс» тощо.

У новий час значна частина українських письменників намагалася відійти від традицій літератури соцреалізму, подолати офіційні коди радянського часу. А тому в українській пострадянській літературі виділяються три основні етапи естетичної орієнтації: неонародництво, неомодернізм, використання того, що було притаманне літературі 20-х років, постмодернізм.

Крім цього, треба враховувати, що письменники старшого покоління в основному шістидесятники використовують реалістичні при-

йоми, але додають немало і того, що було характерним для модернізму і, таким чином, утверджують стиль неореалізму. Про це свідчать химерна проза *Володимира Дрозда* «Злий дух. Із житієм», *Анатолія Дімарова* «Загублена душа», реалістична проза *Юрія Мушкетика* «На брата брат», історичні романи *Павла Загребельного* з елементами детективного, необарокові твори *Валерія Шевчука* «У череві апокаліптичного звіра», «Око прірви», «Біс плоти», історичний роман *Миколи Вінграновського* «Северин Наливайко» та інші. Цікаві у пошуково-стильовому відношенні романи *В. Шкляра* «Троща», «Самотній вовк» з поєднанням детективу і трилера; *Галини Пагутяк* «Записки Білого Пташка», «Слуга з Добромила», «Мій Близький і Далекий Схід», написаних переважно в жанрі фентезі; *Юрія Андруховича* «Рекреація», роман-жахів «Московіада», авантюрний роман «Перверзія»; «феміністично заангажована» проза *Оксани Забужко* «Дівчатка», «Казка про калинову сопілку», «Музей покинутих секретів»; психологічні твори *Марії Матіос* та інші.

*В. Дрозд**А. Дімаров**М. Вінграновський**В. Шевчук**В. Шкляр*

Г. Пагут'як

Ю. Андрухович

М. Матіос

О. Забужко

Серед поетів продовжують радувати читачів своїми творами представники старшого покоління Ліна Костенко, Іван Драч, Борис Олійник, Микола Вінграновський, Павло Мовчан, Леонід Горлач, більш молодші В. Герасим'юк, Ю. Андрухович та інші.

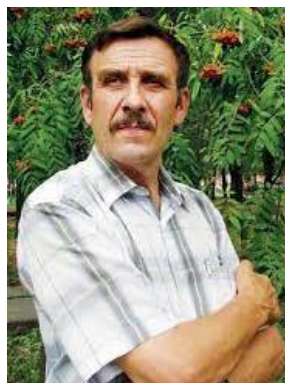
Цікаво знати. В сучасному літературному житті виділяється і творчість письменників Чернігова, зокрема двох лауреатів Шевченківської премії, поетів Дмитра Іванова та Костянтина Москальця, а також прозаїка Михася Ткача, поетів Сергія та Тетяни Дзюби, Олени Кононечної та інших; Ніжина – поета Анатолія Шкуліпи, романіста і кіносценаріста В. Абузарова, поета, прозаїка, драматурга Олександра Забарного, прозаїка Тетяни Сидоренко, поетки Тетяни Винник та інших.

Д. Іванов

М. Ткач

А. Шкуліна

С. Дзюба

Т. Винник

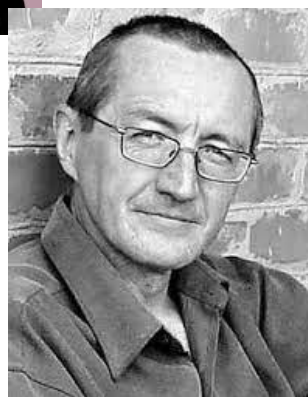
Т. Дзюба

О. Забарний

Т. Сидоренко

К. Москалець

Постмодерністська література

Значне місце в літературі періоду незалежності України посідає *постмодерністська література*. Ознаками поетики цієї літературної модерністської течії є інтертекстуальність, гра образами, словами, чужими текстами, діалогізм, які використовувалися спочатку молодими поетами груп, що виникали у 90-х роках, а потім і іншими митцями слова.

Цікаво знати. Популярні літературні групи: **львівська «Бу-Ба-Бу»** (Бурлеск, Балаган, Буфонада) (1985), до якої входять Юрій Андрухович, Віктор Неборак, Олександр Ірванець, які у своїй творчості звертаються до поетики карнавальності, необароко, вони витворили новий різновид віршованої поезії – поетичне шоу, а тому виступають разом з музичною групою; **івано-франківська група «Нова дегенерація»** (1992), складається з поетів Степана Процюка, Івана Ципардюка, Івана Андрусяка, які виступили проти обивательського мислення і намагалися своїм мистецтвом розбудити людей, використовуючи поетичну самоіронію, сарказм. Вони вважають себе дітьми з дегенерованої країни і з дегенерованого часу, а тому б'ють на спалах. Героями її творів виступають представники цього світу – хіпі, «бомжі», дисиденти тощо; **харківська група «Червона фіра»** (1991), члени якої на чолі з Сергієм Жаданом слідує футуристам 20-х рр. і називають себе неофутуристами. Вони постійно грають зі словом, описують гротескні ситуації, використовують маски тощо. Існують також **тернопільська група «Західний вітер»** (1992), **київська група «Пропала грамота»** (1991), члени якої працюють в іронічному бурлескно-трагедійному стилі, та інші.

Поміркуйте над прочитаним:

- 1) Що Вас найбільше зацікавило в поезії ХХІ ст.?
- 2) Як Ви відноситеся до функціонування таких груп?

**Представники
андеграунду**

Починаючи з 80–90-х років дають про себе знати і представники *андеграунду*. В своїй творчості вони використовують ідеологічні кліше і міфи радянського часу і доводять їх до пародіювання, абсурдності. Так, Л. Подерв'янський у книзі «Герой нашого часу» (2000) для осміяння героїв радянської літератури використовує нетрадиційну лексику, суржик, солдатський жаргон. Змішування високого і низького, суржику, імітація просторічної розмовної мови характерна і для творів Б. Жолдана «Яловичина [Макабреска]» (1991) та інші.

В постмодерністській літературі втрачається особистий стиль автора, бо він часто грається чужими текстами, хоча організація цієї гри говорить і про особистість автора.

Однією із важливих рис 90-х років стає перехід від монокультури до багатомірної культури. У літературний процес влилося багато молодих письменників, незаангажованих попередніми догмами, більш практичних у виборі тем, жанрів і стилістики. Саме вони по-особливому зорієтувалися в сучасному житті, відчули, що потрібно читачеві, і стали активними створювачами так званої масової літератури.

**Масова
література**

Масова література, яка адресована широкій аудиторії читачів, сформувала свої принципи: доступність різним віковим і соціальним групам населення, незалежно від освіти; легкість у засвоєнні пропонованого сюжету, актуальність проблем, репрезентованих читачеві. Авторі не переобтяжені кожного разу шукати нових прийомів, вони їх тиражують із одного твору в інший. Масова література соціальна, життєподібна, життєутверджуюча.

Основні герої типові, їх пізнають, бо вони переважно діють у знайомих обставинах, зіштовхуються з тими проблемами, що й читачі, а тому вони близькі масовій аудиторії. Письменники масової літератури, які хочуть бути затребуваними ринком, орієнтуються на певну групу читачів і, задовольняючи їх інтереси, пишуть відповідні твори. Героями виступають представники буржуазного світу і їх охоронці, детективи, слідчі, міліціонери чи поліцейські тощо. Тож помітний нині інтерес до кримінального чи пригодницького роману, детективу, бойовика, де злободенність уживається з неправдоподібністю сюжету, казковістю, бо головному герою все під силу. У цьому жанрі успішно працюють романісти *Андрій Кокотюха* («Чужой скелет», «Легенда о Безголовом», «Червоний»), *Сергій Пономаренко* («Ловушка в Волчьем замке», «Ключ к бессмертию», «Зеркало из прошлого», «Сети желаний»,

«Формула бессмертия»), *Володимир Лис* «Графиня», «Століття Якова», «Країна гіркої ніжності», «І буде суддя», «Стара холера» тощо.

Інших читачів цікавить мелодрама, фантастика, фентезі, костюмований історичний роман тощо. І в пригоді їм може служити проза *Ю. Винничука* («Аптекарь», «Сестри крові»), *М. Івасько* («Дев'ять кроків назустріч вітру») тощо. У сучасному літературному процесі масовому молодому читачеві адресовані романи *С. Пиркала* «Зелена Маргарита», *Л. Дереша* «Культ» та інші.

В цей період утвердилася жіноча проза, в якій репрезентуються складні ситуації сучасного життя, з якого герої шукають вихід, проблеми кохання, зради тощо. Серед найкращих авторів *Світлана Талан*, яка адресувала жіночій аудиторії десятки своїх романів, серед них «Замкнене коло», «Повернутися дощем», «Оголений нерв», «Спокута», «Наdejда», «Надеюсь и люблю», «Своя чужая жизнь», «Раздели мою печаль», *Наталія Гурницька* «Львів. Кава. Любов», «Мелодія кави в тональності сподівань», *Ірен Роздобудько* «Тут і тепер», «Зів'ялі квіти викидають», «Пуговиці», *Алла Рогожко* «Крізь безодню до світла», «Осітне Рондо місячної ночі», «Її сукня», *Жанна Куява* «Гордієві жінки», «Про шляхи до щастя», *Валентина Мастерова* «Смарагд», «На тому боці» та інші.

Таким чином, в кінці ХХ – на початку ХХІ століть спостерігається поліфонічність літератури, її жанрів, проблем, стилів.

Поміркуйте над прочитаним:

- 1) Чим цікава для Вас сучасна українська література? Яким жанрам Ви даєте перевагу?
- 2) Як Ви відноситеся до використання нетрадиційної лексики у сучасних творах?
- 3) Ваш улюблений сучасний автор?

**Український театр
XX–XXI ст.**

На початку ХХ ст. в театрі продовжує стверджуватися реалістичне мистецтво. І цьому сприяли *театральні трупи* корифеїв та пересувні театри: *Дмитра Гайдамаки* (1897–1919), *Онисима Суслова* (1898–1909), *Олексія Суходольського* (1898–1918), *Льва Собініна* (1907–1920), *Болеслава Оршанова (Луцицького)* та ін. У їх репертуарі були, крім побутових п'єс, твори Лесі Українки, Володимира Винниченка, Любові Яновської, Бориса Грінченка, Спиридона Черкасенка, які представили публіці нових героїв та сценічні життєві ситуації, а також п'єси зарубіжної драматургії в перекладах українською мовою як класиків, так і авторів нового часу: Генріха Ібсена, Фрідріха Шіллера, Бернарда Шоу, Вільяма Шекспіра тощо. І це не випадково, бо зарубіжна драматургія цього часу представляла модерні підходи до зображення життя людей. Українські літератори орієнтувалися на ці зразки, і, як зазначав І. Франко, намагалися «цілком модерним європейським способом зобразити своєрідність життя українського народу» (Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ, 1982. Т. 33. С. 142).

У 1907 р. М. Садовський на основі ніжинської трупи М. Заньковецької, а також свого полтавського театрального колективу створює *перший стаціонарний український театр у Києві*, орендуючи приміщення Троїцького народного дому. У ньому провідну роль зіграла Марія Заньковецька. Семен Петлюра у своїй статті 1908 р. писав: «Як Шевченко був і на довгі часи залишиться поетичним виразником нашого національного страждання, то таким геніальним виразником національного горя нашого в сучасному є Заньковецька на сцені. Вона артистичний символ цього горя, сценічного втілення тих мук, які доводиться зазнавати українській нації, в образі жінки». Поруч з класичним репертуаром ішли п'єси зарубіжних драматургів.

Після революції 1917 року виникають нові форми масово-агітаційного театру: інсценізації вистав на площах, виступи акторів у бригадах агітпоїздів. У період громадянської війни й пошуку державного утвердження України театр Садовського визначено як театр Української народної республіки. У Києві у 1918 році діяло три театри: *Державний драматичний*, *Державний народний* і *Молодий театр*, який очолював видатний український режисер і актор *Лесь Курбас*. Цей театр, який існував у 1917–1919 рр., сприяв оновленню театрального життя, бо саме в цей час до нього прийшли такі відомі в майбутньому актори й режисери, як Гнат Юра, Василь Василько, Наталя Ужвій, Поліна Нятко, Поліна Самійленко та ін. За короткий час театр здійснив понад 10 вистав. Ішов пошук нової пластики і мистецької ігри. Лесь Курбас та Гнат Юра шукали її у зарубіжному мистецтві та в новій українській

драматургії В. Винниченка («Базар», «Пророки», «Дочка жандарма»), О. Олеся («Тихий вечір»), знаходячи символіку й психологію почуттів. Давньогрецька драматургія «Цар Едіп» Софокла давала можливість подумати над сучасними проблемами тим, хто опинився на роздоріжжі. У 1919 році театр був злитий з колективом Першого театру Української Радянської республіки імені Тараса Шевченка.

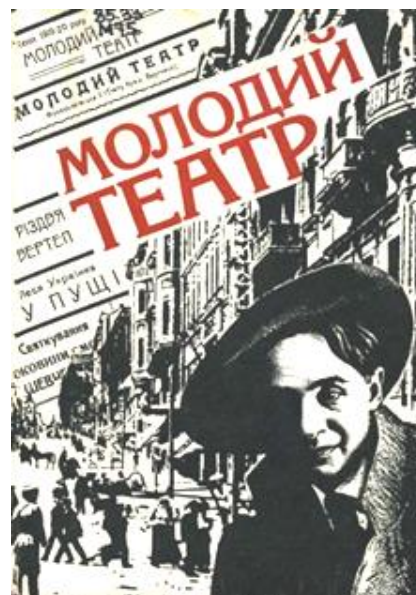
Упродовж 20-х років в Україні виникають нові театри.

У театрі М. Садовського змінилася сценізація вистав, костюми. Якщо в пересувних трупах переважали народно-побутові елементи, то в стаціонарному М. Садовського оформлення було відповідним до сюжету зарубіжної п'єси. І в цьому певну роль відіграв художник Іван Бурячок. Змінювався склад театральних колективів. Поруч з акторами старшого покоління грала талановита молодь.

Гнат Юра заснував 1920 р. у Вінниці *театр імені Франка*, який згодом став провідним в Україні. Марко Терещенко створив експериментальний театр, який заклав основи *Одеського драматичного театру*. Василь Василько сприяв появі *Червонозаводського театру* в Харкові, який переїхав до Донецька й був відомий як Український музично-драматичний театр.

Експериментальним колективом митців у 20-х – на початку 30-х років був *театр «Березіль»*, створений у 1922 році Лесем Курбасом у Харкові. За постановками та репертуаром це був театр класичного авангарду, про що свідчать його експресіоністська драматургія з експресивним реалізмом (М. Куліш), і конструктивістське оформлення вистав (художник В. Меллер), і режисура спектаклів (режисер Лесь Курбас). Постановки мали найрізноманітніший характер: це і традиційний реалізм психологічного спрямування («Гріх» В. Винниченка), і символізм («Драматичні етюди» О. Олеся), імпресіонізм («Йола» Є. Жулавського), авангард.

Характерними для театру було загострена міміка, жести. Лесь Курбас активно працює із зарубіжною драматургією, використовує для вистав п'єси: П. Меріме «Жакерія», Г. Кайзера «Газ», Р. Сінклера «Джінні Хігінсі», Е. Толлера «Машиноборці» та ін. Для театру пишуть свої п'єси *Микола Куліш* («97», «Комуна в степах», «Мина Мазайло», «Хулій Хурина», «Макле-

Афіша «Молодого театру»

на Граса», «Народний Малахій»), *Іван Микитенко* («Диктатура», «Світить зірки», «Дівчата нашої країни», «Соло на флейті»), *Яків Мамонтов* («Над безоднею», «Ave Maria», «Республіка на колесах») та ін. По-новому прочитав і поставив на сцені *Леся Курбас* поему Тараса Шевченка «Гайдамаки» та інші класичні твори різних зарубіжних драматургів.

Але в 1933 році *Леся Курбас* звинуватили в захопленні буржуазним мистецтвом, експериментаторстві, національному збоченні тощо. Його зняли з роботи, а театр закрили. З листопада 1937 року на Соловках, куди відправляли більшість представників української інтелігенції, його розстріляли. Реабілітували 1957 р. Такою ж була доля драматургів *М. Куліша* та *І. Микитенка*.

На базі «Березія» був створений 1935 р. *Харківський драматичний театр ім. Т. Шевченка*, куди перейшла частина акторів: *Валентина Честякова* (дружина *Леся Курбаса*), *Мар'ян Крушельницький*, який очолив цей театр, та інші.

Леся Курбас серед акторів театру

Великої художньої майстерності досяг колектив *театру імені І. Франка*, яким від дня заснування й до 1966 року керував відомий режисер і актор *Гнат Юра*. У цьому колективі працювали видатні актори *Амвросій Бучма*, *Наталія Ужвій*, *Поліна Нятко*, *Ганна Борисоглібська*, *Дмитро Мілютенко*, *Юрій Шумський*, *Віктор Добровольський*, *Ольга Кусенко*, *Нонна Копержинська*, *Микола Яковченко* та інші.

*Гнат Юра
серед засновників театру ім. І. Франка*

У 30–60-х роках у репертуарі театру йшла українська класика, зокрема п'єса І. Франка «Украдене щастя» з А. Бучмою (Микола), Н. Ужвій (Ганна), В. Добровольським (Гурман), гра яких підкорила глядачів глибокою майстерністю акторів, а також п'єси І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, М. Старицького та інших драматургів, де розкрив свій талант Г. Юра, створивши яскраві театральні образи Мартина Борулі («Мартин Боруля»), Стьопочки Крамарюка («Житейське море»), Терешка Сурми («Суєта»), а також гра інших акторів театру.

*Гнат Юра
в ролі
Мартина
Борулі*

Сцена із вистави
«Украдене щастя».
Микола – А. Бучма,
Ганна – Н. Ужвій

У театрі йшли також п'єси Івана Кочерги «Ярослав Мудрий», «Свіччене весілля», Івана Микитенка «Диктатура». Усі свої п'єси, зокрема «Загибель ескадри» (1933), «Платон Кречет» (1934), «Правда» (1937), «Богдан Хмельницький» (1938), «В степах України» (1941), «Фронт» (1943), «Макар Діброва» (1948), «Калиновий гай» (1950), «Крила» (1954), «Сторінка щоденника» (1964), «Пам'ять серця» (1971), віддавав драматург *Олександр Корнійчук*. У виставах за цими п'єсами грали всі провідні актори театру ім. І. Франка.

Ю. Шумський та
Д. Мільотенко
у виставі
О. Корнійчука
«В степах України»

У цей же час у репертуарі були також поставлені Г. Юрою, М. Крушельницьким та Д. Алексідзе п'єси В. Шекспіра «Гамлет», «Річард III», «Макбет», «Король Лір», Софокла «Антігона» та інші, які хвилювали глядачів. Ставилась і сучасна трагедія, драма та комедія, зокрема Олександра Левади «Фауст і смерть», Михайла Стельмаха «Правда і кривда», Олексія Коломійця «Дикий ангел» та ін.

Багато нового після Г. Юри в житті театру вніс режисер *Сергій Данченко*, який прагнув до передачі на сцені «масштабного повнокровного життя, що тяжіє до філософських узагальнень, аналізу проблем буття, художнього дослідження людини». Продовжувачем його традицій був Богдан Ступка, створивши яскраві вистави, образи на сцені.

Цікаво знати. Нині в театрі працюють *Анатолій Хостіков*, *Наталія Сумська*, *Богдан Бенюк*, *Лариса Кадирова*, *Олексій Богданович* та інші, які на новому етапі розвитку театру наповнюють його репертуар актуальними темами сучасності.

С. Данченко

Демонстрували свою майстерність і актори створеного після «Березоля» *Харківського драматичного театру ім. Т. Шевченка* на чолі з М. Крушельницьким – В. Чистякова у «Грозі» О. Островського, Л. Гаккебуш у «Васці Железновій» М. Горького.

У 1926 році відкрито *російський драматичний театр імені Лесі Українки*. Легендарними виставами цього театру були «Живий труп» з М. Романовим (Федір Протасов), «Мораль пані Дульської» з Євгенією Опаловою (Пані Дульська), «Варшавська мелодія» з Адою Роговцевою та Олегом Борисовим, а також поставлені Віктором Хохловим «Мертві душі».

М. Романов
в ролі Федора Протасова
у виставі «Живий труп»

Ю. Мажуга

Цікаво знати. *Визначними акторами цього театру також були Юрій Лавров, Віктор Халатов, Юрій Мажуга, Валерія Заклунна, Лариса Кадочникова та ін. Нині режисером тут працює відомий майстер Михайло Резнікович.*

Не менш знаменитим був і *Київський театр опери та балету імені Тараса Шевченка*, заснований у 1926 році, у репертуарі якого – кращі опери та балети композиторів світового рівня та українських, зокрема Миколи Лисенка, С. Гулака-Артемівського, Г. Майбороди, В. Кирейка, Б. Лятошинського, К. Данкевича, Ю. Мейтуса, Є. Станковича.

Цікаво знати. Серед визначних співаків сценічного мистецтва слід назвати Марію Литвиненко-Вольгемут, Оксану Петрусенко, Зою Гайдай, Івана Паторжинського, Михайла Донця, Бориса Гмирю, Михайла Гришка, Єлизавету Чавдар, Дмитра Гнатюка, Євгенію Мірошніченко, Анатолія Солов'яненка, Гізелу Циполу. Тут працювали і видатні режисери та актори балету, які підкорювали світ своїм талантом В. Калиновська, Н. Семизорова, А. Гаєриленко, В. Ковтун. Видатним диригентом, який виводив колектив театру на світову театральну арену був Стефан Турчак.

Є. Чавдар в опері
«Запорожець за Дунаєм»

Борис Гмиря
в ролі Тараса Бульби

Крім столичних театрів, свою майстерність демонструють також обласні театри, зокрема *Одеський та Львівський Оперний театри*, *Львівський драматичний театр імені М. Заньковецької*, головним режисером якого з 1977 року працює Федір Стригун, *Одеський театр ім. Жовтневої революції (нині ім. В. Василька)*, *Чернігівський український музично-драматичний театр імені Шевченка (з 1925 року)*, *Ніжинський драматичний театр ім. Михайла Коцюбинського*, засновником якого була родина Лучицьких.

Цікаво знати. Спочатку був Перший Чернігівський робітничо-селянський театр ім. Михайла Коцюбинського, заснований у 1933 році на базі аматорського театру цукрового заводу в місті Буринь (нині Сумська область), яким керував Болеслав Лучицький-Оришанов. У 1938 році Робітничо-селянський театр був реорганізований у Ніжинський український драматичний театр імені Михайла Коцюбинського, який пройшов великий шлях, працюючи до 90-х років як пересувний. За час існування він гастролював у всіх областях України та багатьох регіонах Росії, Грузії, Білорусії, Молдови та інших республік. У театрі працювали відомі актори. З 1934-го до 1959 року ним керував народний артист України Борис Лучицький. Для участі у виставах він запрошував І. Паторжинського та М. Литвиненко-Волгельмут («Запорожець за Дунаєм»), М. Донця та О. Петрусенко («Наталка Полтавка»), А. Бучму та Н. Ужвій («Платон Кречет»). Театр здійснив славетний шлях творчого зростання. Тут працювали народні й заслужені артисти України Б. Лучицький, А. Лучицька, В. Лучицький-Данченко, В. Ігнатенко, В. Тось, І. Бровченко, Г. Пащенко та ін. Нині театр став академічним, має своє нове приміщення й ставить цікаві вистави. Директором театру працює заслужений працівник культури Юрій Муквич, а художнім керівником – народна артистка України Алла Соколенко. Театр проводить щорічний фестиваль жіночої творчості ім. Марії Заньковецької.

Б. Лучицький

Український театр періоду незалежності (з 1991 р.) у пострадянський період набув нового розвитку, долаючи важкі економічні й фінансові труднощі. Держава майже усунулася від забезпечення театрів і дала можливість виживати їм у ринкових умовах. Театральним колективам необхідно було адаптуватися в цих обставинах і заробляти кошти. Тому театр мав пропонувати такий репертуар, який би зацікавлював глядачів.

Цікаво знати. Старі театри почали звертатися до драматургії, яка в період репресій 30-х рр. була вилучена із репертуару: це п'єси М. Куліша «Народний Малахій» у Львівському театрі ім. М. Заньковецької (реж. Ф. Стригун), Донецькому ім. Артема (реж. О. Аркадін-Школьник), «Мина Мазайло» в Харківському ім. Т. Шевченка (реж. О. Беляцький), Ніжинському ім. М. Коцюбинського (реж. О. Горбенко), «Патетична соната» у Київському ім. І. Франка (реж. С. Данченко). Стали популярними і п'єси Володимира Винниченка «Гріх», «Чорна Пантера і Білий Медвідь», «Брехня» та інші, до яких звернулися різні українські театри. Ці п'єси були співзвучні не лише своїй епосі, а й сучасній. Далі з'явилися п'єси про історичне минуле української історії. Федір Стригун ставить вистави за п'єсами К. Буравія «Павло Полуботок», Б. Лепкого «Мазепа», а також на актуальну тематику сучасного українського життя.

Як свідчать театрознавці, у 90-ті роки театр став відвертішим, а його зміст – прозорішим. Розширюється тематика: це п'єси на релігійні, біблійні сюжети, про жіночу долю та інші гендерні питання, п'єси про буржуазне життя. Значне місце посідають вистави розважального «легкого» характеру». Триває пошук творчих, нетрадиційних режисерських рішень побудови вистави та її оформлення, осучаснення класики тощо.

До відома.

Нині діють майже всі названі театри столиці та обласних центрів. У Києві функціонує 4 національних театри (оперний ім. Т. Шевченка, драматичні ім. І. Франка та Лесі Українки, театр оперети) у державній власності, 1 – у муніципальній власності (театр опери та балету для дітей і юнацтва) та 15 – у комунальній власності, серед них Київський академічний молодий театр, Театр ляльок, Театр юного глядача на Липках, Театр драми і комедії на Лівому березі та інші). Існують також 12 театрів, що перебувають за межами сфери управління Міністерства культури України (Київський драматичний театр «Браво»; Центр сучасного мистецтва «Дах»; Театр української традиції «Дзеркало» та ін.). Серед них дуже багато молодіжних колективів, які формуються не лише в столиці, а й в обласних центрах. Має, наприклад, значну популярність Молодіжний театр у Чернігові.

Театри шукають нову сценічну форму показу глядачеві вистав, залучають народні фольклорні, карнавальні чи концертні варіанти.

Крім театрів, де вистави мають традиційні форми, у сучасних умовах з'явилися й авангардні, експериментальні, постмодерні, андеграундні вистави з дуже ускладненими сюжетами або й без них. Це мистецтво розраховане вже на певну специфічну категорію глядачів. Отже, театр живе й продовжує шукати нові форми спілкування з глядачем.

**Музичне мистецтво
XX–XXI ст.**

Розвиток музичного мистецтва збігся з революційними змінами в житті українського народу. Уже на початку ХХ ст. стало завдання вивести музичну культуру з провінційного стану на широку світову арену, дати можливість розвиватися не лише музичному фольклору, а й професійному. У великих центрах України були засновані вищі й середні музичні заклади. Відкрилися консерваторії в Києві (1913 р.), Одесі (1914), Харкові (1917), де сконцентрувалися основні фахівці музики – композитори, музиканти, співаки. У Західній Україні в умовах Австро-Угорської державності значну роль відігравали Спілки співочих і музичних товариств. Завдячуючи Спілці, у Львові був заснований *Вищий музичний інститут* (1903) з філіями в різних містах. Продовжувала функціонувати *консерваторія Галицького музичного товариства* (заснована 1854 р., статус консерваторії – з 1880 р.). Саме в цих навчальних закладах здобули музичну освіту майбутні видатні музиканти та співаки.

В усіх обласних центрах були відкриті *музично-драматичні театри*. Так, у 1918 р. з'явився вищий музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка в Києві та Львові. Продовжують працювати Київський, Одеський, Харківський оперні театри. Львівський театр був у цей час на території України, яка належала до Польщі. У цих театрах працювали визначні співаки: П. Цесевич, М. Донець, О. Мищуга, С. Крушельницька. У 1920 р. було створено один із кращих хорових колективів – *капела «Думка»*, яка стала популяризатором народної пісні, ораторій, кантат для широкої аудиторії не лише в Україні, а й за її межами. Організуються також інструментальні ансамблі, камерні, духові та симфонічні колективи. Засновані філармонії.

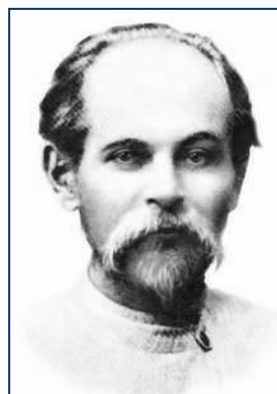
Активно працюють як *композитори* Микола Леонтович, Яків Степовий, Кирило Стеценко, Станіслав Людкевич та інші, які намагалися утвердити українську оперу. Майстром композиції модерного напрямку в українській музиці виступив Борис Лятошинський, а автором симфоній та фортепіанних творів – Лев Ревуцький, який виховав цілу плеяду молодих композиторів, серед них Георгій і Платон Майбороди, Герман Жуковський, Віталій Кирейко, Аркадій Філіпенко. Саме ці композитори стали провідними в подальшому розвитку музичної культури.

М. Леонтович

Я. Степовий

К. Стеценко

У 20-х рр. значну роль у активізації музичного життя в Україні відіграло музичне товариство ім. М. Леонтовича. Розвивається музично-концертне життя.

До відома. У 30–60-х роках були написані опери Костянтина Данькевича «Трагедійна ніч», «Богдан Хмельницький», Бориса Лятошинського «Щорс», Георгія Майбороди «Милана», «Арсенал», Юлія Мейтуса «Молода гвардія», «Украдене щастя». Виходять на сцену балети К. Данькевича «Ліля», Анатолія Свечникова «Маруся Богуславка», «Ніч перед Різдвом», Германа Жуковського «Ростислава», В. Кирейка «Тіні забутих предків»; оперети Олексія Рябова «Сорочинський ярмарок», «Весілля в Малинівці», Оскара Сандлера «Каптані Києва» та інші, які мали успіх у Театрі опери та балету ім. Т. Шевченка та Театрі музичної комедії, оперети в Києві й інших містах України.

Афіша до вистави Г. Майбороди «Арсенал»

Сцена із вистави О. Рябова «Сорочинський ярмарок» у Театрі оперети

Визначними співаками цього часу були Б. Гмиря, М. Литвиненко-Волгельмут, І. Паторжинський, З. Гайдай, Є. Чавдар, Л. Руденко.

Важливе місце в музичному житті України посідали *хорові капели* «Думка» (1920), «Трембіта» (1939), Державний український хор ім. Г. Верьовки (1943), Черкаський український хор (1957) та багато інших обласних колективів. Майстрами виконання народних пісень були Ніна Матвієнко, Раїса Кириченко.

Композитор
Г. Верьовка

Хор ім. Г. Верьовки

Цікаво знати. Широкої популярності набуває пісенна творчість Платона Майбороди («Білі каштани», «Київський вальс», «Пісня про вчительку», «Рідна мати моя», «Ми підем, де трави похилі»), Олександра Білаша («Ясени», «Сніг на зеленому листі», «Два кольори», «Цвітуть осінні тихі небеса»), Анатолія Кос-Анатольського («Ой піду я межі гори», «Ой дівчино, з горіха зерня», «Солов'їний романс»), Ігоря Шамо («Осіннє золото», «Чорнобривці», «Пісня про щастя», «На долині туман», «Киеве мій»), Анатолія Пашкевича («Степом, степом», «Мамина вишня» та інші).

Розвивається також симфонічна музика. Серед відомих творів – Третя симфонія «Гражина» за творами А. Міцкевича Бориса Лятошинського, Друга симфонія і сюїта «Король Лір» Георгія Майбороди, «Прикарпатська симфонія» Станіслава Людкевича, концертні симфонії для скрипки з оркестром В. Губаренка та його опер «Загибель ескадри», «Крізь полум'я».

До відома. У 70–80-х роках з'являється плеяда молодих талановитих композиторів: Леся Дичко – автор кантат «Червона калина», «Чотири пори року», ораторій «І нарекоша ім'я Київ...», опер «Золотослав», «Привітання життя», хорової музики, симфоній, балетів; Мирослав Скорик – автор опер, балетів, симфоній «Весна», «Людина»; Євген Станкович – автор опер «Цвіт папороті», балетів «Ольга», «Прометей», симфоній «Героїна», «Я стверджуюсь», «Симфонія пасторалей».

9 камерних симфоній, концертів для віолончелі, валторни, кларнета; автор популярних пісень Володимир Івасюк: «Я піду в далекі гори», «Червона рута», «Водограй» та інші. Нині широкую популярність мають останні роботи композиторів Мирослава Скорика «Мойсей», Віталія Кирейка «Лісова пісня», Володимира Зубицького «Палата № 6», балет Євгена Станкевича «Різдвяна ніч».

Поновилося і сакральне музичне мистецтво: літургії Л. Дичко, Є. Станковича, В. Камінського, меса М. Скорика, реквієм А. Гайденка тощо.

У другій половині ХХ ст. сформувалися різні напрями в народній музиці: поп-музика, яка орієнтована на маси; рок-музика, джаз, авторська бардова пісня. Деякі напрями були зумовлені популярністю зарубіжних та російських колективів. В Україні з'являються вокально-інструментальні ансамблі. Широко розвивається естрадна музика, яку виконують групи «Червона рута», «Мрія», «Водограй», «Явір» та інші. Проходять пісенні форуми, конкурси, фестивалі «Золота осінь», «Пісня року», «Таврійські ігри». Стають популярними естрадні співаки: Софія Ротару, Василь Зінкевич, Назарій Яремчук, Алла Кудлай, Таїсія Повалій, Руслана Лижичко, Олександр Пономарьов, Ані Лорак, Тіна Кароль, Ірина Білик, Станіслав Вакарчук, Верка Сердючка. Знаними були рок-гурти «ВВ», «Брати Гадюкіни», «Скрябін», «Океан Ельзи», «Воплі Водоплясова» та інші.

Особливе місце в музичному мистецтві сьогодення посідає пісенна творчість Ю. Рибчинського. Свою майстерність музиканти та солісти, ансамблі та оркестри, хорові колективи та оперні театри демонструють у багатьох країнах світу.

Поміркуйте над прочитаним:

- 1) Чим викликана поява Молодіжного театру та колективу «Березіль» і яка роль у цьому Л. Курбаса?
- 2) Назвіть театральні колективи України ХХ ст., час їх появи і відомих акторів і режисерів. Поясніть, у чому була причина масового їх створення?
- 3) Розкрийте формулу Ніжинського драматичного театру: «Від пересувного до академічного». Що Вас найбільше цікавить в сучасному театрі?
- 4) Розкажіть про театральне життя Вашої місцевості.
- 5) Як змінився розвиток українського музичного мистецтва у ХХ ст., у чому помітні його здобутки?
- 6) У чому специфіка музичного шоу-бізнесу? Які композитори, колективи та співаки Вам найбільше подобаються?
- 7) Музична культура ХХ–ХХІ ст. охоплює різні її види та жанри: хорові, вокальні, музично-театральні, оперні, симфонічні, камерно-інструментальні, естрадні (поп-музика, джаз, рок). Яка музика Вам найбільше до вподоби і чим вона Вас притягує?

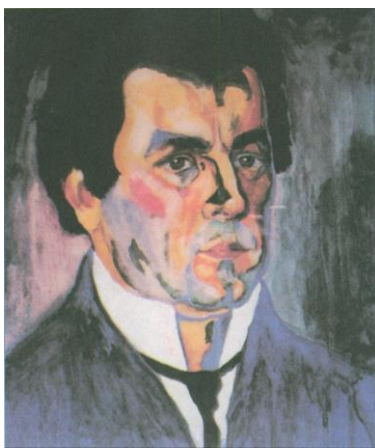
Образотворче мистецтво ХХ–ХХІ ст.

Розвиток українського мистецтва й живопису зокрема тривав у принципово відмінних від попереднього часу умовах. Протягом усього ХХ та початку ХХІ ст. він потужно функціонував в Українській державі.

Початок ХХ ст. був пов'язаний з революційними виявами, які впливали й на розвиток мистецтва. Поруч з художниками-реалістами Іллею Рєпіним, Миколою Пимоненком, Володимиром Орловським, Миколою Мурашком та іншими з'являється плеяда молодих художників, що захоплюються модернізмом, для якого характерний був розрив із традиційним мистецтвом, спостерігається постійний пошук нових художніх форм. Організатор одеського «Салону» (1909–1911) В. Уздебський стверджував: «Живопис... це засіб створювати інший світ, небачений, нереальний».

Серед видів модернізму вирізняють *абстракціонізм*. Його називають безпредметним або нефігуральним мистецтвом. Йому характерна відмова від зображення реальних предметів. Але абстрактні твори стимулюють фантазію, викликають певні настрої, асоціації. Відомим представником цього виду мистецтва був Василь Кандинський. У 1909–1911 рр. це один із організаторів в Одесі мистецького об'єднання «Салон», а починаючи з 1910 р., стає основоположником безпредметності в живописі. Його кольорові твори позначені абстрактною експресією, вони ритмічні.

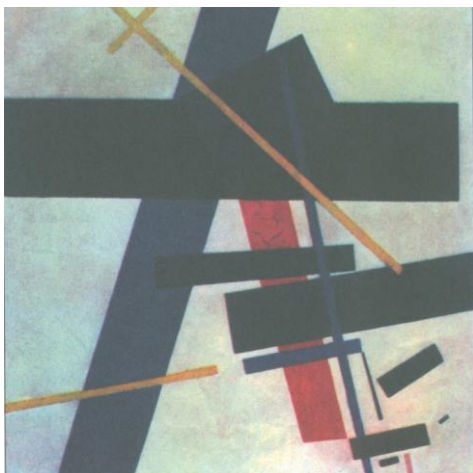
Цікаво знати. *Казимир Малевич (1878–1935) представляв один із різновидів абстракціонізму – супрематизм. Про себе він говорив: «Я зростав серед українського сала і часнику в Конотопі». Поляк за походженням, що народився в Києві, вважав себе українцем, писав листи українською мовою, захоплювався творами українського народного мистецтва. Він неодноразово говорив: «Мене все міцніше тягнуло до Києва. Неповторним залишався у моїй пам'яті Київ».*

К. Малевич. Автопортрет

К. Малевич є значущим символом мистецтва ХХ ст., бо в ньому поєдналося багато характерних для творчості елементів: лаконічність, всеосяжність, генетичне начало. Деякі твори художника все ж мають умовний, фігуративний характер, зокрема «Селянський спас», «Автопортрет». У роботах 20-х років «Червона фігура», «Селяни» відчувається трагізм. Він є автором чотирьох варіантів «Чорного квадрата» (1913), «Білого квадрата» (1916), а також «Супрематизм. Жовте і чорне» (1916). І в подальшому К. Малевич використовував супрематизм, що передбачав поєднання геометричних форм

різних кольорів, які створюють експресію, певний внутрішній рух. У 20-х роках художник звертається до фольклорних традицій, стилізації у вигляді ляльок. У його творах з'являються деталі сільського побуту (труна, хрест, сніп тощо), які вносять трагічні передчуття, руйнацію традицій сільського життя, що склалися віками.

К. Малевич. Супрематична композиція

К. Малевич. Чорний квадрат

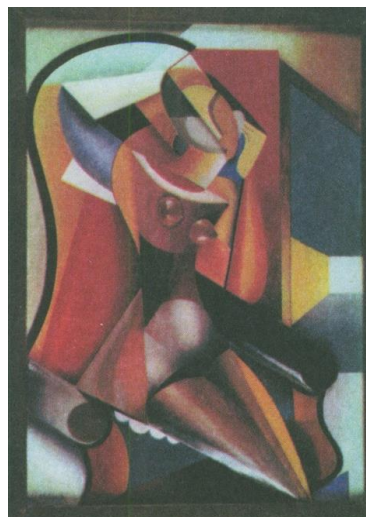
До модерного напрямку належить і *експресіонізм*, пов'язаний з передаванням внутрішнього стану людини, характеризується емоційною напруженістю, часто тривогою.

В українське мистецтво цього часу проникають елементи модерну зарубіжних художників, зокрема французьких – Пабло Пікассо та інших, яких відносять до *кубістів*, які намагалися розкласти складні форми реального світу на прості геометричні об'єми (куля, конус, куб тощо), намагаючись з них сконструювати щось цілісне.

Цікаво знати. Пабло Пікассо мав деякі зв'язки з Ніжином. Його дружиною була ніжинка Ольга Степанівна Хохлова, дочка поручика і начальника лазарету резервного полку, розташованому у Ніжині, яка у 20–30-ті рр. ХХ ст. виступала у відомій трупі «Російський балет» в Парижі, яким керував видатний балетмейстер українець Сергій Дягілев. У цей час П. Пікассо і О. Хохлова побралися, мали сина Паула. Художник написав декілька її портретів. Похована в Каннах. На могилі напис: «Ольга Руїз Пікассо, уроджена Хохлова».

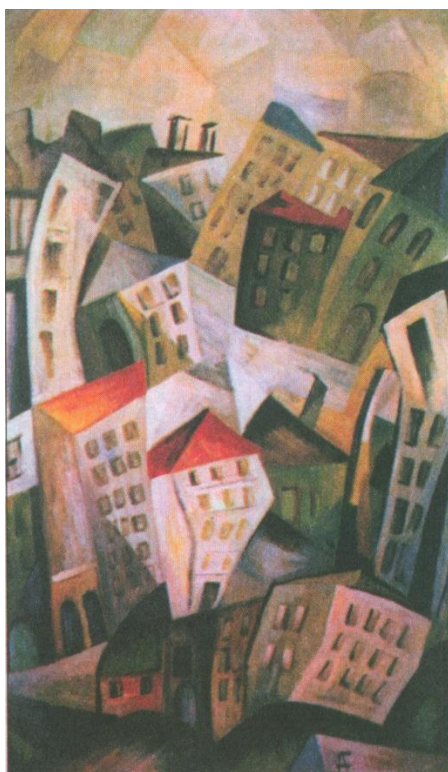
Цікаво знати. В українському мистецтві його представником був Олександр Архипенко (1887–1964), який народився в Києві, здобув тут художню освіту, але у 1908–1921 роках проживав у Парижі, захопився кубізмом і написав картини: "Боксери" (1914), "Купальниця" (1915), "Жінка перед люстерком", "Карусель П'єро" та інші, у яких відчувається ритмічність, посилена передача руху.

Уперше у світовій практиці застосував контр-рельєфи. Стверджують, що сучасні рекламні білборди – це винахід О. Архипенка, який проживав у США і назвав їх «архіпентурою».

О. Архипенко.
Жінка перед люстром

Олександр Архипенко як скульптор створював так звану рухому скульптуру. Його творчості притаманні вишуканість і гармонія.

Представником кубізму (кубофутуризму) була й Олександра Екстер (1882–1949 рр.), яка навчалася в художньому училищі Києва у професора Миколи Пимоненка (1901–1903, 1906 роки), а потім продовжила навчання в Парижі й повернулася до Києва. Серед її кубічних творів – картина «Місто». Представниками модернізму слід назвати кубофутуристів Вадима Меллера, Олександра Богомазова, творчість яких яскраво вписується в цей контент стильових пошуків початку ХХ ст.

О. Екстер. Місто

У дореволюційний час в українському мистецтві помітною стає течія *футуризму*, який виявлявся як у літературних творах, так і в живописі. Футуристи заперечували класичну спадщину, руйнували прийоми старого мистецтва, захоплювалися виявами технічного прогресу, а тому намагалися у своїх творах передати рух, динаміку, ефектні моменти, застосовували різні форми зображення. Яскравим представником його був Давид Бурлюк (1882–1957) родом із Харківщини, автор полотен «Час», «Карусель», «Запорожці в поході», «Козак Мамай» та ін.

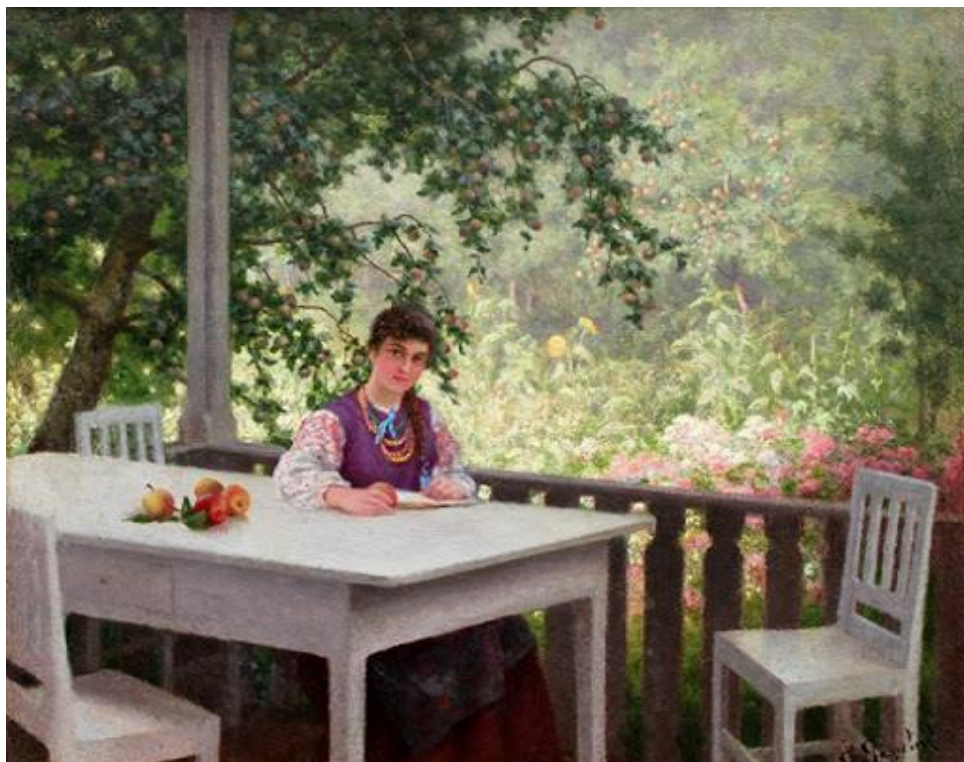
Д. Бурлюк. Час

Цікаво знати. Велику роль у колекціонуванні творів живопису у ХІХ – на початку ХХ ст. відіграли родини багатих меценатів Богдана та Варвари Ханенків (нині Музей західного та східного мистецтва в Києві) та родини братів Терещенків (нині Музей російського мистецтва в Києві). Велике зібрання творів образотворчого мистецтва було в колекціях Тарновських у Качанівці та Галаганів у Сокиринцях, що стало основою для Чернігівського обласного художнього музею. У Ніжинській вищій школі збереглася значна колекція творів зарубіжних художників ХІ–ХІІ ст., подарованих 176 картин почесним попечителем князем О. Г. Кушелевим-Безбородьком навчальному закладу у 1845 р. для естетичного виховання молоді. Ця колекція зберігається нині в Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя. Ці зібрання творів світового мистецтва – велике надбання для України.

На початку ХХ ст. активну діяльність виявляють і художники Чернігова. У 1916 р. вони влаштували художню виставку, на якій були представлені 120 робіт М. І. Жука, І. Г. Рашевського, Г. О. Коваленка, С. Д. Бутника, П. Д. Циганка, І. І. Михайлова-Гордієнка та ін.

Цікаво знати. Серед митців помітною постаттю був художник І. Г. Рашевський, який навчався після Київського університету в Академії мистецтва у Петрограді у відомого пейзажиста Л. Лагоріо. Митця захоплювали три теми: краса навколишнього світу («По Десні», «Ставок», «Десна», «Німі свідки гетьманської слави. Чернігівський вал. Вид на Десну»), побутове життя, яке виявлялося різними гранями, про що

свідчать сюжетні роботи («Селянська хата», «Ставок у садку», «У саду», «До іспиту») та сучасна інтелігенція, її погляди, прагнення, інтереси (це переважно портрети активного громадського діяча Чернігова В. Є. Варзара, скрипаля В. Каменовського, піаністки Н. Калиновської, письменників М. Коцюбинського, М. Вербицького та ін.). Це були роботи, здійснені в стилі реалістичного традиційного мистецтва.

І. Рашевський. У саду

Художник М. І. Жук із Чернігова, який закінчив декілька мистецьких закладів, навчаючись у М. Мурашка, В. Серова, виявляв у своєму творчому доробку елементи модернізму – ознаки західноєвропейського мистецтва, з яким він ознайомився, навчаючись у Кракові. У роботах відзначені ознаки символізму, асоціативності, поетизації образів, психологізму тощо. Про це свідчать декілька портретів М. Коцюбинського, «Чорне і біле», «Казка».

М. Жук.
Чорне і біле

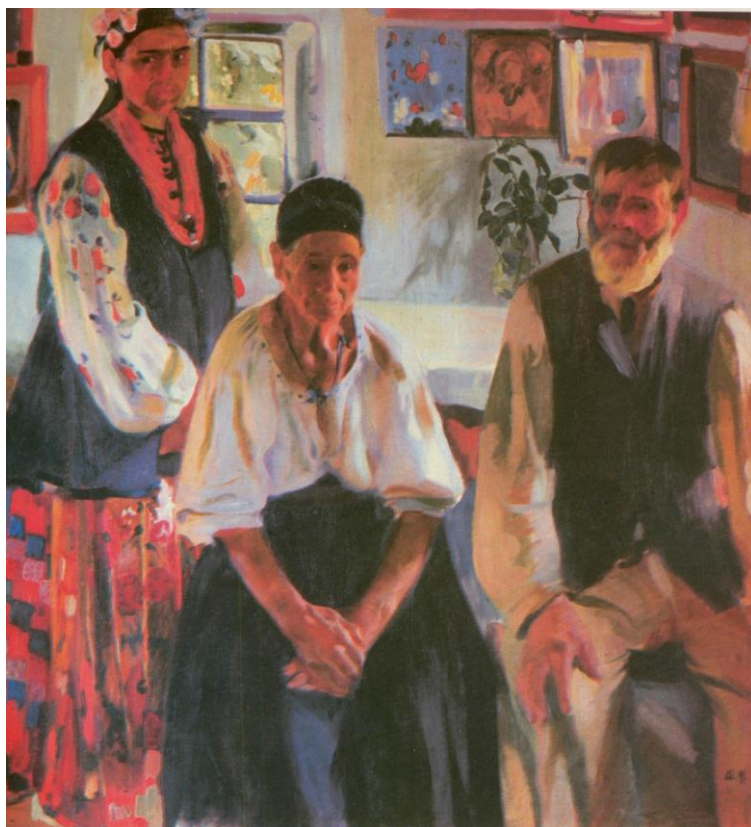
Для 20–30-х років ХХ століття характерним був пошук нових прийомів зображення нової дійсності, пов'язаної з радянською владою. Створюються різні об'єднання, виникають найрізноманітніші творчі групи: «Асоціація революційних митців України» (1925), «Об'єднання сучасних мистецтв України», організоване М. Петрицьким, для представників якого характерне захоплення модернізмом.

Важливо знати. Художники-реалісти створили «Об'єднання мистецької молоді». Його яскравим представником був Олександр Мурашко (1875–1919), який народився в Києві, закінчив художнє училище,

Петербурзьку академію мистецтв (у І. Рєпіна), а також навчався в художніх закладах Мюнхена і Парижу. Саме це вплинуло на його виразне мистецтво, що пов'язане з використанням кольору, розширенням його можливостей у зображенні персонажів. Художник прагне у своїх творах до найяскравішої колористичної виразності, про що свідчать його полотна: «Автопортрет», «Дівчина в червоному капелюсі», «Паризьке кафе», «Карусель», «Продавиці квітів», «Селянська родина». Саме це й наитовхує деяких дослідників говорити про наявність у його творах ознак постімпресіонізму.

О. Мурашко.
Дівчина в червоному капелюсі

*О. Мурашко.
Селянська родина*

Для 20–30-х років також характерним був *монументальний напрям мистецтва*. Його представляли художники школи *Михайла Бойчука*. Сам він та його учні застосовували мозаїку, фрески, розписи стін для великих монументальних зображень. У них «бойчуківці» враховували традиції візантійського та давньоруського стилів, але, удосконалюючи їх, звертались до національно-фольклорних основ та сучасних життєвих ситуацій. Це розписи Луцьких казарм у Києві (1919), санаторію в Одесі (1928), Червонозаводського театру у Харкові (1933–1939). Вони працювали й у театральному живописі.

Творчість учнів і соратників М. Бойчука – *В. Седяра, І. Падалки* та інших – не обмежувалася монументальним мистецтвом. Вони багато зробили в станковому живописі й графіці. Серед них був *Тимофій Бойчук*, який брав участь у розписах зазначених будівель, а також виступив і як самостійний автор картин: «Дві жінки з насінням» (1916), «Коні на пасовиську», «Автопортрет», «Біля яблуні».

У цьому останньому полотні автор заклав філософську основу взаємин людини і природи.

Т. Бойчук. Біля яблуні

Художник стверджує, що Дерево життя – основа Всесвіту. Тому жінки зображені статично, їхні рухи плавні. У їх зображенні використані елементи іконопису, вони наближені до образу Богоматері.

До реалістичного, монументального, філософського живопису належить і творчість Федора Кричевського, що із Лебедина Сумської області (1879–1947), який закінчив Петербурзьку академію мистецтв (1910), був професором Київського художнього інституту. В академії він написав картину «Наречена», яка мала великий успіх і засвідчила його монументальний підхід до утвердження народних образів.

Ф. Кричевський.
Автопортрет

Важливо знати. Серед його творів слід назвати триптихи «Три віки» (або «Три покоління») (1913) та «Життя» (1925–1927), «Автопортрет», «Переможці Врангеля» (1934–1935), «Веселі доярки» (1937) та інші. На цих картинах відтворенні цілісні, сильні, красиві натури. І це підтверджує й багата кольорова гама, близька до народної творчості. Герої Ф. Кричевського багаті фізичною красою. Якщо уважно придивитися до полотен художника, то можна помітити, що реалізм його творчості мав свої специфічні особливості: у ньому помітні стильові вияви модернізму, бароко, народного іконописання. І це збагачувало палітру творів митця. Кожен із героїв його полотен відчуває себе господарем, що завоював собі це право в бою та праці, вони відрізняються своєю монументальністю, фізичною виразністю.

*Триптих Ф. Кричевського.
Життя (Любов. Сім'я. Повернення)*

*Ф. Кричевський.
Переможці Врангеля*

У першій половині ХХ століття розвивався також батальний, історичний живопис, який представлений у творчості Миколи Самокиша (1865–1944).

Цікаво знати. Микола Самокиш народився в Ніжині, деякий час навчався в гімназії при Історико-філологічному інституті кн. Безбородька, закінчив Академію мистецтв і був її академіком. Змалку заховався в коней, коли влітку проживав у діда в Носівці. Серед його творів: «Вїзд Богдана Хмельницького в Київ» (1929), «Бій під Жовтими Водами» (1930), «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким» (1934), «М. Щорс у бою під Черніговом» (1938) та інші. Це монументальні полотна, на яких зображено масу людей та коней у напружені моменти битви. Твори відповідають не лише історичній правді, але й відзначені глибоким психологізмом.

М. Самокиш. Трійка

М. Самокиш. Бій під Жовтими Водами

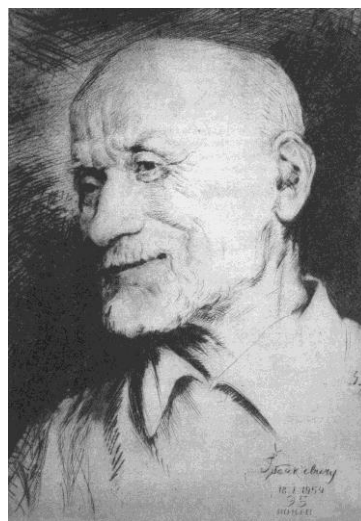
У 30-х роках були ухвалені важливі документи, які визначали характер діяльності митців образотворчого мистецтва. У 1932 році була ухвалена постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій», згідно з якою створена єдина Спілка радянських художників України. У 1938 році відбувся її перший з'їзд, на якому наголошувалося, що в подальшому в мистецтві стверджується *метод соціалістичного реалізму*, який передбачає правдиве, історично конкретне зображення дійсності у її революційному розвитку.

У творчості художників цього часу переважають події та герої сучасності. Про це свідчать роботи *К. Трохименка* «Кадри Дніпробуду», *О. Шовкуненка* «Будівництво домни № 3», *М. Бурачека* «Дорога в колгосп» та ін.

Цікаво знати. У зв'язку з відзначенням 125-річчя від дня народження *Тараса Шевченка* і проведенням загальнодержавного святкування деякі художники продемонстрували й свої роботи на цю тему: *В. Касіян* – «Шевченко на Україні», «Шевченко серед селян»; *М. Дерезус* – «Катерина», «Дорогами України». *І. Їжакевич* створив прекрасні ілюстрації до ювілейного видання «Кобзаря».

Згадаймо цього прекрасного митця, який своєю творчістю і життям об'єднав дві епохи. Художник *Василь Касіян* стверджував: «Хто не знає в Україні славного імені художника *Івана Сидоровича Їжакевича*?

Діти знаходять це ім'я під ілюстраціями до казок і до творів наших класиків Шевченка, Франка, Лесі Українки, Квітки-Основ'яненка, Котляревського, Коцюбинського в читанках і хрестоматіях, а вся Україна шанує Івана Їжакевича як великого майстра чудових розписів у храмах, подвижника і творця мистецької епопеї про історію українського народу від старовини глибокої до наших днів. Пам'ятаю, як ще малим хлопцем я захоплювався творами художника Їжакевича, які доходили в листівках на західноукраїнські землі, що перебували тоді під владою Австро-Угорщини, і це перше сильне враження залишилося на все життя. Московські укази і циркуляри здавна нищили культуру українців. У важкий час, коли *Валуєвським*

Худ. *В. Касіян*.
Портрет *Івана Їжакевича*

циркуляром 1863 року й Емським актом 1876 року були заборонені українська література, мова й пісня, Іван Їжакевич своїми численними малюнками в часописі «Нива» протягом двадцяти літ пропагував поезію Тараса Шевченка, славив лицарство Запорозької Січі, будив у народу почуття власної сили, творчі пориви на битви за національне визволення. Сила художнього обдаровання Їжакевича виняткова, образотворча мова його самобутня, дух козацький непокірний, любов гарячого серця великого українця до України промениться таким щедрим світлом, що його вистачить і для прийдешніх поколінь».

*К. Трохименко.
Кадри Дніпробуду*

У роки Великої Вітчизняної війни художники виїжджали на фронт, на підприємства, а також зі зброєю в руках відстоювали свободу батьківщини. На своїх полотнах, малюнках, ескізах, плакатах листівках, а також у газетних замальовках відтворювали фронтові й трудові будні народу, який боровся проти гітлерівських нацистів.

У повоєнний час тематика війни була відбита в багатьох творах художників, зокрема *Володимира Костецького* «Повернення» (1947), *Віктора Пузирькова* «Нескорені» (1946), «Чорноморці» (1947), *Анатолія Пламеницького* «Незабутнє. 1943 р.» (1944, 1953), *Данила Безуглого* «Форсування Дніпра», *Тетяни Яблонської* «Ворог наближається» та ін.

А. Пламенецький.
Незабутнє, 1943 р.

В. Пузирьков.
Чорноморці

В українському образотворчому мистецтві другої половини ХХ ст. стверджується *жанрове різноманіття*. Слід звернути увагу на *портретний живопис*, створений визначними майстрами, зокрема *Павлом Володіним* «Портрет дружини художника», «Портрет співачки Зої Гайдай», *Миколи Глуценка* – «Портрет Р. Роллана», *Олексія Шовкуненка* – «Портрет партизанки Майї Вовчик-Блакитної», а також портрети народної артистки СРСР *М. Литвиненко-Вольгемут*, *С. Ковпака*, *М. Рильського* та інших.

Цикл графічних портретів створив прекрасний майстер жанру *Василь Касян* – «Тарас Шевченко» (1923), «Іван Франко» (1926), «Леся Українка» (1970), «Григорій Сковорода» (1944), «Іван Котляревський», «Михайло Коцюбинський» (1964), «Василь Стефаник» (1971), «Ольга Кобилянська» (1954), «Марко Кропивницький» (1965), «Олександр Довженко» (1964) та багатьох інших.

Портрети людей творчого інтелекту проникнуті глибоким психологізмом.

Розвивається *пейзажний живопис*, який набирає різнобічних відтінків. Це й надзвичайно яскраві малюнки *Катерини Білокур*: «Гарбузи цвітуть», «Квіти за тином», «Колгоспне поле», «Півонії», «Осінь», які вражають умінням художниці через квіти, рослини передати красу оточуючого життя, а в «Цар-колосі» – і його складність.

К. Білокур.
Цар-колос

К. Білокур.
Півонії

Цікаво знати. Катерина Білокур народилася у селі Богданівка Яготинського району на Київщині. Вона ніколи не вчилася в школі, бо батьки заборонили. Не дозволяли малювати, хоча в неї був самобутній талант. Але її наполегливість перемогла. Самотужки освоїла грамоту і основи малювання. Її твори зачарували художника Пабло Пікассо на виставці у Франції та інших митців і нині високо цінуються в усьому світі.

Нині в селі відкрито меморіальний музей, встановлено пам'ятник, композиторка Л. Дичко створила балет, знято художні та документальні фільми, засновано премію її імені.

*К. Білокур.
Квіти за тином*

С. Шишко.
У парку біля Ніжинського інституту

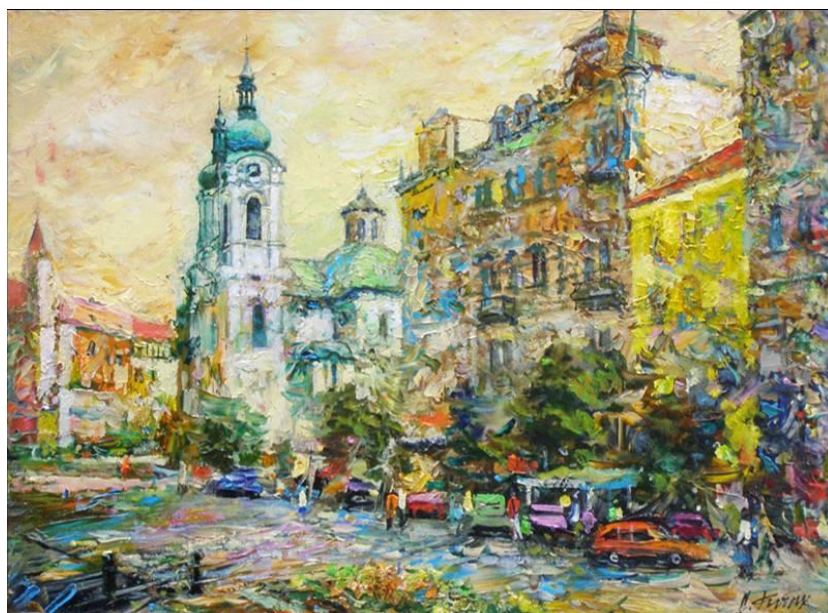
До визначних пейзажних робіт відносимо ліричні, сповнені життя картини чудового майстра *Сергія Шишка*.

Цікаво знати. *Значну частину свого життя художник провів у Ніжині й подарував Ніжинському державному педагогічному інституту імені Миколи Гоголя 36 своїх картин, які демонструються нині в картинній галереї університету. Серед них – міські пейзажі, етюди, ліричні замальовки Києва, Ніжина, Карпат: «Голосіївська осінь», «Київська сюїта», «Київ, Хрещатик весною», «Весна», «Доц над Дніпром», «Хліба достигли», «Осінь в Карпатах», «Ніжинський педінститут», «У парку біля інституту» та ін.*

У своїх творах митець намагається досягти гармонії, краси та простоти. Це завжди, як вважають дослідники, замилований діалог з природою. Для нього пейзаж – це засіб пізнання світу, його естетичного багатства.

*С. Шишко.
Парк взимку*

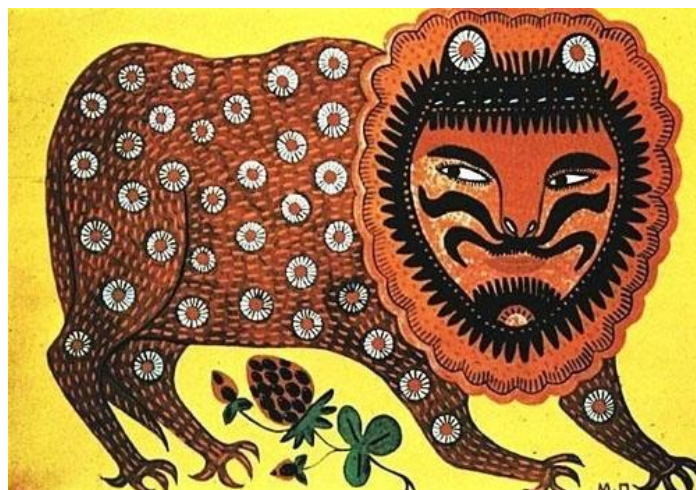

*С. Шишко.
Хрециатик*

Надзвичайно цікава і своєрідна творчість *Марії Примаченко*, яка у своїй праці керувалася відчуттям святості і відповідальності перед людьми, і саме це вона намагалася продемонструвати у своїх творах, стверджуючи: «У мене в серці Бог, і треба, щоб у всіх людей був Бог. Роби людям добро, щоб люди жили, як квіти цвіли. Оце і все моє слово на світі». Вона визначний майстер народного декоративного розпису. Для її творчості характерна циклічність («Звірі з Болотні», «Людяма на радисть») та своєрідна передача проблемного життя через світ тварин: «Ведмідь на пасіці», «Гороховий звір», «Чотириногий одуд», «Звір гуляє». Соціальні проблеми та побутові сцени знайшли відтворення на малюнках «Козацька могила», «Весілля», «Будь проклята війна» та інших.

М. Примаченко
«Гороховий звір»

М. Примаченко
«Звір гуляє»

Т. Яблонська. Хліб

За межами творчості художників не лишається й сучасне для них життя. Особливо яскраво воно відбито у творчості Тетяни Яблонської. Вражає нас її монументальне полотно «Хліб» (1949), у якому створені яскраві образи трудівниць, що виростили великий врожай зерна. Тут вони є справжніми творцями життя.

Т. Яблонська.
Весілля

Не менш вабить до себе і її картина «Весілля», де кожен персонаж чітко виписаний. Герої картини сповнені руху, живого почуття радості. Тетяна Яблонська створює полотна великого філософського звучання.

Багато теплоти і у образах монументальної картини Віктора Зарецького «Льон беруть», на якій зображені колгоспниці. Художник знайшов такий ракурс зображення жінок, який дає йому можливість передати трудовий ритм і викликати в глядачів повагу до праці цих трудівниць. Цікаві також його роботи «Шахтарі», «Зміна», «Дівчата», «Жаркий день».

60–70-ті роки, пов'язані з періодом «відлиги» та її завершення й утвердження авторитаризму, уплинули й на розвиток образотворчого мистецтва. Почали переглядати свої естетичні позиції представники старшого покоління – Тетяна Яблонська, Микола Глущенко, Михайло Дерегус, Василь Касіян, Олександр Бородай та інші. Вони стали шукати нові стильові прийоми. Як зазначають мистецтвознавці, у творчості Т. Яблонської посилилась стилізація, декоративність, потяг до народної творчості, «зовнішнє захоплено-замилене споглядання» (Іст. укр. кул. Т. 5, кн. 1, с. 496), що помітно у її творах «Заручені», «Лебеді», «Наречена», «Паперові квіти».

Пройшов шлях від реалізму до неоавангардизму й Віктор Сидоренко. Відома його серія «Ритуальні танці», «Цітохронізми», «Проект «Левітація», які пронизує тема тоталітаризму й свободи творчості.

Водночас поповнює образотворче мистецтво ціла група молодих живописців, графіків: Георгій Якутович (його книжкові ілюстрації), Олександр Донченко (серії «Визвольна війна українського народу

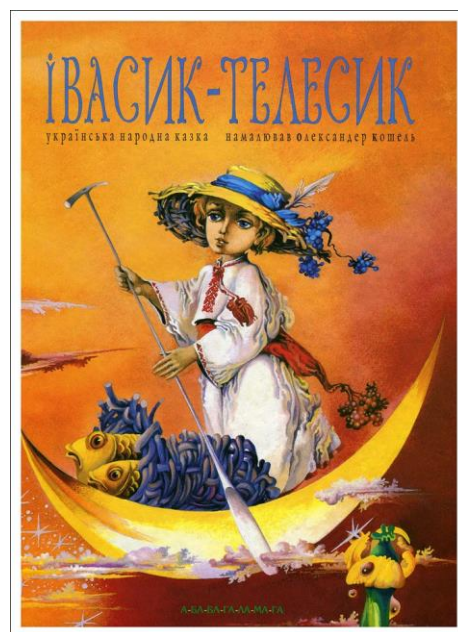
1648–1654 років», триптих за поемою Т. Шевченка «Сон», «Корюківка. 1 березня 1943 р.», «Чорнобиль»), Віктор Задорожний («Травень. Ветерани», «На деснянських луках», «Тиша»), Ігор Григор'єв («На Ельбі. 1945 рік», «Веймарська весна», «Весілля в Умані», «Принципове питання»), Андрій Чебикін («Дев'ять днів, що потрясли світ», «Космічні форти», «Мир», «Всесвіт») та багато інших, які стверджували свою власну дорогу творчості.

В останнє двадцятиріччя ХХ ст. художники були вільні від опіки цензури, яка була скасована 1990 р., почали більше звертати увагу, особливо в час «перебудови» й незалежності України на зарубіжне мистецтво, застосовувати у своїй творчості елементи модернізму, андеграунду, постмодернізму.

Цікаво знати. Серед художників Ніжина вирізняються своєю творчістю Олександр Кошель, Сергій Рибак. Перший прославився своїми ілюстраціями дитячих книжок, які виходили у видавництві «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» та приваблювали своєю свіжістю, захопливим сюжетом і різнобарв'ям кольорів, а також іконописом, а останній – модерністськими роботами. Він пройшов шлях від імпресіонізму в ранніх роботах до сюрреалізму в останніх полотнах. Для його робіт характерна філософська цілеспрямованість, пізнання Всесвіту, космічність, динаміка, контрастність, глибина почуттів. Це засвідчують його картини «Ніза», «На зорі», «Кассіопея», «І буде день» та інші.

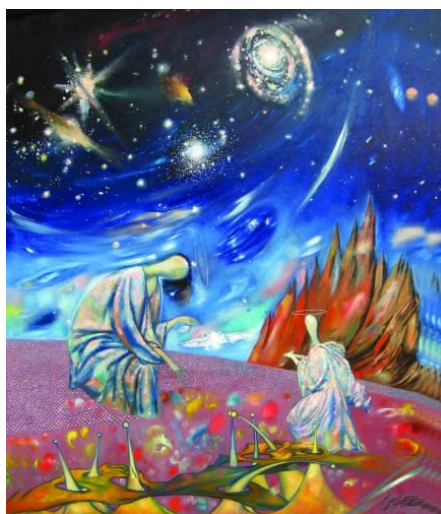

О. Кошель

О. Кошель. Обкладинка книги
«Івасик-Телесик»

Роботи художника С. Рибак, близько 200, знаходяться у приватних зібраннях України, Росії США, Швейцарії, Франції, Канади, Ізраїлю, Польщі та інших країн.

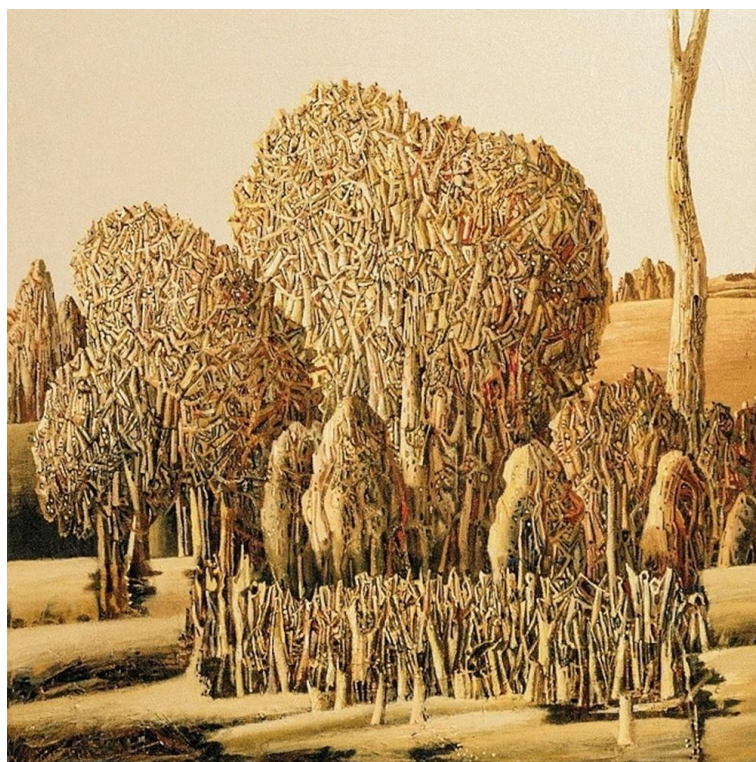

Картини худ. С. Рибак

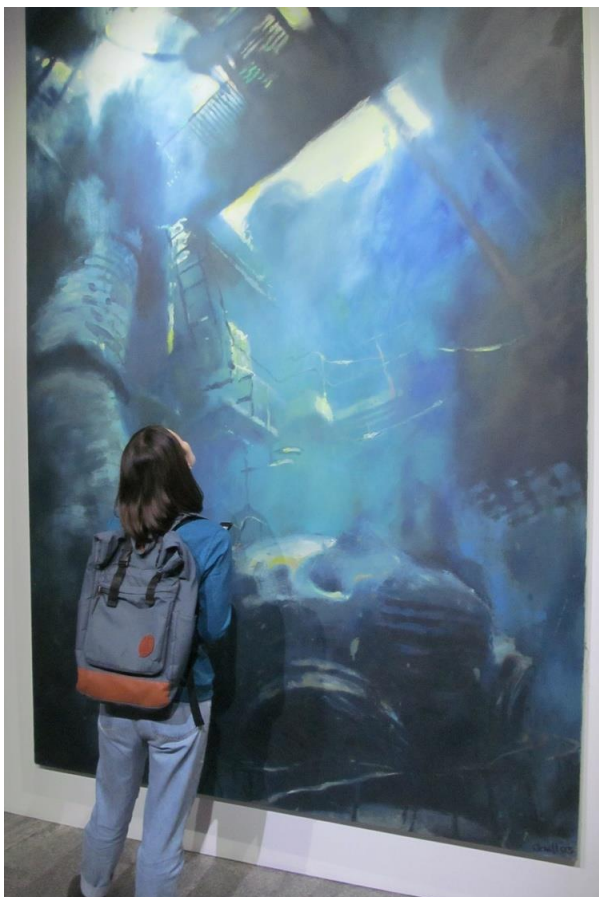
Художник С. Рибак біля своїх робіт

Сучасний живопис розвивається в умовах творчої незалежності митців. А це дало право їм стверджувати: «Пишу, як хочу і про що хочу». Тому у сучасному образотворчому мистецтві помітно декілька течій. Значна частина художників старшого покоління продовжує розвивати принципи *реалізму* (В. Гончаров, В. Гольба, В. Басанець, Т. Яблонська, І. Марчук, В. Шаламов, графіки А. Чебикін, В. Ігуменцев, Г. та С. Якутовичі, А. Говда, В. Лопата, С. Новіков, Ю. Чаришніков та багато інших), для яких характерне вільне володіння професійними навичками академічної школи, арсеналом майстерності: кольором, колоритом, композицією, професіоналізмом. Це підтвердить роботи художників, що звертаються до іконопису, монументального живопису. Але деякі з них цікавляться стилем *«неореалізму»*, який передбачає застосування реалістичних прийомів і модернізму, що збагачує можливості по-новому відобразити дійсність і суспільні процеси. І це помітно у творчості багатьох названих митців. Деякі із них наприклад, художник *Іван Марчук*, стали засновниками в українському живописі нових стилів, як *пльонтанізму* (від слів «пласти», «пльонтати»), який передбачав нанесення фарби тонкими кольоровими лініями, які переплітаються під різними кутами й створюють ефект об'ємності («Опустіле гніздо», «До весни ще далеко», «Загублені квіти»).

І. Марчук.
Пейзаж

Значна частина сучасних художників звертаються до *нереалістичних прийомів*. У своїх творах поєднують *неоромантизм, експресіонізм, неоархаїку, елементи соц-арту*. Значне місце посідає у творчості нинішніх художників *постмодернізм*. Постмодернізм – мистецький напрямок останньої третини ХХ ст., який стирає грані між високим мистецтвом кітчем, визнає прогрес лише як неспростовну ілюзію. Для нього характерні інтертекстуальність, діалогізм, гра словом, образами персонажів і використання чужого тексту. Усе це притаманне художникам Арс. Савадову, О. Гнилицькому, М. Мамсікову, В. Цаголову, І. Чічкану, Г. Сенченку, О. Ройтбурду, В. Рябченку, С. Ликову, О. Мась та іншим, а також групам «Паркомуна», центру авангарду – «Одеська школа», «Вольова грань національного постмодернізму».

О. Гнилицький.
Улісс

О. Ройтбурд. Прощай, Караваджо!

А. Савадов. Ангели

Ці художники намагаються адаптуватися у світовому художньому контексті, звертаються до зображення «оголеного тіла» (Арс. Савадов, О. Ройтбурд та ін.), застосовують елементи творів попередніх епох, фотоматеріалів, щоб осучаснити складне життя людини і оточуючого її світу. Їх твори експоновані за кордоном, де здобули визнання.

Найвідоміший і один із перших муралів Києва – «Відродження»

Поміркуйте над прочитаним:

- 1) Хто із художників ХХ ст. Вас найбільше зацікавив і чим?
- 2) Відберіть 3-х художників ХХ ст. порівняйте їх творчі роботи, визначте стильову їх особливість.
- 3) Порівняйте твори Олександра Мурашка і Федора Кричевського. Обидва вони реалісти, а в чому різниця їх творчого методу?
- 4) Яких художників Чернігівщини зокрема і Ніжина, Ви знаєте? Охарактеризуйте творчість одного із них.
- 5) Які стильові напрямки спостерігаються в сучасному українському образотворчому мистецтві? Підтвердіть їх конкретними роботами українських художників.
- 6) Що Вас приваблює у творчості сучасних художників Арс. Савадова, О. Ройтбурда, О. Гнилицького, Г. Сенченка, В. Рябченка та ін. (за Вашим вибором)?

**Розвиток кіно у
XX і XXI ст.**

Кіномистецтво – це явище XX та XXI ст. Якщо інші види мистецтва (живопис, театр, музика, література, ужитково-декоративне мистецтво) існували, починаючи з XI ст., і поступово розширювали свої мож-

ливості, то кіно розпочинається з 90-х років XIX ст., коли французи *брати Люм'єри* 28 грудня 1895 р. продемонстрували перші кінострічки та цим вразили глядачів. Письменник Максим Горький так передав ці перші враження, зокрема від фільму «Прибуття потягу на вокзал Ла-Сієота» (1895): «Ось він мчить стрілою прямо на вас – стережіться! Здається, ось-ось він упаде в п'їтму, у якій ви сидите, і перетворить вас у рваний мішок шкіри, наповнений зім'ятим м'ясом і почавленими кістками, зруйнує, перетворить в уламки й пил цей зал і цю будову» («Одесские новости», 1896, 6 июля). Це ж зробив і американець *Едісон* у кінці 1894 р. Саме з цими іменами й пов'язують заснування кіно у світі.

Але все слід робити вчасно, бо, наприклад, українські винахідники механік-конструктор *Йосип Тимченко* та фізик *М. Любимов* у 1893 р. створили апарат для відтворення на екрані безперервного руху людей і предметів, проте свій винахід не запатентували.

У 1896–1902 рр. талановитий фотограф-художник із Харкова *О. Федецький* знімав і демонстрував хронікальні стрічки. Таким чином, до появи кіно були причетні й українці.

Регулярне виробництво фільмів у Росії і Україні розпочалося на початку XX ст. у 1907 р. у Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі. Створюються перші хронікально-документальні стрічки, а також екранізації театральних вистав, якою захоплювався режисер *О. Олексієнко*. Це були п'єси «Наталка Полтавка» з *М. Заньковецькою*, «Наймичка» з *І. Мар'яненком* та ін. У 1911 р. було створено «Південноросійське акціонерне товариство Сахненка і К», режисери якого знімали фільми з історії України («Богдан Хмельницький», «Мазепа», «Запорозька Січ», «Облога Запоріжжя», «Запорожець за Дунаєм», «Тарас Бульба» та ін.). Гетьман *П. Скоропадський* у 1918 р. видав наказ про українізацію кіно. Були зняті фільми «Проголошення незалежності України». Після революції вся кінофотопромисловість перейшла у підпорядкування держави, тобто націоналізована.

У 1922 р. було створено *Всеукраїнське фотокіноуправління* (ВУФКУ), яке націлювало митців на створення українських фільмів. Виникла велика потреба в кадрах. З'явилися початківці, колишні фотографи, художники, письменники. Були екранізовані твори «Микола Джеря» *І. Нечуя-Левицького*, «Фата морґана» *М. Коцюбинського*, «Борислав сміється» *І. Франка*.

Особливо активізувалася робота на початку 20-их років на Одеській кінофабриці (художній керівник-письменник Юрій Яновський).

Віра Холодна

Цікаво знати. До яскравих акторів німого кіно належить українка з Полтави Віра Левченко-Холодна. У 1918 р. вона приїхала до Одеси з кіноекспедицією відомого режисера Харитонов. Тут було заплановано зняти ще 18 фільмів з її участю. До цього вона вже знімалась в багатьох фільмах (понад 10) у головних ролях: Маріанна («Міражі», 1915); Ната («Життя за життя», 1916); Циркова актриса («Забудь про камінь, у нім погасли вогні»); Маши («Живий трун»), Кло («Останнє танго») 1918).

На жаль, після одного із виступів у театрі Віра Холодна застудилася, захворіла на грип і у 25 років померла. Є й інші версії її ранньої смерті, зокрема отруєння букетом білих лілій, які їй подарував зневажений нею полковник. Але, як би там не було, кінематограф утратив видатну актрису кіно.

В Одесі був знятий фільм «Похорони Віри Холодної».

Режисери Одеської кіностудії для участі в їх фільмах запрошували відомих акторів. Так, у фільмах режисера Арнольда Кордюма «Вітер з порогів» та «Останній лоцман» (1929) ролі Панаса Дзюби та лоцмана Остапа Ковбаня зіграв Микола Садовський, а у фільмі Володимира Гардіна «Остап Бандура» (1924) образ матері дуже точно й сильно створила Марія Заньковецька. Сцена, коли матір і сина змушують рити собі могилу, була неперевершеною. Відомий актор Іван Мар'яненко знявся у фільмі «Злива» (1924), а Амвросій Бучма – у ролі Тараса Шевченка в однойменному фільмі Петра Чардиніна (1926) та Гордія Ярощука у фільмі Георгія Тасіка «Нічний візник» (1929), англійського прем'єр-міністра у фільмі Л. Курбаса «Макдональд», І. Замичковський у ролі дворецького Антона – у фільмі Г. Стабового «Два дні». Це були німі фільми, які супроводжувалися музикою.

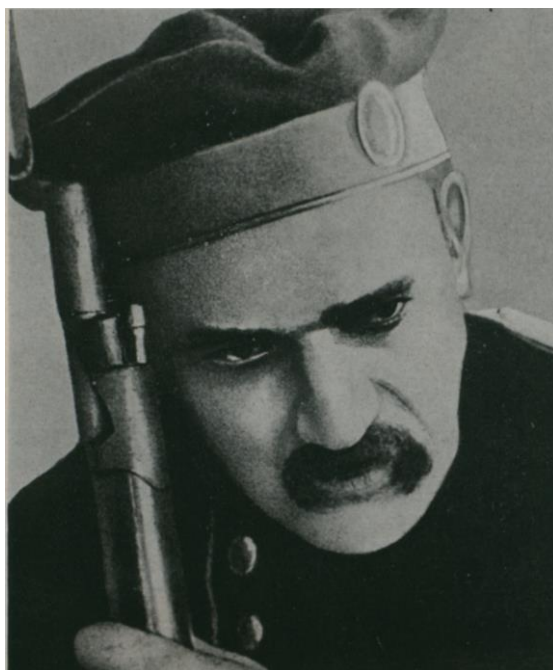
*Кадр із фільму «Вітер з порогів».
У центрі – Микола Садовський у ролі Панаса Дзюби*

*Кадр із фільму «Остап Бандура».
У центрі в ролі матері – Марія Заньковецька*

*Фільм «Остап Бандура».
М. Заньковецька в ролі матері Остапа*

*Фільм «Тарас Шевченко».
А. Бучма
в ролі Тараса Шевченка*

В Одесі, Києві та багатьох інших містах для перегляду фільмів, які з'являлися в цей час, відкривали приватні кіноательє.

Цікаво знати. Так, у Ніжині відомий музикант Болеслав Вержиківський у 1907 р. відкрив перший кінотеатр і сам супроводжував німі фільми музикою. Це було й у інших містах.

Дзига Вертов

Крім Одеської кіностудії, початку ХХ ст. функціонувала і Ялтинська (з 1919 р.) Виходить журнал «Кіно», редактором якого був Микола Бажан.

У 1919–1921 рр. з'явилося 50 агітфільмів. Визначним майстром і одним із засновників документального кіно був *Дзига Вертов*. Серед його агітфільмів слід назвати «Все для фронту», «Два світи», «Мир – хатам, війна – палацам» та ін.

*О. Довженко
у фільмі «Сумка дипкур'ера»*

Варто знати. *Дзига Вертов* уражав своїми творчими знахідками у фільмах «Одинадцятий» (1927), «Людина з кіноапаратом» (1929) та «Симфонія Донбасу» (1930). Тут використана, як говорив режисер, міжнародна мова кіно, абсолютний кінопис без допомоги написів, сценарію, акторів і декорацій. Він застосовує прийом «суб'єктивної камери». Кінооператор сам добирає та створює кінографічний образ, насичуючи його несподіваними барвами.

На Одеській кінофабриці у цей час працюють режисери *Петро Чардинін*, *Іван Кавалерідзе*, *Лесь Курбас*, *Володимир Гардін* та інші, а в 1926 р. приходить *Олександр Довженко*, який зняв комедії «Вася-реформатор» та «Ягідка кохання» (1926), а також соціальні – «Сумка дипкур'ера» (1927), де зіграв роль кочегара, та «Звенигора» (1928). В останньому *О. Довженко* виступив чудовим майстром розкриття широкого за історичним часом матеріалу, пов'язаного з народною легендою про скарб.

Цікаво знати. Тут об'єднані історія, казка, хроніки, епос, лірика, сатира. Перед глядачем плінуть картини життя поколінь від далекого минулого, від скіфів і варягів, запорозьких козаків і до початку ХХ ст., часу громадянської війни, де все впереміш: петлюрівці, більшовики, білогвардійці. У сценарії читаємо: «Злітають в небо фонтани землі, вогонь і дим від вибухів снарядів. Осліплені газом, тримаючи один одного за руки і спотикаючись на вирвах, ідуть понівеченим полем солдати. І тут же з'являються нові, досі небачені люди, що виростають на тій же овіяній легендами українській землі. Вони мовчки, наполегливо, невимовно відновляють лице країни».

Герої фільму: Дід (актор Микола Надемський), який шукає чарівний скарб, що згідно з легендою був колись пограбований у народу й закопаний у Звенигорі, і принесе його родині щастя; його ж онуки – Тиміш (актор Семен Свашенко) та Павло (актор О. Подорожний) опинилися на різних сторонах боротьби й виступають символами розкриття філософії життя різних поколінь українців, які по-різному ставляться до цінностей народу: один як власник збагачення (Павло), інший – як борець за соціальну рівність і справедливість (Тиміш).

Про фільм О. Довженко писав у автобіографії: «Звенигора в моїй свідомості відкладалася як одна з найцікавіших робіт, я зробив її одним духом – за сто днів, не зробив, а проспівав, як птах». А редактор журналу «Кіно» Микола Бажан стверджував: «Це – історична симфонія, що рівної їй немає у світовому кіно. Це зафільмована лірика, епос і філософія, виявлені в образах такої глибини й вагомості, що багатьом не сила до кінця їх розкопати й зрозуміти».

Фільм був оцінений по-різному: одні називали «епохальним» явищем, іншим він був «незрозумілим». У багатьох країнах світу він отримав високу оцінку.

У 1928 р. була відкрита Київська кіностудія, і О. Довженко переходить працювати сюди, став одним із її фундаторів. Тут він зняв за своїми сценаріями разом з видатним кінооператором Данилом Демуцьким фільми «Арсенал»,

О. Довженко

«Земля» (1930) та «Іван» (1932). В «Арсеналі», присвяченому повстанню 1918 року робітників на оборонному заводі, уражає сцена розстрілу головного героя Тимоша (актор Семен Свашенко), яка має символічний характер. Його не можуть убити петлюрівці, як не намагаються. І це символічно, бо Тимош є уособленням борця за нове життя. У фільмі багато експресіоністських кіноматографічних знахідок, символічних епізодів.

«Арсенал»

Особливою майстерністю позначений фільм «Земля», який увійшов до 12 фільмів світового кіно як кращий. У ньому виявилася майстерність Олександра Довженка-режисера і Данила Демуцького-оператора. Фільм присвячений часу створення колгоспів. Головний герой – тракторист Василь (актор Семен Свашенко) виступає як месія, носій нового, більшовицького, що повинно утвердитися на селі. Він приводить трактор, який має розорати всі межі та об'єднати всіх селян в єдину громаду. І своє почуття радості, що він людям намагається зробити добро, Василь передає шляхом танцю, коли вночі після зустрічі з коханою повертається додому, але куля ворога уриває його кроки.

Він падає мертвим. Проте є впевненість у тому, що його справа буде продовжена. І це підтверджує сцена похорону героя, на якому односельці співають нові пісні. О. Довженко, хотів показати загибель героя так, щоб людям хотілося жити.

*Кадри з фільму
«Земля»*

Важливо знати. *О. Довженко у фільмі вживає багато символів, пов'язаних з працею людей та багатством землі. Це й поле пшениці, яке хвилюється під силою вітру, плуг, який урізається в землю, воли, соняшники й особливо яблука, які омиваються дощем та сяють своїм блиском під час похорону Василя. Мати народжує нового сина. Тут переплелось все: і філософія утвердження життя, яке не може закінчитися і вічно оновлюється; і опоетизований навколишній світ із різноманітною символікою. З екрана не чути ні голосів селян, ні пісень дівчат, ні звуків падаючих яблук, пострілу серед літньої ночі, але, як відзначали дослідники, «екранно-зорові образи, візуальні деталі створюють ілюзію реальної звукової поліфонії». І це було нове в німому кіно, яке дуже цінував видатний режисер Чарльз Чаплін. Фільм знімався в селі Яреськи Полтавської області з багатою природою, яку так любив О. Довженко.*

Фільм «Земля» був сприйнятий у Радянському Союзі неоднозначно.

З'явився фейлетон Дем'яна Бедного та статті в пресі, у яких їх автори звинуватили режисера в надмірному біологізмі, у недостовірному трактуванні боротьби проти куркулів.

О. Довженко з фільмом та оператором Данилом Демуцьким поїхали за кордон і показали його в Німеччині, Чехословаччині, Франції, Празі, Берліні, Парижі. І скрізь фільм здобув високу оцінку, а О. Довженка віднесли до чотирьох найкращих режисерів світу.

О. Довженко повернувся до Києва і зняв звукову кінокартину «Іван» (1932), бо в 30-их роках з'являється звукове кіно. Важка атмосфера в Києві, критика, арешт Д. Демуцького та інше не дають можливості Олександрові Петровичу творити, і він переїжджає до Москви та починає працювати на кіностудії «Мосфільм». Згодом виїхав на Далекий Схід разом з письменником О. Фадєєвим та дружиною Юлією Солнцевою, своєю постійною помічницею, для зйомок фільму «Аероград» про будівництво нового міста на Далекому Сході на річці Амур. Тема захисту кордонів Радянського Союзу була актуальною для того часу.

О. Довженка у зв'язку з 15-річчям радянської кінематографії нагородили орденом Леніна, і Й. Сталін під час його вручення кинув репліку: «За ним борг – український Чапаєв». Крім цього, відбулася зустріч зі Сталіним (22 травня в Москві), і Довженко зняв фільм під назвою «Шорс». У критичній літературі останніх років він оцінювався як замовлений, але режисер його зробив українським, пройнятим народними звичаями, піснями й прагненнями народу до волі. Чудово показані масові сцени, зокрема похорон Боженка, який був носієм деяких рис гоголівського Тараса Бульби, та інші. У фільмі був чудовий акторський склад: Євген Самойлов (Шорс), І. Скуратов (Боженко), Ганна Борисоглібська, Олександр Хвиля, Петро Масоха та ін. Фільм був добре сприйнятий глядачами. Довженко починає працювати над сценарієм «Тарас Бульба», але війна не дала можливості здійснити цей задум.

Кадр із фільму «Шорс».
Похорони Боженка

У роки боротьби з гітлерівськими нацистами О. Довженко на фронті, знімає дуже виразні документальні кадри, які зафіксували для нащадків подвиг воїнів-визволителів, їх мужність і гнів, сум і радість почуттів, що увійдуть до фільму *«Битва за нашу Радянську Україну»* (1943), *«Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель»* (1944). Із екрану звучить схвильований, але впевнений голос О. Довженка: «Вперед, України сини і брати-воїни! Слава вам! У цій гігантській боротьбі ми існуємо вже як переможці. Це наша історія. Наше життя і безсмертя». Він пише також кіноповісті, оповідання, нариси, статті *«До зброї»*, *«Україна в огні»*, *«Ніч перед боєм»*, *«Мати»* та ін.

Різкій критиці був підданий кіносценарій *«Україна в огні»*, який обговорювався на Політбюро ЦК РКП(б) і визнаний як ворожий, бо, як вважав Сталін, сценарій – «це намагання ревізувати ленінізм, це вилазка проти партії, проти радянської влади, проти колгоспного селянства, проти нашої національної політики» (О. Довженко. *Літопис життя*. К., 1994. С. 34). Вождь народів тут побачив націоналістичні перегини автора, а звідси й усі негативні висновки та звинувачення, які почалися в пресі та на зборах щодо О. Довженка. У цих тяжких умовах режисер почав працювати над сценарієм *«Життя в цвіту»* про В. Мічуріна, відомого вченого-садівника, про красу землі, яка оточує людину. З'являються нові теми й начерки, зокрема *«Повість полум'яних літ»* (1944–1945).

Важливо знати. У цій кіноповісті О. Довженко розкрився по-новому і як прекрасний художник, що вміє створювати масштабні, великої сили епічні твори. Як свідчать критики, це героїчний літопис-легенда, сповідь-хроніка, сага й документ одночасно. Це кіноепос. Герой Іван Орлюк наприкінці фільму в день перемоги проголошує слова: «Кінчилась світова війна. Стою з автоматом на порозі нової епохи й думаю: яку могутню темну силу ми перемогли, будь вона проклята!».

М. Вінграновський у ролі рядового солдата Івана Орлюка у фільмі «Повість полум'яних літ»

О. Довженко за роботою

У 1946–1947 рр. О. Довженко зняв фільм *«Мічурін»*, здобув державну премію. Працює в Інституті кінематографії, читає лекції майбутнім режисерам, пише нові сценарії: *«Золоті ворота»*, *«Прощай, Америко!»*, *«Відкриття Антарктиди»*, *«Поема про море»*, *«Зачарована Десна»*.

25 листопада 1956 р. життя О. Довженка обірвалося внаслідок серцевої недостатності. За його кіносценаріями були зняті майже всі фільми дружиною режисера Юлією Солнцевою. Така життєва доля одного із видатних українських кінорежисерів світового значення.

Але повернемося до 30-их років і робіт кіномитців на *Київській кіностудії*. У цей час тут працює кінорежисер *Іван Кавалерідзе* (1887–1978). За власними кіносценаріями він зняв фільми *«Перекоп»* (1930), на шевченківській основі – *«Коліївщину»* (1932), *«Прометей»* (1936) та ін. Здійснив екранізації опер *«Запорожець за Дунаєм»*, *«Наталка Полтавка»*, залучаючи видатних акторів І. Козловського, І. Паторжинського, М. Литвиненко-Вольгемут, С. Шкурата, Г. Юру, О. Сердюка та ін. Однією з останніх робіт є його фільм *«Григорій Сковорода»* (1958).

У цей же час на студію прийшов і один із яскравих режисерів *Ігор Савченко* (1906–1950). Після закінчення Ленінградського інституту сценічного мистецтва працював у театрах як актор, а 1931 року виступив як режисер кіно. У 1934 році зняв кінокомедію *«Гармонь»* про сільську молодь. Далі були фільми *«Випадкова зустріч»* (1936) *«Дума про козака Голоту»* (1937), *«Вершники»* (1939) і прекрасний фільм *«Богдан Хмельницький»* (1941) про національно-визвольну війну українського народу в другій половині XVII століття проти польського панування. У фільмі грають видатні актори: Микола Мордвинов (Богдан Хмельницький), Дмитро Мілютенко (Гетьман Потоцький), Михайло Жаров (дяк Гаврило), Борис Андреев (Довбня) та інші. У фільмі вдало й виразно зображено масові сцени, історично точно відтворено побут запорізьких козаків.

Кадр із фільму І. Савченка
«Богдан Хмельницький»

У воєнний та повоєнний час Ігор Савченко зняв фільми «Партизани в степах України» (1943), «Третій удар» (1948) та дуже яскравий – «Тарас Шевченко» (1951), головну роль у якому виконує видатний актор і режисер українець Сергій Бондарчук. Це був останній фільм І. Савченка, зйомки завершували його учні О. Алов та В. Наумов.

Цікаво знати. На Київській кіностудії довоєнного часу знімали фільми різних жанрів: екранізації вистав, літературних творів, історичні фільми тощо. Іван Пир'єв, відомий режисер, зняв фільм – музичну комедію «Багата наречена» (1938), яка відкрила нову сторінку в біографії митця, бо наступного року вийдуть ще «Трактористи» (1939) та інші подібні фільми. У них переплелися трудовий ентузіазм колгоспників з музикою і піснями, чистим коханням і гумором. Прекрасний образ трактористки Мар'яни Бажан створила актриса Марина Ладиніна. Пізніше були створені фільми «О 6-й вечора після війни», «Кубанські козаки» та інші, які користувалися тоді й дотепер у глядачів великою популярністю.

М. Ладиніна в ролі
Мар'яни Бажан
у фільмі «Трактористи»

1939 року вийшов перший кольоровий фільм «Сорочинський ярмарок» режисера Миколи Екка.

Під час війни 1941–1945 року Київська кіностудія була евакуйована в Ашхабад, Одеська – в Ташкент. Іван Пир'єв зняв фільм «Секретар райкому», Леонід Луков – «Два бійці» (1943) з акторами Марком Бернесом і Борисом Андреевим та фільм «Олександр Пархоменко», Марк Донської – «Райдугу» (1944) за повістю Ванди Василевської з визначною українською актрисою Наталією Ужвій, яка створила жертковий і мужній, незламний символічний образ партизанки Олени Костюк, захопленої фашистами з народженою в тих умовах дитиною. Фільм вражає своєю реалістичністю, жорстокою правдивістю. Італійські режисери вважали М. Донського і його фільм предтечею свого неореалізму. «Райдуга» була відзначена премією Асоціації радіо і телебачення США (1944 р.).

Кадр з фільму «Райдуга»

М. Донской знімає також «Нескорені» (1945) з Амвросієм Бучмою та «Як гартувалася сталь» (перша частина роману М. Островського).

У повоєнний час з'явилися фільми *Бориса Барнета* «Подвиг розвідника» (1947, оператор *Д. Демуцький*) з акторами Павлом Кадочниковим та Амвросієм Бучмою та «Щедре літо» (1950), а також згадані фільми Ігоря Савченка.

У 50–60-ті роки на кіностудії здійснені екранізації багатьох літературних творів, зокрема М. Коцюбинського «Дорогою ціною» (1957), Максима Горького «Мати» (1956) – режисера *Марка Донського*; театральні вистави за п'єсами О. Корнійчука «В степах України» (1952), «Калиновий гай» (1953) режисера *Тимофія Левчука* та інші. Значну популярність мали в глядачів цього часу екранізація п'єси Миколи Старицького «За двома зайцями» (1961) режисера *Володимира Іванова* з акторами *Маргаритою Кринициною* (Проня Прокопівна), *Олегом Борисовим* (Голохвастов), *Нонною Копержинською*, *Миколою Яковченком* та ін. І нині цей фільм постійно демонструється на телеекранах, і глядачі отримують велике задоволення від гри акторів та режисерської роботи. Біля Андріївської церкви в Києві відкрито пам'ятник головним виконавцям ролей (скульп. В. Щур, В. Сивко, Р. Кухаренко, арх. В. Скульський)

*Кадр із фільму
«За двома зайцями»*

*Пам'ятник героям фільму
«За двома зайцями»*

У ці ж 50–60-ті роки вийшли різножанрові й тематично різні фільми на *Київській і Одеській кіностудіях*, зокрема «Киянка» (1958–1959), режисерки Т. Левчук; «Весна на Зарічній вулиці» (1956) режисерів М. Хуцієва та Ф. Миронера, «Доля Марини» (1954) та «Іванна» (1960) режисерів Віктора Івченка та Ісака Шмарука; «Командир корабля» (1954) режисера Володимира Брауна; «Серед добрих людей» (1962) режисера Анатолія Буковського та ін. Ці фільми про кохання, весну, працю простих людей, їх порядність збігалися з тими процесами, які відбувалися в суспільстві в час «відлиги».

У 1956 р. у зв'язку з переходом Кримської області до складу України (1954) Ялтинська кінофабрика (1919) була перетворена на кіностудію художніх фільмів.

*Кадр із фільму
«Іванна», актриса
І. Бурдученко*

*Кадр із фільму
«Доля Марини», актриса
К. Литвиненко*

60–70-ті роки відзначені своєрідною течією, яка увійшла в історію кіномистецтва як «поетичне кіно», що було пов'язане зі зверненням митців до традицій життя українського народу, його щасливих і трагічних періодів, залученням етнографічних мотивів, візуальної виразності, нетрадиційних художніх прийомів. Це відображено у фільмі режисера Сергія Параджанова та оператора Ю. Ілленка «Тіні забутих предків» за повістю М. Коцюбинського (1964), у якому брали участь гуцули й досягали у фільмі правди їх життя, їх специфічної долі, оригінальності мови, традицій.

Кадр із фільму
«Тіні забутих предків»

Цікаво знати. С. Параджанов зовсім по-новому підійшов до слова та його місця у фільмі. Він занурюється у світ буття гуцулів, часом звертаючись до сюрреалістичної поетики. Допомогли все це втілити в життя й талановиті актори Іван Миколайчук, Лариса Кадочникова, Микола Гринько, композитор Мирослав Скорик, художник Г. Якутович та інші. Саме цей фільм і заклав основи «поетичного кіно», до якого відносять ще десять повнометражних фільмів, серед них – Юрія Ілленка щемлячий до болю «Криниця для спраглих», авангардистський «Вечір напередодні Івана Купала» (1967), «Білий птах з чорною ознакою» (1971), «Свято печеної картоплі» (1976), Леоніда Осики «Камінний хрест» (1967) та інших митців, для яких характерним було звернення до метафоричності, алегоричності та символіки й притчі.

У 70-ті – 80-ті роки режисери здійснили екранізації різних літературних творів, які мали широку популярність, зокрема, це роботи *Миколи Мащенка* «Як гартувалася сталь» (1973, за романом М. Островського), «Овід» (1980, за романом Л. Войнич), *Ю. Ілленка* «Лісова пісня. Мавка» (1981, за Лесею Українкою), *Б. Івченка* «Пропала грамота» (1972, за Гоголем) та інші.

Лишився в пам'яті глядачів і 5-ти серійний фільм *Станіслава Говорухіна* «Місце зустрічі змінити не можна» (1979) з прекрасним акторським складом, серед них – Володимир Висоцький (капітан Жеглов), Володимир Конкін (Шарапов) та ін., комедія *Євгенія Ташкова* «Приходьте завтра» (1963) з актрисою Катериною Савіною (Фрося), які були зняті на Одеській кіностудії.

Особливе місце в цей час посідають кінострічки на історичну тематику: «Ярослав Мудрий» *Григорія Кохана*, «Легенда про княгиню Ольгу» та «Молитва за гетьмана Мазепу» *Юрія Ілленка*, «Богдан Зиновій Хмельницький» *Миколи Мащенка*, трилогія «Дума про Ковпака» ((1974), «Набат», «Буран», «Карпати») *Тимофія Левчука* з актором Костянтином Степанковим; «В бій ідуть тільки старики» (1974) та «Ати-бати йшли солдати» (1977) *Леоніда Бикова*, які проникнуті ліризмом, гумором і життєствердною позицією їх героїв. Дуже вдало використана пісня «Смуглянка», яка проникає в душу, підтверджуючи радість життя, коли її виконує музична ескадрилья і де всі ще живі. І коли вони не повертаються із завдання, то вона стверджує їх героїчний подвиг і безсмертя.

Афіша фільму
«У бій ідуть одні старики»

Починаючи з 70-х років, розпочалося активне виробництво *телевізійних фільмів*: це і згадані роботи М. Мащенко, Т. Левчука, а також *Анатолія Буковського* «Підпільний обком діє» (4 серії, 1979), *Григорія Кохана* «Народжена революцією» (10 серій, 1974–1977), *Бориса Небієридзе* «Роксолана» (26 серій, 1996) та ін.

Розвивається *анімаційне, мультиплікаційне* кіно різних жанрів, яке з'явилося ще у 20-х р. і пов'язане з творчістю *В'ячеслава Левандовського*, а в 30-х рр. – *Є. Горбача, С. Гаєцького, І. Лазарчука*. У 60-х рр. було поновлено виробництво анімаційних фільмів на кіностудії «Київнаукфільм». Першим яскравим фільмом, який завоював визнання в Європі, був «Ведмедик, або той, хто живе у річці» (1967). У цьому жанрі знімалися переважно фільми про тварин.

Режисер *Ніна Василенко* почала знімати фільми-притчі: «Микита Кожум'яка», «Маруся Богуславка», «Пригоди козака Енея» та інші. З'являється анімаційна комедія, про що свідчать фільми *Володимира Дахна* «Як козаки куліш варили», «Як козаки наречених визволяли» та інші на козацьку тематику.

Цікаво знати. Цікавою видалась і робота *Ірини Гурвич та Генріха Уманського* «Як жінки чоловіків продавали», «Як козаки на весіллі гуляли» та *Давида Черкаського* «Пригоди капітана Врунгеля» з музикою композитора *В. Бистрякова та багато інших*.

Як козаки куліш варили

Врунгель

Розвивається також документальне та науково-популярне кіно. Створена студія «Укркінохроніка» (1939), виходив кіножурнал «Радянська Україна», який демонструвався перед початком показу будь-якого фільму в кінотеатрі. Перші фільми були присвячені героям праці («Герої Криворіжжя» (1935), «Марія Демченко» (1936) та ін. У роки війни документалісти, працюючи у фронтових кіногрупах, закарбували трагічні та героїчні сторінки боротьби народу проти фашистів. Продовжували активно працювати режисери-оператори й у повоєнний час. Запам'ятовуються фільми: «Ми з України», «Земля Донецька», «Я – партизан України», «Слово про хліб», «Академік Ремесло», «Заради життя на землі» та інші. Колектив студії створив портрети людей праці, науки, новаторів народного господарства, історичні, мистецькі та видові нариси. У науково-популярному напрямку багато створили фільмів Євгенія Григорович, Лідія Островська, Фелікс Соболев («Мова тварин», «Чи думають тварини?»), а в документальному – Володимир Шевченко «Чорнобиль. Хроніка важких тижнів», Олександр Коваль «Як нам майбутнє дається», Сергій Буковський «Будинок Дитинства», «Війна. Український рахунок». Вони ще більше наблизили кіно до реалій життя.

Починаючи з 70-х років, з'являються нові різновиди кінематографічного мистецтва: кінопанорама, широкий екран, стереокіно, стереозвук.

Триває подальший розвиток кіномистецтва в Україні й у роки незалежності, хоча воно переживає фінансові труднощі. У 1991 році Кабінет Міністрів України створив *Державний фонд української кінематографії*, який очолив відомий режисер Юрій Ілленко, знявши перед цим філософсько-трагедійну притчу «Лебедине озеро. Зона» (1989), а також ініціював проведення всеукраїнського кінофестивалю, присвяченого Іванові Миколайчуку. У 1998 році Верховна Рада України ухвалила *Закон «Про кінематографію»*.

Кіностудія 90-х років перебуває в кризовому стані, зменшилася кількість кінотеатрів і глядачів у них. Якщо у 1990 році їх було 552 мільйони, то у 1999 році – до 5 мільйонів. Зменшується й кількість знятих фільмів із 45 у 1992 році до 4 – у 2000 році. Зник і журнал «Новини кіноекрану» (у 20-ті рр. «Кіно», у 30-ті – «Радянське кіно»). У 1995 р. з'явився журнал «Кіно. Театр», а 1996 р. – газета «На екранах України». Держава майже не виділяє коштів, а тому українське кіно комерціалізується. Спонсорами стають ті, хто був заможний. У 2017 році створена *Українська кіноакадемія* – українське об'єднання експертів і професіоналів у галузі кіно та кіновиробництва.

Розвиткові українського кіно багато уваги у сучасних умовах приділяє телебачення, яке замовляє багатосерійні фільми, що переважно відображають складне сучасне життя в галузі бізнесу.

Дещо покращилася ситуація в кінематографії у XXI столітті.

Цікаво знати. У 2014 році в Одесі був проведений український кінофестиваль, на якому було підбито підсумки й визначено 10 найвидатніших кінорежисерів України: Кіра Муратова, яка прийшла у кінематограф ще в 60-ті роки ХХ століття й запрошена до американської кіноакадемії, що визначає, кому присудити премію «Оскар». Серед її творів – «Другорядні люди» (2001), «Настроювач» (2004), «Кінопроби. Однокурсники» (2012). На кінематографічному матеріалі в них вирішується доля людей з їх промахами в житті, поразками, пошуками щастя. Наступними були названі Мирослав Слабошпицький, Сергій Лозниця, Володимир Тихий, Роман Балаян, Олег Сенцов, Валентин Васянович, Ігор Подольчак, Михайло Ілленко, Олесь Санін. Кожен із них має досвід роботи, продемонстрував свою майстерність. Хоча вони й різні за віком, але кожен із них перебуває в творчому пошуці. Сам час вимагає нових тем та нового підходу до їх розкриття.

Серед тематичного різноманіття слід виділити фільми на історичну тематику: «Чорна рада» (2000) Миколи Засеєва-Руденка, «Молитва за гетьмана Мазепу» (2001) Юрія Ілленка, «Таємниця Чингісхана» (2002) Володимира Савельєва, сценарій Івана Драча; «Богдан-Зиновій Хмельницький» (2002) Миколи Мащенко, «Мамай» (2004) Олесь Саніна;

«Голод – 33» (1991), «Нескорений» (2000), «Залізна сотня» (2004) *Олеся Янчука*, «Дума про Тараса Бульбу» (2009) *Петра Пінчука* та *Євгена Березняка* та інші. Кожен із них – це цікавий митець, у якого проглядається майстерність режисера та оператора. У цей же час з'явився й фільм польського режисера Є. Гофмана «Вогнем і мечем». У фільмі, який мав значний успіх, хоча в ньому не все відповідає історичній правді, зіграв роль Богдана Хмельницького відомий український актор *Богдан Ступка*, який мав величезний успіх. Деякі українські фільми висувалися на премію «Оскар».

Нинішні кінематографісти намагаються осмислити й сучасне життя. Багато уваги цьому надається на телеекрані. Режисер екранного кіно, зокрема *Людмила Єфименко*, зняла фільм «Аве Марія», *Володимир Тихий* – «Мийники автомобілів», у яких зачепили проблему втрати духовних цінностей у сучасному суспільстві. Запам'ятався телесеріал *А. Матешка* «День народження Буржуя» (1999). А режисер і актор *Ахтем Сейтаблаєв* зняв фільм «Хайтарма» (2013) та «Чужа молитва» (2017) про тяжку долю татарського народу. Особливе місце у творчій біографії митця посідає фільм «Кіборги» про те, як українці чотири місяці героїчно тримали оборону Донецького аеропорту 2014 р.

Цікаво знати. Сучасне кіно різножанрове й тематично багате. *Михайло Ілленко* представив пригодницьку драму «Той, хто пройшов крізь вогонь» (2012) і ліричний, переплетений містикою, фольклорною екзотикою та м'яким гумором фільм «Фучжоу» (1993), який вважають прощанням з «поетичним кіно». Хоча *Любомир Левицький* у фільмі «Тіні незабутих предків» продовжує традиції цього цікавого в українському кінематографі напрямку. Він також представив і фільм «Штольня», який вважають першим українським трилером. Режисери *Олександр і В'ячеслав Альошечкіни* зняли новий в українському кіно фільм жахів у формі 3D «Синевир». Заслуговує на увагу комедія-бойовик *Сергія Гоголева* «Ключ до успіху» та історико-драматичний фільм *Сергія Мокрицького* «Незламна» (2015), про подвиг знаменитої снайперині періоду Великої Вітчизняної війни студентки Київського університету *Людмили Павличенко*, яка вбила понад 300 фашистів, Особливе місце у творчості *Мирослава Слабошпицького* посідає фільм «Плем'я» (2015) про глухонімих підлітків і їх долю в інтернаті. Цей фільм знятий мовою глухонімих, тут не звучить жодне слово, але дивиння його з напругою. Фільми знімали в спеціалізованому Київському інтернаті. Він правдивий, тут є все: і кримінал, і перше кохання, зради, і психологічний зрив головного героя юнака *Сергія*, коли він фізично розправляється зі своїми недругами, і болем. Фільм здобув 45 міжнародних нагород.

Нинішній кінематограф репрезентовано не лише художніми фільмами, деякими телевізійними серіалами, а й цікавими *короткометражними* (Ігор Стрембицький «Подорожній»), мультимедійними (Степан Коваль «Йшов трамвай № 9), документальними (Олександр Корнієнко «Помаранчеве небо» (2006)), Іван Кравчишин «Прорвемось!» (2006)) роботами, які здобули світове визнання. З кожним роком збільшується кількість міжнародних нагород за фільми українських митців.

Перегорнуті останні сторінки підручника. У кожного читача виникає почуття гордості за свій народ, за митців, які часто в складних умовах життя творили українську культуру в різнобічних її формотвореннях та видах мистецтва й показали світовій громадськості, що кращі її досягнення та зразки вписуються в загальносвітовий культурний контекст.

Поміркуйте над прочитаним:

- 1) Визначте, в яких кіностудіях працював О. Довженко і які кінофільми він зняв? У чому своєрідність його творчості?
- 2) Назвіть відомих кінорежисерів та кіноакторів українського кіно ХХ ст. і визначте характерні особливості творчості.
- 3) Розкрийте поняття «поетичного» кіно й охарактеризуйте творчість одного з його представників.
- 4) У чому новаторська сутність кіномистецтва поч. ХХІ ст.? Які нові жанри з'явилися в ньому? Охарактеризуйте специфіку одного із них.
- 5) Чи є у Вашому житті знакові кінофільми й улюблені актори? Підтвердіть свою думку конкретними фактами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович Д. Українська культура. Київ, 1993.
2. Бокань В. А., Польовий Л. П. Історія культури України. Київ, 2001.
3. Гаврюшенко О. А., Шейко В. М., Тишевська Л. Г. Історія культури. Київ, 2004.
4. Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Решко В. А. Історія світової та української культури. Київ, 2002.
5. Дещинський Л. Є., Цубов Л. В., Божко Н. Н. Українська і зарубіжна культура: курс лекцій. Львів, 2001.
6. Історія українського мистецтва: в 6 т. Київ, 1966. Т. 1. Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі.
7. Історія українського мистецтва: в 6 т. Київ, 1967. Т. 2. Мистецтво XVI-першої половини XVII ст.
8. Історія українського мистецтва: в 6 т. Київ, 1968. Т. 3. Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст.
9. Історія українського мистецтва: в 6 т. Київ, 1969. Т. 4. Кн. 1. Мистецтво кінця XVIII-першої половини XIX ст.
10. Історія українського мистецтва: в 6 т. Київ, 1970. Т. 4. Кн. 2. Мистецтво другої половини XIX – початку XX ст.
11. Історія українського мистецтва: в 6 т. Київ, 1967. Т. 5. Радянське мистецтво. 1917–1941 рр.
12. Історія українського мистецтва: в 6 т. Київ, 1968. Т. 6. Радянське мистецтво. 1941–1967 рр.
13. Українознавчі студії. *Історія української культури*: в 5 т. Київ, 2001. Т. 1: Історія культури давнього населення України.
14. Українознавчі студії. *Історія української культури*: в 5 т. Київ, 2001. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст.

15. Українознавчі студії. *Історія української культури*: в 5 т. Київ, 2003. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII ст.
16. Українознавчі студії. *Історія української культури*: в 5 т. Київ, 2005. Т. 4: Кн. 2: Українська культура другої половини XIX ст.
17. Українознавчі студії. *Історія української культури* / за ред. І. Крип'якевича. Київ, 2000.
18. *Історія української та зарубіжної культури* / за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. Київ, 2004.
19. *Лекції з історії світової та вітчизняної культури* / за ред. А. Вртися, С. Мендрика, С. О. Черепанової. Львів, 1994.
20. Масол А. М., Ничкало С. А., Веселовська Г. І., Оніщенко О. І. *Художня культура України*. Київ, 2006.
21. Огієнко І. *Українська культура*. Київ, 2002.
22. Попович М. В. *Нарис історії культури України*. Київ, 1998.
23. Станіславська К. І. *Мистецько-видовищні форми сучасної культури*. Київ, 2012, 2016.
24. *Теорія та історія світової і вітчизняної культури*. Київ, 1992.
25. *Українська культура: Історія і сучасність*. Львів, 1994.
26. *Українська та зарубіжна культура* / за ред. К. В. Заблоцької. Донецьк, 2001.
27. *Українська та зарубіжна культура* / за ред. В. О. Лозового. Харків, 2006.
28. *Українське мистецтво у полікультурному просторі*. Київ, 2000.
29. Шейко В. М., Білоцерківський В. Я. Українознавчі студії. *Історія української культури*. Київ, 2009.

Регіональна література

30. Самойленко Г. В. *Нариси культури Ніжина*. Ч. 1: Література; Ч. 2 : Театральне та музичне життя в XVII–XX ст. Ніжин, 1995.
31. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г., Самойленко С. Г. *Нариси культури Ніжина*. Ч. 3: Освіта та наука. Ніжин, 1996.
32. Самойленко Г. В., Самойленко С. Г. *Нариси культури Ніжина*. Ч. 4: Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст.; Ч. 5: Образотворче мистецтво та скульптура в Ніжині в XVII–XX ст. Ніжин, 1998.
33. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. *Культура Чернігівщини XI – першої пол. XVII ст.* Ніжин, 2004.

34. Самойленко Г. В., Самойленко С. Г. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України в др. пол. XVII–XVIII ст. Ніжин, 2007.
35. Самойленко Г. В. Розвиток художньої культури на Чернігівщині в XIX – поч. XX ст. Ніжин, 2015.
36. Самойленко Г. В. Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне. Ніжин, 2001; Київ, 2016.
37. Самойленко Г. В. Марія Заньковецька і Поліський край. Ніжин, 2004.
38. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005.
39. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів: у 2 т. Ніжин, 2015.
40. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа у життєвих та творчих долях її випускників: у 2 т. Ніжин, 2020.
41. Самойленко Г. В. Театри і актори Північного Лівобережжя України. Ніжин, 2010.

Наукове видання

Самоїленко Григорій Васильович

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ХІ–ХХІ СТОЛІТЬ
У РЕГІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКАХ

Підручник

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – В. М. Косяк
Коректура – А. М. Конівненко

Підписано до друку	Формат 70x100/16	Папір офсетний
Гарнітура Bookman Old Style	Обл.-вид. арк. 17,85	Тираж
Замовлення №	Ум. друк. арк. 21,12	

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3-А
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.